Clio Kötetek
4.

A NAGYSÁRMÁSI ZSIDÓK MEGGYILKOLÁSA (1944. SZEPTEMBER 16–17.)

MAGYAROK, ROMÁNOK ÉS ZSIDÓK A MAGYAR KATONAI MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁBAN

KOVÁCS SZABOLCS

Kovács Szabolcs

A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.)

Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

KOVÁCS SZABOLCS

A NAGYSÁRMÁSI ZSIDÓK MEGGYILKOLÁSA

(1944. SZEPTEMBER 16–17.)

Magyarok, románok és zsidók
a magyar katonai megszállás időszakában

Clio Intézet ♦ Budapest ♦ 2021

Felelős szerkesztő: Gellért Ádám
Segédszerkesztő: Fóris Ákos
Borítóterv és kivitelezés: Gellért Ádám

Szakmai lektor: Gidó Attila

Nyelvi korrektor: Szádoczki Vera

© Kovács Szabolcs, 2021
© Clio Intézet, 2021

A kiadványsorozat a Miniszterelnökség támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:
Clio Intézet Nonprofit Kft.
1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

Borítókép: A nagysármási tömeggyilkosság áldozatainak exhumálása.
Pusztakamarás, 1945. február 21–22. Ismeretlen fényképész.
Yad Vashem Photo Archives, Jerusalem. Archival signature: 1812/21.

ISBN 978-615-6231-02-4
ISSN 2677-1888 (Clio kötetek)

https://www.clioinstitute.hu/cliokotetek

CLIO INTÉZET
BUDAPEST

www.clioinstitute.hu
www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS 8

Kutatástörténet és köszönetnyilvánítás 11

Historiográfia 14

Források 23

NAGYSÁRMÁS ROMÁN FENNHATÓSÁG ALATT 26

Nagysármás és környéke 1940-ig 26

A dél-erdélyi magyarok és zsidók az Antonescu-kormány alatt . . 31

Nagysármás magyar lakossága 1940–1944 között 36

Nagysármás a román kiugrás után 44

A KATONAI ELKÖVETŐK A MEGSZÁLLT SZOVJETUNIÓBAN (1941–1944) 51

Mátyássy Miklós tevékenysége (1941–1942). 53

A 12. kerékpáros zászlóalj és a tömeggyilkosságok 58

A megszállás alatt elkövetett bűncselekmények. 62

Mátyássy Miklós 1944-ben 66

A MAGYAR-ROMÁN HÁBORÚ 1944 SZEPTEMBERÉBEN 69

A 2. páncéloshadosztály részvétele az offenzívában , (1944. szeptember 5–9.) 73

NAGYSÁRMÁS ÉS KÖRNYÉKE MAGYAR MEGSZÁLLÁS ALATT 79

A helyi közigazgatás megszervezése. 82

Fosztogatások és rekvirálások 94

A ZILAHI CSENDŐR TANZÁSZLÓALJ 104

A ZSIDÓK ÖSSZEGYŰJTÉSE ÉS A NAGYSÁRMÁSI „LÁGER” 116

TÖMEGGYILKOSSÁG PUSZTAKAMARÁSON 130

Előkészületek és a részt vevő alakulatok 131

Az elszállítás 137

Az út vége – Pusztakamarás 143

A tömeggyilkosság 152

Az elkövetők és védekezésük 163

A ROMÁNOK ELLENI ATROCITÁSOK NAGYSÁRMÁSON 172

Az internálások 173

Román civilek meggyilkolása 184

A TÖMEGGYILKOSSÁG UTÁN 187

Hajsza a környékbeli zsidók után 187

Újházy alezredes embermentő tevékenysége 191

A kivonulás 194

Gyilkosság Kötelenden 197

Az elkövetők sorsa a háború végén 201

BOSSZÚ A MAGYAROKON – A ROMÁN KÖZIGAZGATÁS VISSZATÉRÉSE 205

BÍRÓSÁGI ELJÁRÁSOK A TÖMEGGYILKOSSÁG KAPCSÁN 210

Nyomozások 1944–1945 között. 210

Eljárás a kolozsvári népbíróság előtt (1945–1946) 221

A kolozsvári ügyészség 1951-es nyomozati munkája és az 1954-es bukaresti eljárás 234

Nagysármás-per Budapesten 249

ÖSSZEGZÉS 274

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM 280

FÜGGELÉK 296

A zilahi csendőrzászlóalj név szerint ismert vezetői és növendékei 296

A magyarországi eljárás vádlottai és a meghozott ítéletek 300

A kolozsvári népbíróság ítélete 1946. június 28-án 301

Az 1951–1954-es eljárás vádlottjai 302

A tömeggyilkosságban érintett két katonai alakulat vád alá helyezett vagy tanúként kihallgatott tagjai 304

A kivégzett nagysármási zsidók névsora 305

BEVEZETÉS

1944. szeptember 5-én beállt a hadiállapot Magyarország és Románia között. A Magyar Királyi Honvédség és a szövetséges német csapatok a Kolozsvár–Kóródszentmárton közti vonalon támadásba lendültek a Déli-Kárpátok szorosainak lezárására. Erdély területe majdnem két hónapra hadszíntérré változott. Ebben a kontextusban került sor a második bécsi döntést követően javarészt Romániánál hagyott mezőségi térség – kiemelten Nagysármás és környéke – megszállására, mely terület öt hétig magyar fennhatóság alá került. Ez idő alatt történt a nagysármási tömeggyilkosság, mely módszereit tekintve a megszállt Szovjetunióban elkövetett tömeges zsidókivégzések sorába illeszkedik. Előzetes hipotézisem szerint a tömeggyilkosság megszervezése és levezénylése a katonák korábbi háborús brutalizálódásából fakadt.

Az erdélyi frontátvonulás eseménytörténetét a rendszerváltást követő időszakban meglehetős részletességgel feltárta a magyar történetírás.[1] Nem történt meg azonban az 1944. szeptember–októberi harcokhoz köthető, magyar oldalról elkövetett atrocitások feltérképezése. Ezzel szemben, a román historiográfia rendszerint sérelmi szempontból, a teljes Horthy-rendszert és az erdélyi magyarságot elítélve nyúlt a témához.[2]

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a románok által magyarok ellen végrehajtott erőszakos cselekedetek, vagy a németek és szovjetek által

[1] Ravasz, 1997; Kovács–Számvéber 2001; Illésfalvi–Szabó–Számvéber, 2005. A székelyföldi vonatkozásokra lásd Illésfalvi–Nagy 2018; Nagy, 2016.

[2] Erre egy jó példa Fătu-Muşat, 1985. A nemzeti-kommunizmus történetírásának fontosabb jegyeit viselő munkának már a címe is beszédes: Teroarea horthysto-fascistă în Nord-vestul României (septembrie 1940–octombrie 1944). [Horthy-fasiszta terror Északnyugat Romániában].

elkövetett kilengések feldolgozása is jobbára várat még magára.[3] Magyar katonák, csendőrök és civilek 1944 szeptember–októberében legalább tizenkét településen követtek el bűncselekményeket a román polgári lakosság, zsidók és romák ellen, melyeknek legkevesebb kétszázhuszonnyolc halálos áldozata volt.[4] Közülük azonban százhuszonhat fővel egyetlen helyszínen végeztek: Pusztakamarás határában, ahol tömegsírba lőtték Nagysármás teljes, el nem menekült zsidó lakosságát. Ezen tömeggyilkosság egyedülállósága abból a tényből is fakad, hogy míg a többi esetben nagyrészt a hadműveletek okozta feszült légkör vagy egyes katonai parancsnokok elhibázott döntése volt a kiváltó ok, addig a nagysármási tömegkivégzést előre eltervezve, szervezetten és precízen hajtották végre.

Jelen munkámban a nagysármási zsidók kivégzéséhez vezető utat, a tömeggyilkosságot és az azt követő vizsgálatokat rekonstruálom. Mivel – a források jellegéből adódóan – a tömeggyilkosságot elsősorban a gyilkosok szemszögéből vizsgálom, munkámat két alapkérdésre építettem fel: mi motiválta az intézkedő parancsnokokat a kivégzés végrehajtásában, és hogyan „oszlik meg" a felelősség a helyi lakosság, az összegyűjtést irányító csendőrök és a kivégzést végrehajtó honvédek között?

Könyvemet egy történeti felvezetéssel nyitom, amelyben röviden ismertetem a Mezőség és kiemelten Nagysármás 1940 előtti történetét. Külön

[3] Bár nem tartom célszerűnek a „számháborút", érdemes megemlíteni, hogy 1944 szeptemberében 188 magyar személyt gyilkoltak le az ún. Maniu-gárdák, illetve a román hadsereg és csendőrség egyes egységei. A Maniu-gárda tevékenységére vonatkozó egyetlen feldolgozás ismereteim szerint Benkő Levente nevéhez fűződik. (Benkő, 2011.) A szovjet atrocitások számát még nem határozták meg, a németek ugyanakkor legkevesebb két esetben követtek el törvénytelen kivégzéseket a tágabb értelemben vett Erdély területén: 13 zsidót gyilkoltak meg Marosludason és 9 román polgári személyt végeztek ki a bánsági Billéden. (SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dos. 22/1946. 348. A kolozsvári népbíróság 9. csoportjának perében hozott határozat, 1946. június 28.) Előbbi esetben a 8. SS-lovashadosztály, míg utóbbi kapcsán a 4. Polizei SS-hadosztály felelőssége merült fel.

[4] SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dos. 22/1946. 346–358. A kolozsvári népbíróság 9. csoportos perének határozata, 1946. június 28-án.

kitérek a térség etnikai összetételének változásaira és a zsidóság betelepedésére is, ugyanis meglátásom szerint ez mindez kiemelt fontosságú volt az 1940 utáni etnikai konfliktusok kialakulásában. Ugyancsak ebben a gondolati részben ismertetem Nagysármás 1940–1944 közötti történetét, kiemelt tekintettel a helyi magyarok és zsidók helyzetére, valamint bemutatom a román és magyar állam legfontosabb zsidóellenes intézkedéseit, amelyek a zsidóság teljes jogfosztásához vezettek.

A következő nagy fejezetben a tömeggyilkosságban részt vevő magyar katonák előéletére térek ki, az elérhető források alapján felvázolva, hogy milyen tapasztalatokat sajátíthattak el a fronton, illetve milyen bűncselekményekben vettek részt, amelyek – hipotézisem alapján – nagyban hozzájárultak a nagysármási zsidók meggyilkolásához. Ezt követően mutatom be a tágabb eseményeket: az 1944. szeptemberi dél-erdélyi hadműveleteket, illetve a 2. páncéloshadosztály részvételét. Esettanulmány jelleggel ismertetem Nagysármás magyar katonai megszállásának[5] eseményeit, az ideiglenes közigazgatás kiépítését, a nemzeti gárda felállítását és a zilahi csendőrtanzászlóalj helyi tevékenységét. Ezt követően vázolom fel a jogfosztó intézkedések helyi végrehajtását, majd az összegyűjtést, a rögtönzött láger felállítását, az elszállítást és végül magát a tömeggyilkosságot. Az összképhez elengedhetetlennek tartottam, hogy bemutassam a helyi románsággal szemben elkövetett magyar, illetve a magyar lakossággal szembeni román atrocitásokat is. Végül az elérhető források alapján végigkövetem az elkövetők sorsát a háború végéig.

Végezetül a nagysármási tömeggyilkosság ügyében lefolytatott romániai és magyarországi háborús bűnpereket ismertetem. Romániában 1944–1955

[5] Itt röviden pontosítanom kell, hogy miért nevezem a dél-erdélyi területek 1944. szeptemberi elfoglalását megszállásnak. Dél-Erdély egyrészt 1944 előtt sem képezte a Magyar Királyság részét, másrészt a magyar hadvezetés a területfoglalásra nem hódításként tekintett, hanem stratégiai célú megszállásként.

között három eljárást folytattak le, melyek lényegében eredménytelenül zárultak.[6] Ezt egészíti ki a budapesti népbíróság 1947–1948 közötti eljárása 10 korábbi katona ellen.[7] Itt azt mutatom be, hogy a tömeggyilkosság ügyében lefolytatott eljárások milyen politikai koncepciók szerint épültek fel.

Kutatástörténet és köszönetnyilvánítás

A nagysármási tömeggyilkosság története mint kutatási téma egy 2018. februári emailig nyúlik vissza. Ekkor keresett meg Olosz Levente kollégám közvetítésével Gellért Ádám, a Clio Intézet társ-ügyvezetője egy lehetséges kutatással kapcsolatban. Jelentős mennyiségű (közel ötezer oldal terjedelmű), a bukaresti CNSAS levéltárból származó anyagot tárt fel a United States Holocaust Memorial Museum-ban (USHMM), amely a nagysármási tömeggyilkosság ügyében lefolytatott romániai perekhez kapcsolódott. Ennek az anyagnak a feldolgozására kért fel.

A témaválasztás indoka azonban ennél messzebbre tekint. Kolozsvári egyetemi éveim alatt, miután elköteleztem magam a jelenkorkutatás története mellett, nagyon hamar elkezdett érdekelni a romániai népbíráskodás, és kiemelten a kolozsvári népbíróság története. Ebből írtam meg MA záródolgozatomat, amely három tanulmányra bontva jelent meg.[8] Egy szakmán kívül eltöltött év után felvételt nyertem az egri Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájába, ahol azonban teljesen más lett a kutatási témám – a kolozsvári népbíróság pereinek kutatása ugyanis jelentős nehézségekkel járt, így jelenleg Bányai László politikai életrajzát írom Rainer M.

[6] Egyedül a kolozsvári népbíróság ítélt el 1946. június 28-án távollétében nyolc olyan csendőrtisztet, akik potenciálisan szerepet játszottak a mészárlás megszervezésében. Emellett jelenlétében elítéltek egy helyi lakost helyi románok bántalmazása miatt, a zsidók kivégzése ügyében pedig egy volt csendőrt.
[7] Az eljárás hét halálos ítélettel zárult, melyből négyet hajtottak végre.
[8] Kovács, 2018a; Kovács 2018b; Kovács, 2018c.

János felügyelete alatt. Az egyetem alatt folytatott kutatásomnak köszönhetően tudomást szereztem arról, hogy a budapesti népbíróság előtt is zajlott egy büntetőügy a sármási mészárlás kapcsán, melynek vaskos, több mint ezer oldalas aktáját a Budapest Főváros Levéltárában őrzik.

Gellért rendelkezésemre bocsátotta a magyar és romániai peranyagok digitális másolatát, amelyek átolvasása után egyértelművé vált, hogy mindenképp érdemes átfogóan feldolgozni az esetet. A disszertáció-írás és kutatás mellett így elkezdtem ezt az anyagot is feldolgozni.

Az iratok rendszerezését és részletes iratjegyzék készítését Bukarestben kezdtem el 2018 májusában a Magyar Kulturális Intézet gyakornokaként. Ezzel egyidőben kutattam Bányai László tevékenységét a Bukaresti Központi Levéltárban. A két kutatási téma között van némi átfedés, ugyanis Bányai 1945–1946 között a kolozsvári népbíróság közvádlójaként[9] részt vett a mészárlás ügyének feltárásában. Ennek során szembesültem azzal, hogy míg a magyarországi levéltári anyag szépen rendszerezett és átlátható, addig a bukarestiről ezek közül egyik sem mondható el. Így mindenekelőtt az tűnt a leginkább célszerűnek, ha az iratokat a kibocsátó intézmény szerint rendszerezem.

Szintén a Bukarestben töltött három hónapom alatt gyűjtöttem be a román nyelvű szakirodalmat az Akadémiai Könyvtárból,[10] majd ezt később Kolozsváron a Központi Egyetemi Könyvtárban[11] igyekeztem – Gidó Attila útmutatása alapján – pótolni. Budapestre visszatérve a magyar nyelvű szakirodalmat tekintettem át, amely túlnyomórészt a holokauszt és a magyar megszállás a Szovjetunióban témakörét érintették.

[9] A közvádló kifejezés a román *acuzator public* tükörfordítása, melyet a népbírósági ítélkezés időtartama alatt a magyar sajtó és a magyar közvélemény is használt. Magyarországi megfelelője a népügyész.
[10] Biblioteca Academiei Române.
[11] Biblioteca Centrală Universitară (BCU).

Ezek után általam neki a szöveg első változatának megírásához. A bírósági eljárások anyagát értelemszerűen tágabb kontextusba szerettem volna helyezni, így 2018 decemberében Kolozsváron megkíséreltem fellelni Nagysármás község iratanyagát, másrészt átnéztem a kolozsvári csendőrlégió[12] illetve a rendőrség[13] iratait. Ez a kutatásom azonban nem járt sikerrel. A rendvédelmi szervek iratai között egyetlen Nagysármáshoz kapcsolódó dokumentumot sem találtam és Nagysármás község iratait is mintha a föld nyelte volna el. Itt meg kell említenem, hogy a Kolozsvári Állami Levéltárban a levéltári anyag egy jelentős része még mindig feldolgozatlan, így nem tudhatjuk pontosan, hogy mi az, ami valójában megmaradt. Ráadásul jelentős mennyiségű más megyékből származó levéltári iratanyag is őriz. Azt is érdemes megemlíteni, hogy korábban, a lyukas tető miatt az ott tárolt iratanyag egy része elázott. Gidó Attila, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársának javaslatára Marosvásárhelyre utaztam abban a reményben, hogy ott megtalálom Nagysármás község iratainak a témához kapcsolódó részét. László Márton levéltáros készségesen fogadott, de kiderült, hogy a község iratanyagát csak 1948-tól kezdődően őrzik (ekkor csatolták ugyanis Kolozstól Maros megyéhez).

***

Végezetül szeretném megköszönni azoknak a segítségét, akik szakmailag támogattak abban, hogy ne vesszek el a több ezer oldalnyi bírósági irat útvesztőjében, s a levéltári anyagból egy koherens munka keletkezzen. Gellért Ádám felkérése, szakmai támogatása és szerkesztői útmutatásai különösen fontosak voltak ahhoz, hogy elkészüljön ez a munka. Köszönet illeti Fóris Ákost, aki több körben is véleményezte a kéziratot és hasznos ötletekkel látott

[12] Legiunea de Jandarmi Cluj.
[13] Inspectoratul de Poliţie Cluj.

el. Magyar Endre és Végső István a már elkészült szöveggel kapcsolatban tettek számtalan javaslatot és kiegészítést, amit szintén köszönök. Hálás vagyok Gidó Attilának a kutatást érintő értékes lektori útmutatásaiért. Úgyszintén köszönet illeti Ladó Árpád-Gellértet, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem történész-doktoranduszát, hogy segített eligazodni a jogi és katonai szakkifejezések szövevényes hálójában. Köszönettel tartozom Bartis Elődnek is, aki praktizáló ügyvédként időt szakított arra, hogy érthetőbbé tegye számomra a bírósági eljárások folyamatát. Minden esetleges tévedésért kizárólag engem terhel a felelősség.

Historiográfia

A nagysármási zsidók meggyilkolásának történetét sem a magyar, sem a román történetírás nem dolgozta fel szakszerűen. Az események történetét elsőként Matatias Carp[14] foglalta össze. A bukaresti zsidó polgárcsaládból származó, és a háború kitörésekor a romániai Zsidó Hitközségi Föderáció[15] főtitkári tisztségét betöltő Carp 1940-től folyamatosan dokumentálta a zsidó lakosságot ért sérelmeket és gyűjtötte a szemtanúk vallomásait. Az augusztus 23-i román átállást követően ezeket kiegészítette a hivatalos csendőrségi iratokkal, majd 1947-ben kiadta egy három kötetes műben: *Cartea neagră: Suferinţele evreilor din România 1940–1944* [Fekete könyv: A romániai zsidóság szenvedései 1940–1944] címmel.[16] Carp a Zsidó Hitközségi Föderáció képviseletében 1945. február 21-én személyesen irányította a tömegsír exhumálását, és az első tanúvallomásokat is ő vette fel. Az exhumálási

[14] Matatias Carp (1904–1953) bukaresti zsidó családban született, foglalkozása szerint ügyvéd volt.
[15] Románul: Federaţia Uniunilor de Comunităţi Evreieşti.
[16] Carp, 1947.

jegyzőkönyvet, a vallomásokat és személyes tapasztalatait 1945-ben egy negyvenhét oldalas könyvben tette közzé.[17]

Carp kötete azonban nem egy történészi igényességgel megírt elemző munka. A vallomások és az exhumálási jegyzőkönyv kritikátlan ismertetésével a szerző elsősorban az olvasók érzelmeire igyekezett hatni. A bevezetőben a magyar középkorig nyúl vissza és felsorolja a magyarság zsidósággal szemben elkövetett jogsértéseit.

Az exhumálást végző csoport Pusztakamarás határában 1945. február 21–22-én. Jobbról a harmadik férfi Matatias Carp.[18]

A pusztakamarási mészárlást a szerző a következőképpen értékelte: „*A magyar gyilkosságok hosszú sorában a sármási zsidó lakosság kivégzése olyan kirívó epizódot jelent, amely arányaiban nem, de intenzitásában és bestialitásában méltán vetekszik*

[17] Carp, 1945.
[18] Yad Vashem Photo Archives, Jerusalem. Archival signature: 1812/30.

a krasznodari, katyni, kijevi, majdaneki és auschwitzi rettenetes mészárlásokkal'.[19] A könyv megjelenésének sajátos utótörténete, hogy a román hatóságok hamarosan betiltották, Carp pedig 1948-ban kénytelen volt Izraelbe emigrálni, itt halt meg 1953-ban.

Már a pártállami időszakban kezdetét vette az a folyamat, amely szembeállította a magyar közigazgatás által végrehajtott észak-erdélyi zsidóellenes intézkedéseket és a dél-erdélyi zsidóság háború alatti helyzetét. Eszerint az értelmezési keret szerint, míg az észak-erdélyi zsidóság túlnyomó része megsemmisült, addig a dél-erdélyi zsidóság viszonylag érintetlenül vészelte át a háborús időszakot. Ez az ellentétpár lehetőséget teremtett a romániai történészek számára a romániai zsidóüldözések bagatellizálására is.[20] Ez a kettős diskurzus az 1989-es rendszerváltást követően is tovább él. Kiváló példa erre a Vasile Ciubăncan, Maria Ganea és Ion Ranca által összeállított *Drumul Holocaustului. Calvarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupația Ungariei, 5 IX 1940 – 25 X 1944*. [A holokauszt útja. Az észak-nyugat erdélyi zsidóság kínszenvedése a magyar állami megszállás alatt].[21] Bár a könyv gerincét elsősorban az észak-erdélyi holokauszt eseményei képezik, azt a pusztakamarási és marosludasi mészárlásokkal zárják le. A népbírósági iratanyagot felhasználva teljesen kritikátlanul mutatják be a két tömeggyilkosság történetét. Míg a marosludasi mészárlásért is a Magyar Királyi Honvédséget teszik felelőssé,[22] addig a nagysármási zsidók tragédiájában kizárólag a zilahi csendőrök és a helyi lakosok felelősségét emelik ki. A könyv tendenciózussága egyértelműen az államszocializmusra jellemző szemléletmód tovább élését jelzi a román történetírásban.[23]

[19] Idézi Gidó, 2019: 142.
[20] Uo. 134–135.
[21] Ciubăncan–Ganea–Ranca, 1995.
[22] A későbbiekben kitérek rá, hogy ez egy vitatható állítás.
[23] Gidó, 2019: 161.

Ugyancsak a nagysármási vérengzést kísérelte meg feldolgozni Nicholas M. Nagy-Talavera[24] *The anatomy of a massacre: Sărmaş, 1944* című tanulmányában.[25] Az írás azonban mind módszertanilag, mind a feldolgozott forrásokat tekintve inkább a publicisztikai munkák sorába illeszkedik. Nagy-Talavera két fő forrásbázisát Matatias Carp könyve és az egyes szemtanúkkal évtizedekkel később személyesen felvett interjúi képezték, melyeket azonban forráskritika nélkül idézett. Ebből is következik, hogy következtetései nagymértékben összecsengenek az 1946-os, kolozsvári népbíróság előtt lefolytatott per téves megállapításaival. Így a tömeggyilkosság elkövetésében teljességgel a zilahi csendőrzászlóaljat tette felelőssé, felbujtóként pedig a helyi földbirtokosokat nevezte meg. A magyar honvédek nagysármási jelenlétét meg sem említi, egyes – személyesen is érintett – helyi román interjúalanyainak kijelentései alapján olyan megállapításokat tett, mint: „*a legkevésbé kegyetlen a magyar hadsereg volt. Kegyetlenebbek voltak a csendőrök. A legkegyetlenebbek a helyi lakosok voltak*".[26]

Nagy-Talavera – saját állítása szerint – az interjúkat 1984-ben vette fel az egykori szemtanúkkal, így már az eltelt 40 év is indokolttá tette volna, hogy komoly forráskritikával kezelje az ott elhangzottakat. Erre egy jó példa Buday Erzsébet kissármási lakossal készített interjúja. Az ekkor hatvannégy éves szemtanú azt állította, hogy látta a csendőröket, amint a zsidókat Pusztakamarásra kísérték, sőt egyikükkel – Pánczél Jánossal, akit később a kolozsvári népbíróság elítélt – beszélt is. Nagy-Talavera felkereste Pánczélt is,

[24] M. Nagy-Talavera (1929–2000) Nagy Miklós néven született Budapesten. Zsidó származása miatt 1944-ben Auschwitzba deportálták, 1956-ban Ausztriába emigrált, majd az Egyesült Államokban telepedett le, Kaliforniában volt egyetemi tanár.

[25] A tanulmány a Simon Wiesenthal Központ honlapján található meg, de dátum nélkül. Nagy-Talavera, 1990.

[26] Traian Oroian nagysármási földműves, akire Nagy-Talavera hivatkozik, egyike volt azon román szekereseknek, akik a zsidókat csendőri kísérettel szállították Pusztakamarás határába.

aki vehemensen tagadta Buday állításait.[27] A szerzőnek azonban megkérdőjelezhetetlen volt a szemtanúk állításának igazságtartalma. A kutatásaimból kiderült, hogy Buday Erzsébet 1945-ben, a kolozsvári népbíróság előtt felvett vallomásában még teljesen másként adta elő a történetet, azt állította, hogy csak utólag mesélt neki egy másik csendőr, Páll Sándor a zsidók elhurcolásáról, sőt, kihangsúlyozta, hogy Pánczéllal a megszállás teljes időtartama alatt mindösszesen kétszer beszélt.[28]

A magyar nyelvű szakirodalomból jórészt hiányzik a nagysármási zsidók meggyilkolásának története. 1944 ősze és 1945 eleje között ugyan a romániai Magyar Népi Szövetség a *Világosság* című lapjában folyamatosan napirenden tartotta az esetet, azonban a lap későbbi számaiban már nem említették. A sármási ügyben (is) ítéletet hozó népbírósági perről is csak nagy általánosságban számoltak be 1946. június 30-án.[29] Balogh Edgár, aki 1948-ig a lap főszerkesztője volt, úgy látta, hogy a háború után az erdélyi magyarság tagadta, hogy a közülük többen részt vettek volna a gettósításban és az antiszemita uszításban, ráadásul a magyar közigazgatás felelősségét is megkérdőjelezték, a gettósításért és deportálásért pedig kizárólag a megszálló német hatóságokat tekintették felelősnek. Balogh szerint részben ennek a jelenségnek a háttérbe szorítását is szolgálta a népbíróság részéről, hogy kiemelten kezelték a nagysármási tömeggyilkosság ügyét, és nem csak a magyar csendőrök, hanem egyes helyi és környékbeli lakosok felelősségét is feltárták.[30] Balogh egyébként egy 1961-ben megjelent cikkében a következő megállapítást tette: *„Keresem a nagysármási bűn magyar nyelvű bibliográfiáját. Nincsen. A Lévai-féle Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről nem tud róla. Persze, ez romániai dolognak számít. A román*

[27] Nagy-Talavera, 1990.
[28] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 925. Uţiu Elisabeta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 17.
[29] A 9-es sorszámot viselő csoportos per ítélethirdetésére 1946. június 28-án került sor.
[30] Balogh, 1986: 53.

sajtót lefoglalta az Antonescu-rendszer bűnlajstroma, szempontjából Nagysármás a magyar fasiszták számlájára írható. […] Nagysármás 126 zsidó áldozata ránk maradt. A mi lelkiismeretünkre, hogy szóljunk róla. Hogy szívekbe-lelkekbe kiáltsuk: ilyesmit nem szabad elfelejteni!"[31]

Varga László történész egy 2001-ben megjelent tanulmányában[32] részletesen foglalkozott az elkövetőkkel szemben lefolytatott 1947–1948-as eljárással, bár ezt nem a tömeggyilkosság, hanem konkrétan a per és kiemelten az egyik elkövető, Lakatos Géza személye felől vizsgálta. Varga az 1990-es jogi rehabilitálások kapcsán közelítette meg a kérdéskört és párhuzamba állította Lakatos és Jány Gusztáv vezérezredes rehabilitálását. Míg a Jány elleni felmentő ítéletet elhibázottnak tartotta, addig Lakatos kapcsán a per koncepciós jellegéről írt. Sőt, feltételezése szerint nem kizárt, hogy Lakatos nem is annyira – a később bemutatásra kerülő – Mátyássy Miklós százados vallomása miatt, hanem egy előre kitervelt koncepció alapján került be az eljárásba, és született meg vele szemben a halálos ítélet. Varga mindezt pedig a Magyar Közösség ügyében született korábbi ítéletre vezette vissza.[33] A sármási tömeggyilkosságra említésszerűen kitért Randolph L. Braham *A népirtás politikája: a holokauszt Magyarországon* című munkájában,[34] sajnos azonban ő is Nagy-Talavera munkáját vette alapul, így a nagysármási zsidók meggyilkolásához kapcsolódó legendák tovább öröklődtek.[35] Ablonczy Balázs is kitért az eseményre – ugyancsak – egyetlen mondat erejéig *A visszatért Erdély 1940–1944*. című könyvében.[36]

[31] Balogh, 1975: 119.
[32] Varga, 2001.
[33] Uo. 186–199.
[34] Braham, 1997.
[35] Uo. 223.
[36] Ablonczy, 2011: 260.

Komoróczy Géza egy 2012-es munkájában egy hosszabb bekezdésben írt az esetről, amelyet a magyarországi deportálások utóéleteként értékelt.[37]

Érdekességként megjegyzendő, hogy Pelle János Ungváry Krisztián *A magyar honvédség a második világháborúban* című munkájáról írt recenziójában kifejezetten azt hiányolta, hogy a szerző említés szintjén sem tért ki a nagysármási esetre.[38] Bár nem történészi szakmunka, de úgy vélem, hogy itt érdemes megemlítenem Erdélyi Lajos *Sármás, Arad 1944. szeptember* című cikkét, melyben értékes interjúkat közölt – többek között – a nagysármási események egyes magyar és román szemtanúival.[39] Ugyancsak interjúkat közölt 1981. március 20-án a *Vatră* című folyóirat a tömeggyilkosság hat szemtanújával.[40] Végül érdemes megemlíteni, hogy a nagysármási zsidók meggyilkolásának volt egy irodalmi feldolgozása is, amely az *Új Kelet* folyóirat 1964. február 14-i számában jelent meg. Bár ennek szerzője kétségtelenül ismerte a budapesti népbírósági eljárás tartalmát és az elkövetők valós nevükön szerepeltek, a tömeggyilkosság körülményeit illetően főként fiktív elemeket épített be a történetbe.[41]

Az a tény, hogy elsősorban az elkövetőket nyomon követve próbáltam meg rekonstruálni az eseményeket, kiemelt fontosságúvá tette a kontextus feltárását. Ennek három elemét domborítottam ki: 1. A tömeggyilkosságot levezénylő katonai egységek korábban a Szovjetunió területén is harcoltak, sőt egyes elkövetők kapcsán felmerült, hogy már 1941–1943 között háborús bűncselekményeket követtek el a megszállt szovjet területeken, ezért

[37] Komoróczy, 2012: 792–793.
[38] Pelle, 2005: 126. Ugyanakkor Pelle egy téves megállapítást is tett, amikor azt állította, hogy a kolozsvári népbíróság a magyar 2. hadsereg hatvanhárom tagját halálra ítélte.
[39] Erdélyi, 2004: 36–41.
[40] CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20. Valószínűleg nem véletlen, hogy három román és három magyar személyt szólaltattak meg. Közülük öten korábban a romániai bírósági eljárásokban is tanúskodtak.
[41] *Új Kelet,* 1964. február 14., 8.

óhatatlanul is foglalkoznom kellett a keleti hadműveletekkel és a megszállás eseményeivel. 2. A tömeggyilkosságra egy etnikailag vegyes területen került sor, amely – a bécsi döntés következtében – határtelepüléssé vált, így annak keretei kizárólag az 1940–1944 közötti romániai eseménytörténet, és a dél-erdélyi magyar- és zsidóellenes intézkedések bemutatásával váltak értelmezhetővé. 3. A tömeggyilkosságra az 1944. szeptember–októberi magyar–román háború alatt került sor, így a hadműveleteket is szükségesnek tartottam bemutatni.

A történet „főhőseiként" szereplő katonák frontszolgálaton voltak, így – Müller Antal őrmestert és Bodrogi Ferenc törzsőrmestert leszámítva – nem kapcsolhatóak közvetlenül a magyar megszálló csapatok tevékenységéhez. A nekik felrótt bűncselekmények (szovjet partizánok/hadifoglyok kivégzése, feltételezett partizánok elleni fizikai erőszak) azonban jól integrálhatóak a megszállás eseménytörténetébe. Ennek kapcsán fontos kiemelni, hogy a Kárpát-csoport (és kiemelten a Gyorshadtest) hadműveletei alatt elkövetett esetleges atrocitások a második világháborús magyar részvétel viszonylag feltáratlan szeletét képezik. Szórványosan foglalkozott vele Ungváry Krisztián *A magyar honvédség a második világháborúban*[42] című összefoglaló munkájában, majd részletesen *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban*[43] című könyvében. Általánosságban a megszállás témaköréhez ugyanő, illetve a Krausz Tamás–Varga Éva Mária szerzőpáros forráskiadványa szolgál még adalékokkal,[44] továbbá Fóris Ákosnak jelent meg több tanulmánya ezzel kapcsolatban.[45]

A dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti története az észak-erdélyivel szemben jóval kevésbé feldolgozott. Kifejezetten ezzel a témakörrel L. Balogh

[42] Ungváry, 2005: 20–34.
[43] Ungváry, 2015: 175–185.
[44] Krausz–Varga, 2013. A forráskiadás körül kialakult vita ismertetésétől itt eltekintek, ám érdemes megemlíteni, hogy Krausz munkáját – a felhasznált források jellegéből adódóan – fenntartásokkal kezeli a szakmai közösség.
[45] Lásd például: Fóris, 2014a; Fóris, 2014b; Fóris, 2015a; Fóris, 2016; Fóris, 2017.

Béni foglalkozott 2013-ban megjelent forrásközlésében,[46] melynek bevezető tanulmányában ismertette a dél-erdélyi magyarság (és a magyar anyanyelvű zsidóság) háború alatti eseménytörténetét, a függelékben pedig egy kronológiát állított össze. Ezt a munkát leszámítva jobbára csak helytörténeti és témaspecifikus munkák jelentek meg.[47] A dél-erdélyi magyarok második világháborús katonai szolgálatáról – jelenlegi ismereteim szerint – egyáltalán nem született önálló publikáció, csak L. Balogh Béni érintette a már idézett forrásgyűjteményében.[48]

A Magyar Királyi Honvédség 1944. szeptember–októberi dél-erdélyi harcai szintén elhanyagolt kutatási területnek számítanak. A háború eseménytörténetét részletesen feldolgozta Ravasz István,[49] a magyar csapatokkal együtt harcoló SS alakulatok (elsősorban a 8. „Florian Geyer" SS-lovashadosztály) tevékenységét pedig – szintén eseménytörténeti jelleggel – ismertette a Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert szerzőpáros.[50]

A magyar 2. páncéloshadosztály harcaira legújabban Mujzer Péter tért ki egy tudomány-népszerűsítő művében. Ebben megemlítette a nagysármási zsidók meggyilkolását is, de mivel a munka nincs lábjegyzetelve, nem tudjuk, hogy milyen források alapján dolgozott. Bár személy szerint is kitért Mátyássy Miklós százados szerepére, a mészárlást illetően több téves megállapítást tett.[51]

---

[46] L. Balogh, 2013.

[47] Puskel, 1997; Nagy, 2009a; Nagy, 2010. Az esetünkben kevéssé releváns dél-erdélyi kommunista mozgalommal Csatári Dániel foglalkozott és érinti a témát Főcze János. Csatári, 1968; Főcze, 2021.

[48] L. Balogh, 2013: 36–67.

[49] Ravasz, 1995.

[50] Kovács–Számvéber, 2001.

[51] Mujzer, 2019. 186–187. Mujzer utalt a budapesti népbíróság eljárására, és a bíróság – téves – megállapítására, mely szerint a mészárlás ötlete Lakatos Géza századostól származott. A későbbiekben leírta, hogy a nagysármási zsidókat – Mátyássy parancsára – a törzsszázad 8 katonája (ez is téves megállapítás) kísérte Pusztakamarásra, ahol az út mellett agyonlőtték őket. Az a megállapítása megállja a helyét, hogy a budapesti népbíróság a mészárlás kapcsán halálra ítélte Mátyássy Miklóst, Bodrogi Ferencet, Müller Antalt, Rózsa Jánost, Lakatos Gézát

Fontos azonban kiemelni, hogy ezek a munkák az eseményeket felülnézetből követik nyomon, míg a „lövészárok-szemszög" és a megszállt dél-erdélyi területek magyar és román lakosságának háborús tapasztalatai továbbra is hiányoznak. Reményeim szerint jelen munkám részben pótolja ezeket hiányosságokat.

Források

A legfőbb probléma, amivel szembesültem, hogy 1944 második felének erdélyi eseményeiről minimális írott forrás maradt fenn. Nemcsak a magyar, hanem a román források is rendkívül hiányosak. A kutatás során nem találtam egyetlen olyan dokumentumot sem, mely az 1944 szeptemberi harcok alatt megszállt dél-erdélyi területek közigazgatásához kapcsolódott volna, ahogy a helyi román lakosok internálása kapcsán sem találtam katonai vagy polgári rendelkezéseket a Hadtörténelmi Levéltárban. Ez az érintett kérdéskörök értelmezését is esetlegessé teszi, ugyanis számtalan esetben – jobb híján – kénytelen voltam a helyi lakosok, katonák és csendőrök visszaemlékezéseire hagyatkozni, és azok egyes állításait ütköztetni egymással.

Úgyszintén hiába próbáltam meg fellelni Nagysármás község 1948 előtti iratanyagát;[52] Torda megye 1940–1944 közötti iratanyaga sem áll egyelőre a kutatók rendelkezésére.[53] Ebben a helyzetben csak a Kolozs és Torda megyei rendőrség nyomozati anyagára, és a vonatkozó peranyagokra tudtam hagyatkozni. A tömeggyilkosság és a kontextus (például románok deportálása)

és Csökmei Gábort, ám az, hogy Csökmei Gábort kivégezték, már nem felel meg a valóságnak.

[52] A Román Nemzeti Levéltár Maros megyei levéltárában a község iratanyaga csak 1948-tól található meg. Mivel korábban Kolozs (és 1940–1944 között Torda) megyéhez tartozott, megkíséreltem az iratanyagot a kolozsvári levéltárban fellelni, sikertelenül.

[53] Gidó Attila személyes közlése alapján a jelzett iratanyag Tordán található feldolgozatlanul egy lerakatban.

ismertetésénél azonban nagy segítséget jelentett a romániai és magyarországi levéltári anyagok összevetése. Fontos kiemelni, hogy a két ország bíróságai között semmilyen együttműködés nem volt a nagysármási ügyben, mely ugyan fontos szerepet játszott az adott bíróságok tévedéseiben, de számomra segített az eseménytörténet feltérképezésében.[54]

A USHMM-ből származó iratokat az 1990-es években digitalizálta a múzeum két munkatársa, Radu Ioanid és Paul Shapiro az egykori Securitate iratanyagát kezelő CNSAS[55] levéltárában. Első feladatom a három mikrofilmre felvett több mint 5000 oldalt kitevő ömlesztett iratanyag rendszerezése volt. Az iratokat keletkezési idejük és a kibocsátó fórum szerint három nagy csoportra osztottam: a legkorábbi iratok 1944-ből és 1945 elejéről származnak,[56] melyek a kolozsvári és tordai csendőrlégiók dokumentumait, a rendőrségi iratokat, a gyanúsítottak kihallgatásait, a zsidókat ért anyagi veszteségeket és a fényképes exhumálási jegyzőkönyveket is tartalmazzák. Szintén itt olvashatóak a tordai hadbíróság által indított nyomozás iratai illetve a nagyszebeni román hadbíróság által felvett kihallgatási jegyzőkönyveket. A nagyszebeni hadbíróság ugyan 1945 tavaszán vádemelés nélkül lezárta a sármási ügy tárgyalását, azonban májusban a Zsidó Hitközségi Föderáció feljelentése alapján az újonnan felállított bukaresti népbíróság folytatta a nyomozati munkát.

[54] Feltűnő például, hogy a Kolozsváron és Bukarestben 1951–1955 között kihallgatott csendőrök, valamint a Budapesten 1947–1948 között kihallgatott katonák lényegében teljes kohézióban mesélik el a kivégzés eseménytörténetét.

[55] Consiliul Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii [A Securitate Irattárát Vizsgáló Nemzeti Bizottság].

[56] A legkorábbi keltezésű dokumentumok 1944. november 9-én lettek iktatva. Ezek három zsidó személy és egy kissármási román lakos feljelentései a tordai rendőrségen a helyi zsidók kivégzése kapcsán.

Az exhumálás Pusztakamarás határában 1945. február 21-én.[57]

A vizsgálatot a júniusban felállított kihelyezett részlege, a kolozsvári népbíróság folytatta. Ennek iratai azonban furcsamód kizárólag az 1945 folyamán Bányai László és Avram Bunaciu közvádlók[58] előtt keletkezett kihallgatási jegyzőkönyveket, majd az 1946. június 21–28. között lefolytatott per anyagát őrizték meg. Találtam ugyanakkor egy dossziét a Kolozsvári Állami Levéltárban, mely az 1946. április–májusában Grigore Râpeanu és Eugen Man közvádlók előtt lefolytatott kihallgatásokat tartalmazta.[59]

Az iratanyag többségét azon nyomozati iratok és kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint periratok képezik, amelyek 1951–1952 között keletkeztek a kolozsvári ügyészségen Emil Orbonaş és Alexandru Keleti ügyészek előtt, majd ennek folyományaként 1954–1955 között a bukaresti IV-

[57] Yad Vashem Photo Archives, Jerusalem. Archival signature: 1812/58.
[58] Acuzator public. A népügyész romániai megfelelője.
[59] SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dos. 18/1946. Bár a dosszié címlapján az szerepel, hogy eredetileg 46 lapot tartalmazott, én már csak 23-at találtam benne.

es számú törvényszék által lefolytatott perben. A Nagysármáshoz kapcsolódó iratanyagot – a kapcsolódó iktatószám szerint – csak 1960-ban zárták le végleg, valószínűsíthetően ekkor került végleg az irattárba.

A romániai iratokat a budapesti népbíróság előtt lefolytatott pernek a Budapest Főváros Levéltárában őrzött kilencszáz lapos iratanyaga egészítette ki. Ebben a tulajdonképpeni peranyag mellett megtalálhatóak a budapesti népügyészségen és a Katonapolitikai Osztályon felvett kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint érdekes adalékként a ki nem végzett vádlottak utóéletéhez kapcsolódó iratok is.[60] Az iratanyagot három rehabilitációs eljárás zárja, amelyeket 1991–1994 között folytatott le a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának Elnökségi Tanácsa. Ezeknek köszönhetően fel tudtam tárni az ügyek rendszerváltást követő jogi történetét is.

NAGYSÁRMÁS ROMÁN FENNHATÓSÁG ALATT

Nagysármás és környéke 1940-ig

A Mezőség a történelmi Erdély és az Erdélyi-medence központi térségében elhelyezkedő tájegység. Pontos földrajzi behatárolása nehézkes, sosem képezett szerves politikai egységet. 1920-ban, a trianoni békeszerződés idején a mezőségi térség öt vármegye között oszlott meg,[61] népessége – etnikai hovatartozás szerint – pedig hasonlóképp kevert volt. A stabil román többség

[60] A hat börtönbüntetésre ítélt személy közül négy személy szabadlábra helyezéséhez kapcsolódó iratok maradtak fenn. Két egykori elítélt az 1960-as években mentesítés iránti kérelmet adott be (melyeket ekkor elutasítottak), ezeknek köszönhetően viszonylag pontosan rekonstruálható a börtönből való szabadulásuk utáni életút is.

[61] Kolozs, Torda-Aranyos, Szolnok-Doboka, Maros-Torda és Beszterce-Naszód.

mellett jelentős magyar és szász népesség lakta, melyet kiegészített egy jelentősebb cigány és a zsidó lakosság.[62]

Földrajzi határaiként leginkább a környező folyókat szokták meghatározni (a Mezőséget ugyanis nem szeli át egyetlen folyó sem). Északon a Nagy-Szamos, északkeleten a Sajó, keleten és délen a Maros, délnyugaton az Aranyos, nyugaton pedig a Kis-Szamos határolja. Területén egyetlen jelentősebb város sem található, a nyugati peremvidékén helyezkedik el Kolozsvár, Szamosújvár és Dés, melyeket azonban már nem tekintenek a Mezőség részének.[63] Az így behatárolt tájegység két legnépesebb településének a Maros partján elhelyezkedő Marosludas és a központi részén, a Marosvásárhelyt Kolozsvárral összekötő útvonal mentén fekvő Nagysármás számítanak.[64]

A középkorban valószínűleg túlnyomórészt magyarlakta térségbe a 15. században kezdődött meg a román lakosság fokozatos bevándorlása. A későbbi tatár betörések és háborúk miatt a magyar lakosság megfogyatkozott, helyükre román telepesek kerültek. Így vált a Mezőség a 18. századra román többségűvé. Az 1850-es népszámlálás szerint a térséget[65] 144 536 fő lakta, amelynek 64,3 százaléka vallotta magát román nemzetiségűnek, 19,6 százaléka magyarnak. A német (szász) népesség az összlakosság 8 százalékát tette ki, és túlnyomórészt a Beszterce és Szászrégen vonzáskörzetébe tartozó peremterületen, az ún. Nösnerlandban éltek. A zsidó lakosság ekkor a teljes Mezőség területén

[62] A mezőségi cigányok és zsidók különleges státusza abból adódik, hogy jobbára a magyar és román kultúrközeghez adaptálódtak. A zsidók disszimilációja a román államhatalom két világháború közötti tervszerű politikájának eredményeként kezdődött meg. Ugyanakkor jellemző, hogy még az 1944-es magyar bevonuláskor is voltak olyanok a nagysármási zsidók között, akik – a kultúrközösséget felvállalva – örültek a honvédek érkezésének, holott információik voltak az észak-erdélyi zsidóság 1944 tavaszi-nyári deportálásáról. USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 662. Id. Teleky Dezső naplója, 1944. augusztus 12. – 1944. november 5.; „*Mi nem félünk a magyaroktól! A lelkemet is odaadnám értük!*"

[63] Barabás, 2008.

[64] Varga, 1998: 12., 144. Napjainkban mindkettő városi rangú település, Nagysármás 2003-ban kapta meg a címet.

[65] Az általam korábban felvázolt határok szerint.

mindössze 528 főt számlált, ők is főként az egyes városok vonzáskörzetébe[66] tartozó településeken éltek.[67]

Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a magyar állam nagyszabású állami telepítéseket hajtott végre, hogy javítsa a magyarság pozícióját. 1894–1896 között Veszprém megyei református magyar családokat telepítettek Nagysármásra, 1905-ben pedig bukovinai székelyeket Marosludasra.[68]

Nagysármási telepes család háza, 1908.[69]

A vasút kiépítése és az a tény, hogy az 1876-os megyerendezést követően Nagysármás és Marosludas is járási székhellyé vált, gyökeresen megváltoztatta a két település nemzetiségi összetételét. A dunántúli és bukovinai telepesek mellett jelentős számban érkeztek új lakók Maros-Torda és Kolozs vármegye

[66] 1850-ben még Nagy- és Kissármásnak sem volt zsidó lakossága.
[67] A nemzetiségi adatokhoz lásd Varga, 1998. I., IV.
[68] Lovas, 1908: 17.
[69] *Vasárnapi Ujság*, 1908. január 5., 5.

más részeiről is.[70] Ennek következtében mindkét község 1910-re magyar többségűvé vált. Ebben az évben Marosludason az összlakosság 67 százaléka,[71] Nagysármáson 63 százaléka[72] vallotta magát magyar anyanyelvűnek. 1919-ig magyarok (főként dunántúli telepesek) töltötték be a legfontosabb adminisztratív pozíciókat is.[73] Idősebb Teleky Dezső visszaemlékezése szerint 1944-ben, a frontátvonuláskor kétszázharminckilenc magyar család lakta a települést.[74]

A két település járási székhely volta idézte elő a zsidó lakosság letelepedését. A szűkös szakirodalom szerint erre az 1880-as években került sor.[75] Bár valószínűleg tömeges betelepedésük valóban ekkor kezdődött, a nagy- és kissármási anyakönyvek alapján már néhány évvel korábbra datálható a zsidók jelenléte. Az első zsidó anyakönyv Kissármásról 1864-ből, míg Nagysármásról 1875-ből származik. A bejegyzések száma az 1880-as évektől ugrásszerűen megnőtt, s gyakran találkozunk a „haszonbérlő" szóval, ami főként kocsmabérlőt vagy fogadóst jelölt. Mások a kereskedelemben voltak érdekeltek. A születési, halálozási és házassági kivonatok alapján a zsidóság

[70] Az 1945–46 és 1951–54 között lefolytatott háborús bűnperekben kihallgatott több száz nagysármási magyar tanú közül a 60 évesnél idősebb generáció tagjai rendszerint valamely környező településről érkeztek. Ilyen települések Makkfalva, Nagyölyves, Pusztakamarás, Csittszentiván. (USHMM, RG-25.004, 38–39. tekercsek) A román tanúk ezzel szemben nagyobbrészt helyi születésűek, csak a falusi elit képviselői között találunk más településről érkezetteket.

[71] 1850-ben ez az arány még 3 százalék volt. Varga, 1998: 12.

[72] 1850-ben ez az arány még 5 százalék volt. Uo. 144.

[73] 1914–1918 között még a noszlopi születésű Szalai Sándor volt a falu polgármestere, a tótvázsonyi születésű Cziráki József pedig az alpolgármester. (USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 906. Cziráki József vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 9.) Érdemes megemlíteni, hogy Cziráki vallomása szerint 1938–1940 között még egyszer betöltötte az alpolgármesteri tisztséget, és csak a második bécsi döntés által teremtett új helyzet következtében kellett lemondania.

[74] Uo. 39. tekercs, 675. Részletek id. Teleky Dezső naplójából.

[75] Spector–Wigoder–Wiesel, 2001: 318., 324–326.

betelepülése folyamatos volt és nem egyetlen térségből érkeztek.[76] A dualizmus idején a két települést a Farkas, Hirsch, Rosenfeld, Mayer, Kohn és Steuermann zsidó családok lakták. Az 1944 szeptemberében elkövetett tömeggyilkosság a felsorolt családok közül csak a Farkas, Hirsch és Rosenfeld családból szedett áldozatokat, a másik három család 1944 őszére eltűnt.[77]

Az 1930-as népszámlálás idején Marosludast is már ötszázkilencvenkilenc magát zsidó nemzetiségűnek tartó személy lakta,[78] egyben ez alkotta a Mezőség legszámottevőbb zsidó közösségét. Közülük ötszázhatvanhét személy izraelita vallású volt. Nagy- és Kissármáson ugyanebben az évben százhuszonkettő, illetve hetvenhat zsidó személy lakott. A két település zsidó lakossága esetében a népszámláláson a zsidó nemzetiségűek és az izraelita vallásúak aránya teljességgel megegyezett.[79] Nagysármás és a környező térség történetében az 1940-es bécsi döntés és az azt követő négy év teremtett sajátságosan új helyzetet. Ez ugyanis az ún. „Göring-has" részeként Romániánál hagyta a települést.[80] Ennek oka a Kissármás mellett található földgázmezőkben keresendő, amelyeket a döntőbírák Románia birtokában hagytak. Az új határ értelmében Nagysármás és környéke – története során először – határteleppüléssé vált. A település Kolozs megyétől – a megye többi Romániánál hagyott településével együtt – Torda megyéhez került,

[76] A kissármási Steuermann család például Naszódról érkezett a faluba, a Rosenfeld család a szintén Naszód megyei Szeretfalváról. A Kahán család az Udvarhely megyei Bencédről, a Löwy család Nagykárolyból, a Farkas család a Szatmár megyei Szaniszlóból, a Gross család a szomszédos Kiscégről, míg a Kohn család Báldról származott át.

[77] SJANC, C 162/6., 162/7., 162/8. Izraelita születési, elhalálozási és házassági jegyzék. Mócs és vidéke. Az 1944 szeptemberében kivégzett áldozatok közül egyetlen személy anyakönyvi bejegyzését találtam meg, Rosenfeld Hermannét, aki 1886-ban született Kissármáson.

[78] Varga, 1998: 12.

[79] Uo. 144. Érdekességként megjegyzendő, hogy a sármási zsidó hitközség anyahitközsége a maroshévízi volt, mely 1940 után Magyarországhoz került. (Perri, 2017: 739.)

[80] A Göring-has egy Romániánál hagyott kiszögellés volt Kolozsvár és Marosvásárhely között, mely magába foglalta a Mezőség nagyobb részét. A kiszögellés infrastrukturálisan elvágta Székelyföldet Erdély középső és nyugati területeitől.

ahol továbbra is járási székhely maradt. Míg a járás 1939-ben huszonkét faluból állt, addig 1940 után 15 település a román oldalon maradt.[81] Egy 1939-es kimutatás szerint a járást 14 981 fő lakta, melynek 18 százaléka (2659 személy) volt magyar nemzetiségű, 64 százaléka pedig a járási székhelyen, Nagysármáson élt.[82]

A dél-erdélyi magyarok és zsidók az Antonescu-kormány alatt

Az első romániai zsidótörvényt a háború előtt, az erősödő szélsőjobboldali tendenciák hatására hozta meg a Goga-Cuza kormány.[83] Az 1938 januárjában elfogadott 169. számú törvény felülvizsgálta a romániai zsidók állampolgárságát, a törvény végrehajtása azonban már a Miron Cristea ortodox pátriárka által vezetett kormányra hárult. Ez alapján mintegy 225 000 romániai zsidó vesztette el állampolgárságát, mely Románia zsidó lakosságának 30 százalékát tette ki.[84]

1940. június 4-én II. Károly román király Ion Gigurtut nevezte ki miniszterelnökké, amely 1940. augusztus 8-án egy újabb, szigorúbb zsidótörvényt fogadott el, amely már faji alapon állt. A „*romániai zsidók jogi*

[81] A 22 falu: Budatelke, Buza, Csehtelke, Fűzkút, Kiscég, Kissármás, Lompérd, Meződomb, Mezőkecsed, Mezőköbölkút, Mezőméhes, Mezőszentmihály, Mezőszilvás, Mezővelkér, Mezőviszolya, Mócs, Nagycég, Nagysármás, Novoly, Pusztakamarás, Tuson, Uzdiszentpéter. A bécsi döntést követően Magyarországhoz csatolták Budatelkét, Buzát, Fűzkútat, Lompérdet, Mezőkecsedet és Mezőszentmihályt. SJANC, Fond 745. 1/1939. 43. A járást alkotó települések listája.

[82] Uo. 1/1939. Kimutatás a járás etnikai viszonyairól, dátum nélkül.

[83] Bărbulescu–Floran–Climescu–Degeratu, 2013: 23. A kormány két vezető politikusa, Octavian Goga (költő) és Alexandru C. Cuza (egyetemi tanár) a Nemzeti-Keresztény Párt (Partidul Naţional-Creştin) elnevezésű politikai szervezet vezetője volt. A párt ideológiájának három alappillére a nacionalizmus, a politikai ortodoxizmus és az antiszemitizmus volt. A román szélsőjobb legerősebb szervezetével, a Vasgárdával szemben azonban lényeges különbség, hogy Cuza és Goga a parlamentarizmus keretein belül képzelte el az ország „keresztény értékek" szerinti megreformálását. A kormány rövid ideig, 1937. december 29. – 1938. február 10. között volt hivatalban. Veiga, 1995: 23.

[84] Bărbulescu–Floran–Climescu–Degeratu, 2013: 35.

helyzetére vonatkozó törvényerejű rendelet"[85] az izraelita felekezetű személyek mellett vallásuktól függetlenül zsidóként határozta meg a vegyes házasságban született gyermekeket is. Megtiltották a földvásárlást, kizárták őket a hadseregből, a katonai szolgálat kötelezettségét pedig pénzbeli hozzájárulásra vagy „közérdekű" munkára változtatták. Az oktatásban teljeskörű szegregációt valósítottak meg a keresztény és zsidó gyerekek között, valamint megtiltották a zsidók és keresztények közti házasságot és nemi kapcsolatot, fajgyalázásnak minősítve azt. A rendelkezés előírásait megsértőket a büntető törvénykönyv értelmében egytől tizenkét évig terjedő javító fegyházzal lehetett büntetni.[86]

Az 1940-ben bekövetkezett területi változások[87] megingatták II. Károly király hatalmát, így szeptember 5-én – az egyre erősebb Vasgárda ellensúlyozásának szándékával – az addig házi őrizetben tartott Ion Antonescu tábornokot nevezte ki miniszterelnökké. Antonescu már másnap lemondatta a királyt, aki a hatalmat formálisan kiskorú fiának, Mihálynak adta át, de azt az elkövetkező négy évben ténylegesen a magát conducătorrá (vezér) kinevező Antonescu birtokolta. Antonescu a „polgári" pártok (Nemzeti Parasztpárt és

[85] Decretul lege privitor la starea juridică a locuitorilor evrei din România [Törvényerejű rendelet a romániai zsidó lakosság jogi helyzetéről].
[86] Ioanid, 1997: 27–28.
[87] 1940. június 26-án a Szovjetunió ultimátumban követelte a Dnyeszter és Prut folyók között elterülő Besszarábia, valamint Észak-Bukovina kiürítését és átadását. A román fél nem vállalkozott a terület katonai védelmére, a harc nélküli kiürítés mellett döntött. A keleti területek átadását követően Magyarország és Bulgária is területi igénnyel lépett fel Romániával szemben. Bulgáriával a szeptember 7-én aláírt krajovai szerződésben kétoldalú megegyezés született, melyben Románia lemondott a többségében bolgár lakosságú Dél-Dobrudzsáról. Mivel a Magyarországgal Szörényváron (Drobeta Turnu-Severin) folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre, egy magyar-román háború kitöre fenyegetett. A feszült helyzetet német–olasz döntőbíráskodás oldotta meg. Az 1940. augusztus 30-án aláírt második bécsi döntés értelmében 43 492 km^2-nyi terület (Észak-Erdély és a Partium északkeleti része) került magyar fennhatóság alá. A jelentős terjedelmű területek harc nélküli feladása sokkolta a román közvéleményt.

Nemzeti Liberális Párt) vezetőivel is folytatott tárgyalásokat, de azok bizalmatlansága miatt végül a Vasgárdával együtt alakított kormányt.[88]

A nemzeti-legionárius kormány fokozatosan megkezdte a zsidó vagyon államosítását. November 12-én kibocsátották a vállalkozások „romanizálására" vonatkozó törvényerejű rendeletet.[89] Antonescu és „koalíciós" partnerei közt nyílt konfliktus alakult ki, mely 1941. január 21–23. között az ún. „legionárius felkelésbe" (*rebeliunea legionară*) torkollott. A fegyveres harcok gócpontja a főváros volt, ahol a felkelés antiszemita pogromba csapott át, melynek százhúsz-száznegyven bukaresti zsidó esett áldozatául.[90] A legionárius felkelés eseményei Dél-Erdélyt jobbára megkímélték, ám itt a zsidók mellett a magyar lakosság is a potenciálisan eltávolítandó elemek között szerepelt.[91]

A Romániában állomásozó német csapatok passzívan szemlélték, ahogy a román hadsereg leveri a legionáriusok lázadását.[92] Eltávolításukat követően Antonescu egy főleg katonákból álló kormányt alakított,[93] ami azonban nem eredményezte az antiszemita politika enyhülését. 1941. május 6-án az Antonescu-kormány rendeletben tiltotta meg a zsidók számára rádiókészülékek birtoklását,[94] május 14-én pedig elkedték megszervezni a kényszermunkatáborokat és a munkaszolgálatos különítményeket.

---

[88] A hatalomátvétel eseményeire lásd Traşcă-Stan, 2002; Veiga, 1995; Heinen, 2006. A témát magyar nyelven érintő munka: Iordachi, 2018.
[89] Lya, 1993: 67.
[90] Ioanid, 1997: 24.
[91] L. Balogh, 2013: 36–37.
[92] Traşcă–Stan, 2002. A két román történész kutatásai során a német szövetségi levéltárban (Bundesarchiv) őrzött levéltári anyagokat is átvizsgálta. Ezek tanúsága szerint a német vezetés inkább bízott Antonescuban és a körülötte szerveződő katonatisztekben, mint a „szeszélyes" vasgárdistákban. A felkelés leverését követően azonban lehetővé tették a Vasgárda vezetőinek, hogy német felségterületre szökjenek. Itt internálták őket, majd az 1944. augusztus 23-i román kiugrást követően belőlük alakítottak Bécsben egy „emigráns" román kormányt, amelynek azonban sem tényleges hatalma, sem hadserege nem volt.
[93] Deleteant, 2008: 34.
[94] Bărbulescu–Floran–Climescu–Degeratu, 2013: 18.

A „nemzeti munka megszervezéséről" szóló törvény nem csak a zsidók közmunkáját rendelte el, az összes olyan zsidó férfit kényszermunkára kellett fogni, akiknek a korábbi rendelkezések értelmében katonai szolgálatot kellett volna teljesíteni.[95] A Szovjetunióval való hadiállapot június 22-i beálltát követően Antonescu kondukátori jogkörében kiadott rendeletben bővítette ki a kényszermunkára hurcolható zsidók körét.[96] Október 13-tól zsidó nők is behívhatókká váltak, bár esetükben a belügyminisztérium főként „könnyű fizikai munkát", leginkább textilgyárakban való alkalmazást rendelt el.[97]

A keleti hadműveletekkel párhuzamosan a román politikai és katonai vezetés fokozatosan megkezdte a zsidók fizikai megsemmisítésének önerőből történő megszervezését, amely egyrészt pogromokban nyilvánult meg.[98] A román felségterületen elkövetett mészárlások közül kiemelkedik a több mint tizenháromezer áldozattal járó iaşi, illetve a körülbelül kétszáz áldozattal járó dorohoi pogrom.[99] Az atrocitások többségét a visszafoglalt Észak-Bukovinában és Besszarábiában, majd Odesszában és környéként követték el. Ezeken a területeken az Einsatzgruppe D segítségével több tízezer zsidó lakost lőttek agyon. A tömeggyilkosságok miatt a német XI. hadsereg parancsnoka, Eugen

[95] Decretul lege pentru organizarea muncii naţionale [Törvényerejű rendelet a nemzeti munka megszervezéséért]. Uo. 73–77. doc. nr. 6.
[96] Uo. 86–87.
[97] Telegrama 10.009 a Ministerului Afacerilor Interne privitoare la utilizarea femeilor evreice la munca de folos obştesc [A Belügyminisztérium 10.009 számú távirata a zsidó nők közhasznú munkára való alkalmazása tekintetében]. Uo. 121. doc. nr. 27.
[98] A halálos áldozatok száma és a román katonák brutalitása kiemelkedő volt a megszállt szovjet területen. Itt kiemelendő az Odesszában 1941. október 22–23. között végrehajtott tömeggyilkosság. 1941. október 22-én szovjet partizánok felrobbantották a román katonai parancsnokság épületét. A terrorcselekmény ötvenhat román és német katona életét követelte, köztük volt a román városparancsnok, Ion Glogojanu tábornok is. Az Antonescu által elrendelt megtorlás eredményeként román katonák két nap alatt 25 000-30 000 zsidó lakost gyilkoltak le. Az odesszai mészárlásról ismereteim szerint a mai napig nem született román nyelven átfogó munka. A pogrom történetére vonatkozóan lásd Dallin, 1998: 23–37.
[99] Carp, 1947: 101–145.

Ritter von Schobert hivatalos jegyzékben tiltakozott a német hadvezetésnél.[100] A megszállt szovjet területen a román hatóságok internáló- és munkatáborokat állítottak fel. A két legjelentősebbnek ezek közül a Bug folyó partján felállított vapniarkai és a bogdanovkai tábor számított, melyek 1941–1942 között működtek.[101]

A dél-erdélyi zsidó férfiakat elsősorban olténiai munkatáborokba vitték, de helyben is állítottak fel ilyen lágereket, így például Pankotán, Gyorokon, a Lugos melletti Kiszetőn, Fogarason, Kolozsbóson és a Tordához tartozó Kenderesen. Ezekben rendszerint embertelen körülmények uralkodtak, a pankotai munkatábor túlélői például napi szintű verésekről és bántalmazásról számoltak be.[102]

Kiemelendő, hogy az Antonescu-kormány megsemmisítő politikája jobbára a megszállt szovjet területek (Transznisztriai Kormányzóság), a visszacsatolt Besszarábia és Észak-Bukovina, valamint Moldva zsidó lakosságát érintette.[103] A zsidó lakossággal együtt került sor az ország roma lakosságának deportálására is. 1942–1943 között mintegy harmincezer roma személyt deportáltak Transznisztriába, akik közül – bár megoszlanak a vélemények – legkevesebb tizenkilencezren halhattak meg. Ion és Mihai Antonescu[104] 1942 augusztusában, Berlinben megállapodást kötött a dél-erdélyi területek zsidó lakosságának deportálásáról is. Ennek értelmében a zsidóságot három központban, Temesváron, Aradon és Tordán gyűjtötték volna össze, majd

[100] Uo. 154.
[101] Ancel, 2003; Solovei, 2004.
[102] Tibori Szabó, 2015: 158.
[103] Ez a térség a hadműveleti terület közelében helyezkedett el, így a román kormány számára kiemelt fontosságú volt annak „megtisztítása" a „megbízhatatlan" elemektől. Valószínűleg 1944 tavaszán a magyar hatóságok hasonló megfontolásból kezdték meg elsőként Kárpátalja és Észak-Erdély „megtisztítását" a zsidóságtól.
[104] Külügyminiszter és a minisztertanács alelnöke. A háború után háborús bűnösként halálra ítélték és 1946. június 1-jén kivégezték. Ion Antonescuval csak névrokonok voltak.

innen szállították volna őket a német munka- és haláltáborokba. Ez azonban a katonai helyzet alakulása miatt nem valósult meg.[105]

1943-tól kezdődően a dél-erdélyi zsidók számára kényszerlakhelyet jelöltek ki a hatóságok. Előfordult azonban, hogy különféle indokokkal – így például az előszeretettel alkalmazott kommunizmus vádjával – továbbra is deportáltak a besszarábiai munkatáborokba (főként Aradról és a Bánság területéről). Tibori-Szabó Zoltán összesítése szerint a zsidóellenes intézkedések dél-erdélyi áldozatainak száma ezer és kétezer fő közé tehető, míg a túlélőké mintegy negyvenezer főt tett ki.[106]

Nagysármás magyar lakossága 1940–1944 között

Az Antonescu-kormány négy év alatt a dél-erdélyi magyarság helyzetét is igyekezett ellehetetleníteni. Ez elsősorban az ún. kölcsönösségi politika jegyében zajlott, amely azt jelentette, hogy amennyiben az észak-erdélyi románságot sérelem érte, a román fél hasonló lépések megtételével válaszolt, mely a dél-erdélyi magyar közösséget sújtotta.[107] A dél-erdélyi magyarság politikai és gazdasági ellehetetlenítése és anyanyelvhasználati jogának korlátozása túltett az észak-erdélyi románság ellen alkalmazott intézkedéseken. 1941. június 9-én például az Antonescu-kormány rendeletben tiltotta meg a magyar nyelv használatát nyilvános helyeken.[108] Egy másik rendeletben betiltották a dél-erdélyi magyar sajtótermékek túlnyomó részét, mindössze a temesvári *Déli Hírlap* megjelenését engedélyezték.[109]

---

[105] L. Balogh, 2013: 40.
[106] Tibori Szabó, 2015: 159–160. Tibori Szabó a dél-erdélyi áldozatok közé a magyar katonák és csendőrök által lemészárolt 126 nagysármási zsidót is beszámította.
[107] Lásd például: L. Balogh, 2013: 43.
[108] Uo. 44.
[109] Uo. 42.

A magyar lakosság életkörülményeit tovább nehezítették a megalapozatlan hadbírósági eljárások és a katonai vagy munkaszolgálatra behívott magyar férfiak folyamatos megalázása. A határ menti falvak lakosságát különösen érzékenyen érintették az utazási korlátozások, melynek értelmében a húsz km-es határmenti zónában két falu közötti utazást is külön hatósági engedélyhez kötöttek.[110]

Miután Románia belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a dél-erdélyi magyar lakosságot nem fegyveres katonai szolgálatra, hanem mint megbízhatatlanokat, a hadsereg keretén belül létrejövő munkaszolgálatos századokba hívták be. A munkaszolgálat elől 1941–1943 között több nagysármási magyar fiatal szökött át a határon Észak-Erdélybe. A háború utáni különféle nyomozati anyagokból tizenegy, a katonai behívó elől Észak-Erdélybe menekült fiatalt lehetett név szerint beazonosítani, közülük 1944 szeptemberében heten tértek haza a bevonuló magyar csapatok nyomában.[111] A menekültek egy jelentős része ideiglenes állapotnak tekintette észak-erdélyi tartózkodását, és 1944. szeptember 5-ét követően visszatért korábbi lakhelyére.[112]

---

[110] Uo. 45.

[111] USHMM, RG-25.004, 37-38-as tekercsek. 45. Császár Béla vallomása bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13., Uo. 38. tekercs, 453. Linka Károly kihallgatása a nagyszebeni hadbíróságon, 1944. november 22. Köztük volt Császár Béla, akit az 1951-ben kezdődő eljárás keretében letartóztattak és románellenes kilengésekkel gyanúsítottak.

[112] Császár Béla nagysármási lakos például 1943 júliusában szökött át a határon és egy feketelaki ismerősénél húzta meg magát. A magyar csapatok bevonulását követően hazatért. (Uo. 38. tekercs, 45. Császár Béla vallomása bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén. 1954. április 13.) Észak-Erdélybe menekült a helyi magyar földbirtokosok közül Bíró József, Wachsmann Károly és Elemér, illetve Bethlen Dániel, ők 1944 szeptemberében a Magyar Királyi Honvédség tisztjeiként tértek vissza. (Uo. 39. tekercs, 142–143. Keul Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 26.) Ezzel szemben Linka Károly földműves fia, Sándor 1942-ben szökött át a határon és végleg Besztercén telepedett le. (Uo. 38. tekercs, 453. Linka Károly kihallgatása a nagyszebeni hadbíróságon, 1944. november 22.)

A dél-erdélyi menekültek nehezen jutottak állampolgársághoz.[113] Ennek legfőbb oka, hogy Teleki Pál kormánya – nemzetiségpolitikai megfontolásokból kiindulva – már kezdetben igyekezett meggátolni Dél-Erdély „kiürülését".[114] A magyar kormány érdeke az volt, hogy a regáti magyarok telepedjenek át Észak- vagy Dél-Erdélybe, de a dél-erdélyi magyarok maradjanak addigi lakóhelyükön. Ezzel a későbbiekben az esetleges további revíziót, kevésbé szerencsés esetben a lakosságcserét kívánták elősegíteni.[115] A megosztottság négy éve alatt mindkét irányban folyamatosan vándoroltak az emberek. A konkrét számok tekintetében nincs konszenzus, az észak-erdélyi román menekültek számát mintegy 210 ezerre, a dél-erdélyi magyar menekültekét pedig 190 ezer főre becsülik.[116] Az észak-erdélyi menekülthullám első és legintenzívebb szakasza 1940 őszén, a katonai közigazgatás időtartama alatt zajlott, ekkor került sor a legtöbb kiutasításra is, de a határ illegális átlépése folyamatos volt, csak 1944 elejére csökkent.[117]

A nagysármási református parókia 1942-es összesítése szerint 1940–1942 között 380 magyar ajkú református hívő hagyta el a települést (az összmagyarság mintegy 23 százaléka). Az eltávozottak közül százhuszonhat személy férfi volt, többségük minden bizonnyal a sorozás elől menekülve lépte át a határt.[118] Az összeírást végző személy – valószínűleg Gergely Károly lelkész – nem rögzítette a távozás indokát, de a névjegyzéken szereplő személyek egy

[113] Uo. 39. tekercs, 436–437. Szász Lujza 44 éves kolozsvári lakos tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 31. Szász beszámolt arról, hogy férje, Szász Gerő 1940 őszén menekült Kolozsvárra a Romániánál maradt Harasztosról. Négy év alatt sem kapta meg a magyar állampolgárságot, amely így korlátozta őt a munkavállalásban is.
[114] Sebestyén–Szabó, 2008: 1389.
[115] L. Balogh, 2013: 67.
[116] Sárándi, 2016: 86.
[117] Uo. 85.
[118] SJANM, 504. fond, Parohia Reformată Sărmaşu [nagysármási református parókia], Dos. 4/1940–1942. Az 1940–1942 között eltávozottak listája.

részéről tudjuk, hogy 1940 után Észak-Erdélyben telepedtek le.[119] Az ide menekült férfiak közül a háborúba lépést követően többeket besoroztak a Magyar Királyi Honvédségbe. Így Cziráki Józsefnek mindkét fia, Béla és Gyula Erdélybe menekült a román behívó elől. Béla 1942-ben, Gyula 1943-ban lépte át a határt és mindketten Kolozsvárra mentek, ahonnan rövidesen besorozták és a keleti frontra vezényelték őket. A háború után Gyula hazatért, Béla azonban eltűnt.[120] Gaál István nagysármási lakos fia szintén Kolozsvárra menekült, ahol besorozták. 1944. november 12-én még a fronton harcolt a szovjet csapatok ellen.[121] Egyes esetekben az illegális határátlépők a magyar állambiztonsági szervek célkeresztjébe kerültek. A nagysármási Büss János 1943-ban a katonai behívó elől Észak-Erdélybe menekült. Itt előbb Feketelak, majd Melegföldvár falvakban élő ismerőseinél húzta meg magát, de egy éjjel a csendőrök letartóztatták, majd – mint potenciális kémet – Kolozsvárra szállították, ahol kihallgatták a magyar katonai hírszerzés, a VKF 2. kirendeltségén. Ezt követően a szamosfalvi internálótáborba zárták, ahonnan csak hat nap után, egy rokona közbelépésére szabadult ki.[122]

---

[119] A névjegyzékről (a későbbi perek tanúvallomásai alapján) sikerült azonosítani a menekültek közül Bíró Józsefet, Cziráki Bélát, Csőgör Lajost, Linka Sándort, Porkoláb Sándort, Sinkó Istvánt, Andrást és Gyulát, valamint Lukács Bélát. Csőgörről – a Bolyai Tudományegyetem későbbi rektoráról – azonban azt is tudjuk, hogy már 1940 előtt sem élt a településen, így kérdéses miért szerepel a listán.

[120] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 906. Cziráki József kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18.

[121] Uo. 458. Gaál István vallomása a nagyszebeni hadbíróságon, 1944. november 14.

[122] Uo. 1001–1002. Büss János kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22. Büss szabadulása után rokonához költözött Jádra, de a rossz élmények hatására 1943 novemberében hazaszökött Nagysármásra. Itt még aznap román csendőrök tartóztatták le, majd a nagyszebeni hadbíróság 7 év három hónap szabadságvesztésre ítélte illegális határátlépésért. 1944 májusáig a nagyszebeni, majd craiovai börtönben raboskodott, ekkor előbb az Alvincen állomásozó 83. gyalogezredbe osztották be, majd a 92. gyalogezred egyik munkaszolgálatos századával Moldvába vitték erődítési munkálatokra. Az 1944. augusztus 23-i kiugrást követően több bajtársával együtt hazatért az ekkor már magyar megszállás alatt lévő Nagysármásra.

A nagy- és kissármási zsidó férfiakat 1942. szeptember 15-én a Torda melletti Kenderes építőtelepre hurcolták kényszermunkára.[123] Innen csak 1943. január 10-én, az Antonescu-kormány zsidópolitikájának enyhülését[124] követően térhettek haza, ám mindez azt is jelentette, hogy a zsidó lakosoknak Nagysármáson kényszerlakhelyet jelöltek ki. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok szerint 1944. augusztus 23-án a településen összesen 195 zsidó lakos élt különböző kényszerlakhelyeken.[125] A zsidóellenes intézkedések betartatását Nagysármáson és környékén is segítette az erőteljes legionárius befolyás, melynek prominens személyei a helyi román közigazgatás képviselői közül kerültek ki, ilyen volt például Florian Mornăilă pusztakamarási jegyző.[126]

Nagysármáson az egyik vezető legionárius Petru Chellner volt (1945-ben románosította nevét Socaciura), aki a visszaemlékezések szerint uszított a zsidók és magyarok ellen.[127] Ő – bevallása szerint – 1941-ben menekült át

[123] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 350–355. Zsigmond Miklós levele a bukaresti IV.-es számú törvényszéknek címezve, Jilava, 1954. május 5.

[124] A sztálingrádi csatában a német 6. hadsereg mellett két román hadsereg is felmorzsolódott. A katasztrófa kijózanító erejű volt a román politikai és katonai vezetés számára. Antonescu 1943-tól megkezdte a háborúból való kiugrás előkészítését, ennek részeként pedig a zsidók fizikai megsemmisítéséről is letett.

[125] Uo. 511. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.

[126] Uo. 37. tekercs, 772–774. Kemény Béla vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 10. A jegyző az Arad megyei Siklóson született 1910-ben. A második bécsi döntésig Kolozs község jegyzője volt. Mivel a települést visszacsatolták Magyarországhoz, a Romániánál hagyott Pusztakamarásra helyezték. CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20. Mornăilăt a transznisztriai román területek megszállását követően az Antonescu-kormány áthelyezte az egyik megszállt faluba. A szovjet csapatok előretörése miatt 1944-ben visszatért Pusztakamarásra, ahol a magyar megszállást követően internálták, majd Magyarországra, onnan a Német Birodalom területére deportálták. 1945-ben tért haza, belépett a Román Kommunista Pártba és visszakapta korábbi állását Pusztakamaráson.

[127] Uo. 323. Fehér Zsigmond tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. július 26.; *Igazság,* 1946. április 11., 3. Az *Igazság* a Román Kommunista Párt észak-erdélyi tartományi lapjaként természetesen kihangsúlyozta, hogy Socaciu a háború után a Nemzeti Parasztpártban folytatta pályafutását, amely a „reakciós-fasiszta elemek mentsvárává" vált.

Kolozsvárról a településre.[128] Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy az antiszemitizmus nemcsak a román, hanem a dél-erdélyi magyar lakosság soraiban is előfordult. A Romániai Magyar Népközösség vidéki tagozatai közül több is kizárta a zsidókat soraiból,[129] és az is megesett, hogy római katolikus papok antiszemita prédikációkat tartottak.[130]

A román katonai szolgálatra bevonuló nagysármási férfiakat rendszerint Moldvába vezényelték erődítési munkálatokra.[131] A dél-erdélyi magyarokat rendszerint a munkaszolgálatos századokba osztották be, melyeket kiemelten rossz munkakörülmények jellemeztek és problémát okozott az őket sújtó folyamatos diszkrimináció.[132]

Bár 1942 februárjától a magyar katonaköteleseket elvileg fegyveres katonai szolgálatra hívták be,[133] a nagysármásiak közül mindössze egyetlen személy kapcsán van adatunk arról, hogy nem munkaszolgálatosként, hanem fegyveres katonaként teljesített frontszolgálatot.[134] Olosz Lajos, a Magyar Népközösség dél-bihari vezetőjének beszámolója szerint a magyar munkaszolgálatosok felszerelése igen hiányos volt, egyenruhát nem kaptak, saját

[128] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 853. Petru Socaciu kézírásos nyilatkozata a kolozsvári népbíróságnak címezve, 1945. június 23.
[129] L. Balogh, 2013: 41.
[130] Bányai László: Ki a sorainkból a háborús bűnösökkel! *Népi Egység,* 1945. március 7., 2.
[131] Illésfalvi Péter egy tanulmányában felvetette, hogy célszerű lenne megvizsgálni, hogy milyen volt a dél-erdélyi magyarok helyzete a Román Királyi Hadseregben 1940–1944 között, és összehasonlítani az észak-erdélyi román katonák körülményeivel. Illésfalvi, 2005: 103.
[132] Sztankay Zoltán brassói konzul Kállay Miklós miniszterelnöknek 1942. december 23-án küldött jelentésében kiemelte, hogy „*a román hadseregben szolgálók helyzete nem egyformán embertelen. Függ a parancsnoktól, csapattesttől és az illető magyar alkalmazkodó képességétől, természetétől is*". Sztankay Zoltán brassói konzul jelentése Kállay Miklós miniszterelnöknek, külügyminiszternek a román hadseregben szolgáló magyarok sorsáról. L. Balogh, 2013: 211. 43. sz. dokumentum.
[133] Uo. 427.
[134] Moruc István a 6. hegyivadász zászlóaljnál teljesített frontszolgálatot, ám egységével nem a szovjetellenes harcokban, hanem már a német–magyar csapatok elleni hadműveletekben vett részt. USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 558. A nagyszebeni hadbíróság elrendeli Moruc István visszahívását a frontról, 1945. január 2.

ruhájukban kellett szolgálniuk. A rossz higiéniai körülmények miatt a barakkokban „nyüzsgött" a tetű és a poloska, és különféle fertőző betegségek terjedtek. Egy érdekes eleme Olosz jelentésének, hogy *„ki csodálkozhatik felette, ha ezeknek az embereknek jó része mint kitanult kommunista agitátor fog a táborból hazatérni?"*[135] Több nagysármási munkaszolgálatos visszaemlékezése szerint az 1944. augusztus 23-i kiugrás Târgu-Neamţ vagy Iaşi környékén érte őket. A kiugrás után, rendszerint szeptember első heteiben tértek haza az ekkor már magyar megszállás alatt álló Nagysármásra.[136]

Kuti Adalbert nagysármási lakos kalandosabb utat járt be. 1944. augusztus 23-án a román hadseregben szolgált Focşani mellett. A kiugrást követően a szovjet csapatok lefegyverezték és hazaengedték, de német katonák fogságába esett, akik sáncásási munkálatokra kényszerítették. Innen megszökött és 1944. szeptember 24-én ért haza Nagysármásra.[137] A környező településekről időnként Dél-Erdélybe is vezényeltek magyar munkaszolgálatosokat: Kemény Béla pusztakamarási földbirtokost Tordára helyezték, itt érte szeptember 5-én a magyar csapatok bevonulása.[138] Majthényi István mezőszilvási lakost 1944. augusztus 1-jén hívták be, előbb Pankotán dolgoztatták, majd Újaradra küldték erődítési munkálatokra. Itt érte a magyar csapatok bevonulása, melynek következtében, szeptember 13-án magyar hadifogságba esett. A többi hadifogollyal együtt egy békéscsabai táborba vitték, ahonnan csak helyzetének

[135] Ifj. Parcher Félix aradi konzul jelentése Ghyczy Jenő külügyminiszternek a dél-erdélyi magyarok munkaszolgálatáról. Arad, 1943. szeptember 25. (Ehhez mellékletként csatolva Olosz Lajos jelentése Gyárfás Elemérnek, a Magyar Népközösség országos elnökének). L. Balogh, 2013: 235–237. 50. sz. dokumentum.

[136] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 27–33. Székely Márton kihallgatása a bukaresti IV-es számú törvényszéken, 1954. április 12.; Uo. 1001–1002. Büss János kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.; Uo. 39. tekercs, 111. Serkedi Lajos tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. április 24.

[137] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 721. Kuti Adalbert kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 28.

[138] Uo. 10–13. Kemény Béla kihallgatása a bukaresti IV-es számú törvényszéken, 1954. április 12.

tisztázását követően térhetett haza szeptember 22-én, Mezőszilvásra, ahová ekkor már szintén bevonultak a magyar csapatok.[139]

Fontos megemlíteni, hogy a második bécsi döntést követően Észak-Erdélyből is kezdetét vette a románok tömeges menekülése dél-erdélyi területekre. A menekültek közül többen magyarellenes hangulatot szítottak Dél-Erdélyben. Nagysármás viszonylatában kitűnő példa erre – a már említett – Petru Socaciu, de érdemes megemlíteni, hogy Gavrilă Olteanu, a hírhedt Maniu-gárda későbbi parancsnoka szintén a bécsi döntést követően menekült át a Magyarországhoz visszacsatolt Szászrégenből Romániába.[140] Socaciu mellett más észak-erdélyi román menekültek is érkeztek Nagysármásra 1940 után. Liviu Mureşan magyarlónai földműves például 1941 márciusában szökött át. Itt megnősült, és ezért a háború után sem tért haza korábbi lakhelyére.[141] Vasile Micu budatelki görögkatolikus papot 1940 őszén a magyar hatóságok utasították ki az országból.[142] A pap sógorához, Liviu Stupineanu[143] nagysármási görögkatolikus espereshez utazott, akinél 1944-ig húzta meg magát. A görögkatolikus esperesség iratainak tanúsága szerint a balázsfalvi görögkatolikus püspökség az Észak-Erdélyből kiutasított papokat Dél-Erdélyben juttatta álláshoz, egyes településeken akár egyszerre két papot is alkalmazott.[144] A

[139] Uo. 774–775. Majthényi István vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 29.
[140] Balint, 2011.
[141] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 835. Liviu Mureşan tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.
[142] Kérdéses, hogy mikortól töltötte be a plébánosi tisztséget, de egy 1937. február 10-én kelt irat tanúsága szerint ekkor már Budatelke görögkatolikus plébánosa volt. SJANM, 601. számú fond, Protopoiatul greco-catolic Sărmaşu, 23. Fizetési táblázat.
[143] Nem tudjuk, hogy Stupineanu pontosan mikortól töltötte be az esperesi tisztséget. A legkorábbi irat, melyen espereskénti szerepel a neve, 1940 októberéből származik. SJANM, 601. számú fond. Protopopiatul greco-catolic Sărmaşu, Dosar 3/1941–1944. 8. Dosare ce cuprinde unele competinţe preoteşti şi taxe de asigurare [Dossziék, melyek egyes papi hatásköröket és biztosítási adókat tartalmaznak].
[144] Vasile Micu is 1941 áprilisában állami fizetést kapott. Uo. 13. Fizetési táblázat.

sármási esperesség alá tartozó településeken tizenhárom Észak-Erdélyből kiutasított görögkatolikus pap kapott állást.[145]

Nagysármás a román kiugrás után

Az 1944. augusztus 23-i kiugrás új helyzetet teremtett Nagysármás zsidó és magyar lakossága számára is. Az államcsíny a zsidó lakosságnak a felszabadulást jelentette, Dumitru Meşină csendőrparancsnok még aznap feloldotta a zsidók kényszerlakhelyére vonatkozó rendelkezést.[146]

Ezzel párhuzamosan azonban várható volt egy román–magyar katonai összecsapás lehetősége, mely a dél-erdélyi magyar elit preventív internálásában csúcsosodott ki. A Sănătescu-kormány[147] jogalkotásában megjelent a „vélelmezett ellenség" (*inamici prezumaţi*) fogalma, mely jogszabályi hátteret biztosított a magyar és német közösség vezető tagjainak internálására.[148] 1944. augusztus 23-át követően a Mezőségről több magyar értelmiségit is letartóztattak és az aranyosgyéresi internálótáborba zártak.[149] A Nagysármásról internáltak száma öt fő volt: Teleky Dezső római katolikus plébános, Gergely Károly református lelkész, Csöregi Márton, Székely József és Cziráki József,

[145] Uo. 19. Tabloul preoţilor refugiaţi [a menekült papok jegyzéke], 1941. február 14. A menekült papok többsége Kolozs és Maros-Torda megyék területéről érkezett, egy személyt Csíkszentgyörgyről „telepítettek" át Mezőszilvásra.

[146] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 511. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.

[147] Az augusztus 23-i puccs utáni első kormány, melyet Constatnin Sănătescu tábornok vezetett. 1944. december 2-ig volt hivatalban.

[148] Vincze, 1994: 23.

[149] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 800–801. Gaál József mezőszilvási lakos vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 29.; Uo. 37. tekercs, 909–910. Csillag László mócsi római-katolikus plébános vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 28. Csillag megemlítette, hogy vele együtt Szőke Sándor református lelkészt is elhurcolták.

akik mindhárman vezető adminisztratív tisztséget töltöttek be korábban a faluban.[150]

Az 1944. szeptember 5-i magyar támadást követően az Aranyosgyéresre internáltakat Felvincre vitték, majd a helyi csendőrökre bízták, akiket azonban a visszavonulás közben elengedtek. A nagysármási internáltak a magyar csapatok bevonulását követően indultak haza, ahová háromnapi gyaloglás és szekerezés után érkeztek meg.[151] Az Aranyosgyéresen internáltak szerencsésnek mondhatóak, mert a máshol elhelyezett dél-erdélyi magyarok átlagosan jóval hosszabb időt, akár egy évet is tölthettek fogságban. Kacsó Sándor újságírót[152] például az átállás után Nagyenyeden tartóztatták le és a târgu jiui internálótáborba hurcolták. Annak ellenére, hogy 1945. március 6-án megalakult a Petru Groza vezette baloldali kormány és időközben véget ért a háború, csak júniusban helyezték őket szabadlábra, s akkor is csak a Magyar Népi Szövetség vezetőinek kérésére.[153]

A kiugrást követően kiújuló magyar–román ellenségeskedés pánikhangulatot teremtett a nagysármási lakosság körében, amit tetéztek az egyre gyakoribb és hevesebb magyar–román határincidensek is. 1944.

---

[150] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 904–905. Cziráki József kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 18.

[151] Uo. 39. tekercs, 387–394. Teleky Dezső kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 26.

[152] A két világháború között a *Keleti Újság* és a *Brassói Lapok* munkatársa. 1945 után a Magyar Népi Szövetség tagja lett, melynek elnökévé nevezték ki 1947. november 23-án. Ezt a tisztséget 1952-ig töltötte be.

[153] Nagy, 2012: 45. Az 1944–1945 között funkcionáló romániai internáló- és hadifogolytáborok történetével eddig kizárólag Benkő Levente kolozsvári történész, publicista foglalkozott. Az ő kutatásai is azonban kizárólag a földvári tábor és lügeti altábora történetét ölelték fel. Jelenlegi ismereteim szerint az 1944 utáni Románia területén legkevesebb tíz ilyen tábor létezett (Földvár-Lüget, Nagyenyed, Târgu-Jiu, Titu, Focşani, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Máramarossziget), ezek közül Focşani és Máramarossziget közvetlen szovjet irányítás alatt állt. A román táborokat 1945 augusztusában végleg bezárták, a focşani tábor 1947 folyamán fejezte be működését. A máramarosszigeti szovjet tranzit hadifogolytábor még 1951-ben is működött.

szeptember 1-jén román határőrök lépték át a magyar határt és foglalták el ideiglenesen Mezőörményest, melyet azonban a magyar katonai egységek még aznap visszafoglaltak. Egy másik román harccsoport ezzel párhuzamosan Mezősámsondra és Mezőrücsre nyomult be, melyek a szeptember 5-i magyar támadásig román kézen is maradtak.[154]

Ştefan Ciobanu nagysármási lakos visszaemlékezése szerint néhány nap múlva súlyos incidensre került sor Mezőszilvásnál, majd 1944. szeptember 4-én egy magyar felderítő egység Budatelke irányából tört be a mezőségi kiszögellésbe és elfoglalta Nagycéget, ahonnan a román lakosság egy része pánikszerűen elmenekült.[155] A települést a román csapatok a másnap hajnalban kibontakozó általános magyar támadás miatt már nem foglalták vissza. A határincidensek miatt a nagysármási román és zsidó lakosság is egyaránt az ország belseje felé menekült.

Magyarországon, bár az 1920-ban bevezetett numerus clausus[156] korlátozta a zsidó lakosság jogait, az 1930-as évek második feléig lényegesen több szabadságot élveztek romániai sorstársaiknál. Az 1930-as évek második felében látványosan erősödő szélsőjobboldal hatására azonban 1938. május 28-án a magyar országgyűlés elfogadta az első zsidótörvényt,[157] melynek értelmében a zsidóság részarányát 20 százalékra korlátozták az értelmiségi pályákon. Ekkor még azonban kizárólag vallási alapon tettek különbséget

[154] Ravasz, 1997: 84. Jelen munkámban kizárólag a mezőségi határszakaszon lezajlott határincidensekre fókuszálok, de fontosnak tartom megemlíteni, hogy ilyenekre sor került a Székelyföldön is. Román katonai egységek a határt átlépve bevonultak a háromszéki Illyefalvára és Előpatakra. A magyar csapatok Illyefalvát még visszafoglalták, de Előpatak végleg román kézen maradt. A Székelyföld térségében lezajlott határincidensekre vonatkozóan lásd Nagy, 2009b: 322–347.

[155] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs 78–81. Ştefan Ciobanu nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 19.

[156] A numerus claususra vonatkozóan lásd Kovács M., 2012.

[157] 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról.

zsidók és nem zsidók között.[158] Ezt alig egy éven belül követte a második zsidótörvény, mely 1939. május 4-én lépett hatályba.[159] Lényeges különbség volt, hogy ebben már „faji" alapon, azaz a származás szerint határozták meg, hogy ki tekinthető zsidónak. Annak számított az a keresztény személy is, akinek egy szülője vagy legalább két nagyszülője zsidó volt. A törvény megtiltotta, hogy a zsidók állami tisztséget viseljenek, és visszavonták azon vállalkozások iparengedélyét, ahol számarányuk meghaladta a 6 százalékot.[160] 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolását követően a régióban is hatályossá vált a második zsidótörvény. 1941. augusztus 2-án a Bárdossy László miniszterelnöksége alatt elfogadott harmadik zsidótörvény[161] megtiltotta a házasságkötést zsidók és keresztények között, fajgyalázásnak minősítve azt.[162] Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy Karsai László adatai szerint 1920–1944 között a magyar államigazgatás összesen huszonkét olyan törvényt hozott, mely hátrányosan érintette az ország zsidó lakosságát, a kormány, a miniszterelnökök és különféle minisztériumok pedig több mint háromszáz antiszemita rendeletet hirdettek ki.[163]

A zsidótörvények ellenére a magyarországi zsidóság 1944 tavaszáig relatív biztonságban volt a romániai zsidósághoz képest. Az erdélyi zsidóság 1940 őszén jórészt pozitívan tekintett a második bécsi döntésre és Észak-Erdély visszacsatolására,[164] míg a Romániánál maradt területeken élő zsidóság – a magyar lakossághoz hasonlóan – a döntést egy második Trianonként élte meg. Ennek oka amellett, hogy az erdélyi zsidóság jelentős része magyar

[158] Braham, 1997: 123–125.
[159] 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.
[160] Braham, 1997: 151–152.
[161] 1941. évi XV. törvénycikk.
[162] Braham, 1997: 192–193.
[163] Karsai, 2005.
[164] A zsidó származású Bíró József művészettörténész például a bevonuló magyar csapatokat a következőképpen köszöntötte: „*A magyar nap rásütött a magyar Kolozsvárra*". Később, 1945 januárjában Budapesten a Dunába lőtték a nyilasok.

identitású is volt, a drasztikusabb romániai zsidótörvények bevezetésében keresendő.[165]

Tibori Szabó Zoltán az észak-erdélyi zsidóság megsemmisítésének folyamatát három szakaszra osztotta. Az elsőt a katonai közigazgatás időtartama alatt egyes zsidó családok kiutasítása vagy Galíciába deportálása jelentette.[166] Ezt követte a katonai munkaszolgálat, ahol az embertelen körülmények miatt szintén magas volt a halálozás. Végül pedig 1944 májusa és júniusa között a deportálások megszervezése és lebonyolítása következett.[167]

1944. március 19-én Magyarország német megszállás alá került. Március 22-én hivatalba lépett a Sztójay-kormány, pár nappal később pedig a kolozsvári *Ellenzék* napilap már vezércikkben hirdette, hogy *„a magyar kormány rövidesen teljesen és tökéletesen megoldja a zsidókérdést*".[168] Április 5-től kötelezték a zsidó személyeket a sárga csillag viselésére, majd hamarosan megkezdődött a gettók felállítása. Az első két „megtisztítandó" régiónak a hadműveleti területhez közelebb fekvő Kárpátalja és Észak-Erdély számított. Áprilisban Endre László belügyi államtitkár látogatott a térségbe, és személyesen irányította a gettók kijelölését. A gyakorlati megszervezés részleteit Endre két értekezleten beszélte meg az észak-erdélyi polgári és karhatalmi közigazgatás vezetőivel: előbb 1944. április 26-án Szatmárnémetiben Bihar, Szatmár, Szilágy, Máramaros, Kolozs, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyék, majd április 28-án Marosvásárhelyen Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék megyék zsidóságának összegyűjtésének részleteit vitatták meg.[169] 1944. május 19. és június 9. között a magyar állami közigazgatás és karhatalom harmonikus

[165] Tibori Szabó, 2015: 131.
[166] Erre vonatkozóan lásd Sárándi, 2016: 144–145.
[167] Tibori Szabó, 2015: 132.
[168] A napokban teljesen és tökéletesen megoldja a kormány a zsidókérdést. *Ellenzék,* 1944. március 27., 1.
[169] Braham, 1997: 597.

együttműködésének köszönhetően 131 639 zsidót deportáltak Észak-Erdélyből főként Auschwitz-Birkenauba, ahonnan nagyon kevesen tértek haza.[170]

A magyarországi gettósításról a nagysármásiak egyrészt a deportálás elől Romániába menekült zsidók révén szerezhettek tudomást,[171] másrészt Észak-Erdélyben dolgozó rokonaik révén. Császár Béla, aki 1943-ban menekült az észak-erdélyi Feketelakra, a magyar csapatokkal együtt tért vissza Nagysármásra. Állítása szerint még aznap este egy helyi zsidó lakos kereste fel, és arra kérve, hogy számoljon be neki az észak-erdélyi zsidók sorsáról. Császár a kolozsvári ügyészségen tett vallomásában azt állította, hogy a menekülést javasolta.[172]

A novolyi Szabó Gyula a háború alatt Észak-Erdélyben, Désen dolgozott.[173] A magyar megszállást követően tért haza és ekkor szembesült azzal, hogy felesége a házukban rejtette el a Nagysármásról elmenekült Löwy családot. Szabó figyelmeztette feleségét, hogy még jobban rejtse el őket, mert szemtanúja volt az észak-erdélyi eseményeknek, és tudta, hogy a bújtatók súlyos jogi következményekkel számolhatnak.[174]

A nagysármási zsidók a magyar csapatok bevonulása előtt jobbára a helyi és környékbeli magyar és román lakosoknál kerestek menedéket,[175] mások a vasúti közlekedés leállása előtt hagyták el Nagysármás körzetét is. 1944.

[170] Uo. 613–627.

[171] A gettósítások elől az észak-erdélyi román és magyar lakosok közreműködésével több zsidó család menekült Romániába. Paradox módon 1944 tavaszára Románia bizonyult biztonságosabb helynek a zsidók számára, mert az Antonescu-rezsim 1943-tól – a háborúból való kiugrás szervezésével párhuzamosan – felhagyott a zsidók fizikai megsemmisítésével, bár a korlátozó intézkedések jórésze továbbra is érvényben maradt. Tibori Szabó, 2001: 131.

[172] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 45. Császár Béla kihallgatása a bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.

[173] A kihallgatásokból sajnos nem derül ki, hogy menekültként vagy legálisan került át magyar felségterületre.

[174] Uo. 37. tekercs, 835. Szabó Irma vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.

[175] Uo. 919–920. Löwy Ferdinánd tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.; Uo. 39. tekercs, 513–516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 17.; Uo. 38. tekercs, 387–388. Kahán Sarolta vallomása a kolozsvári csendőrségen, 1944. november 9.; Uo. 382–383. Hirsch Zoltán tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1944. november 9.

szeptember 4-én megindult az utolsó vonat Nagysármás térségéből Marosludas irányába, de Mezőméhesen egy román tiszt feltartóztatta a szerelvényt azzal az indokkal, hogy a román csapatok felkészültek egy esetleges magyar támadás visszaverésére, a vonaton utazókat pedig hazaküldte.[176] Alexandru Vâlcu tábornok,[177] Torda megye prefektusa is rendeletet adott ki, melyben kérte a lakosságot, hogy maradjanak lakóhelyükön.[178] Mikor a magyar csapatok szeptember 5-én hajnalban átlépték a román határt, a prefektus azt mondta Ion Bungărdean nyugalmazott szolgabírónak[179] egy telefonbeszélgetés során, hogy a magyar támadással riogatás csak álhírterjesztés. Bungărdean visszaemlékezésében megjegyezte, hogy *„egy óra sem telt el és bevonultak a magyar csapatok Nagysármásra*".[180]

[176] Uo. 39. tekercs, 88–89. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 22. Mora is a vonaton volt, később internálták a magyar hatóságok. Az ő visszaemlékezése szerint: „*Egy nappal azelőtt* [a magyar invázió előtt – K. Sz.] *meglátogatott a zsidó Stroli család, és felbiztatott, hogy meneküljünk Nagyszebenbe. Rusu állomásfőnök figyelmeztetett, hogy aznap este fog indulni az utolsó vonat Sármásról Szebenbe. El is indultunk, egészen Mezőméhesig jutva. Itt viszont megállított néhány román tábornok (sic!), akik azt mondták térjünk vissza Sármásra, mert a horthysta és hitlerista csapatokat megállította a határon a román hadsereg. Így hazamentünk. Másnap azonban – a háború az háború – a horthysta hadsereg Mócs–Pusztakamarás irányából benyomult tankokkal, ágyúkkal, szekerekkel, repülőkkel és minket is elfoglaltak*". CSSZM BLH, B/33. *Vatră*, 1981. március 20., 17.

[177] Alexandru Vâlcu (1887–1949), katonatiszt, Torda megye prefektusa 1941–1944 között.

[178] Uo. 78–81. Ştefan Ciobanu nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 19.

[179] 1939 decemberében még betöltötte a tisztséget. SJANC, Fond 745. Garda Naţională a plăşii Sărmaş [A sármási járás nemzeti gárdája], Tabel nominal de comandanţi [a parancsnokok névsora], 1939. december 19.

[180] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 115–116. Ioan Bungărdean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.

A KATONAI ELKÖVETŐK A MEGSZÁLLT SZOVJETUNIÓBAN (1941–1944)

A történet másik szála a tömeggyilkosságban részt vevő katonák felé vezet, akik 1944-ben a Magyar Királyi Honvédség 2. páncéloshadosztályának kötelékébe tartoztak. A gyilkosságot megszervező katonai parancsnokok és a hadosztály története azonban messzebbre, a Szovjetunió területén vívott harcokig nyúlik vissza. Ennek bemutatása nélkül – meglátásom szerint – nem lehet érdemlegesen értékelni sem a tömeggyilkosságot, sem az érintett katonák magatartását a dél-erdélyi hadműveleti területen.

Feltevésem szerint 1944 szeptemberében a katonák hasonlóan viselkedtek Dél-Erdélyben, mint korábban a keleti fronton. Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy – eddigi ismereteim szerint – Dél-Erdélyben a 2. páncéloshadosztály felvonulási területén több atrocitás és fosztogatás is előfordult, több mint a harcokban részt vevő bármely más katonai alakulatnál.[181] A támadó hadműveletben részt vevő katonai egységek közül ez volt az egyetlen, mely már 1944 áprilisától súlyos harcokat folytatott szovjet felségterületen, az arcvonalból történő kivonása után pedig azonnal Erdélybe irányították, ahol szeptember 5-től részt vett a magyar offenzívában.

A hadosztály katonái nem úgy tekintettek az új hadszíntérre, mintha egykori magyar földön járnának, magatartásukat a „meghódított, ellenséges terület" képe határozta meg. A budapesti népbíróság előtt 1948-ban lefolytatott háborús bűnperben tanúként és vádlottként kihallgatott katonák többsége teljesen természetesnek ítélte a civil lakosságot szemben alkalmazott

[181] A 2. páncéloshadosztály felvonulási területén még Tordán került sor atrocitásra, amely nem a Pusztakamaráson gyilkoló alakulatokhoz kötődik. 18 helyi román lakost lőttek agyon magyar katonák, akik a harcok elől egy vasúti híd alá menekültek. Az elkövetők kiléte a háború után is homályban maradt.

rekvirálásokat és fosztogatásokat.[182] Horváth Ferenc hadnagy az ítélet elleni fellebbezésében is azzal érvelt, hogy *„a rekvirálások az ellenséggel szemben meg vannak engedve*".[183]

A rekvirálások mellett fosztogatások és szórványosan nemi erőszak is előfordulhatott a megszállt dél-erdélyi területen. Szokonya Dénes és Németh Mihály hallomásból tudták, hogy Horváth Ferenc hadnagy egy közelebbről nem meghatározott dél-erdélyi tanyán az egyik helyi gazda lányát megerőszakolta. Ezt a vádat a bíróság azonban nem tudta bizonyítani, a feltételezett erőszaktevésnél jelenlévő két tanú (egyben a per két vádlottja) pedig tagadta az erőszak tényét, szerintük a lány „*ugyancsak mosolygott*", vagy *„meg volt illetődve*", amikor a hadnaggyal kijött a szobából.[184]

Bár a nemi erőszak tényét tagadta, a fosztogatásokat maga Horváth is elismerte az egyik kihallgatásakor: „*Századunknak tulajdonképpeni szabadossága akkor kezdődött, amikor kikerültünk a vonatparancsnokság kötelékéből a harcoló csapatok közé. [...] Örömmel és rosszul értelmezett szabadsággal fűtve mentünk be Apahidánál Erdély területére* [értsd: Dél-Erdély – K. Sz.]. *Mivel az élelemosztály nem mindig tudott jól kiszolgálni minket, éppen úgy, mint a többi harcos alakulat, helyi beszerzést eszközöltünk. Ez persze azt jelentette, hogy a románok által elhagyott vagy el nem hagyott javakat vettük el vagy foglaltuk le. Ez első ízben akkor történt, amikor Sármáson*

[182] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 111–112. Józsa Dénes tanúvallomása a budapesti népügyészségen, 1947. október 28.; Uo. 132–133. Szokonya Dénes tanúvallomása a budapesti népügyészségen, 1947. október 31-én.; Uo. 139–142. Csiszár Sándor tanúvallomása az aranyosgyéresi repülőtér kifosztása kapcsán a HM Katonapolitikai Osztályán, 1947. november 7.; Uo. 212. Müller Antal vádlott kihallgatása a HM Katonapolitikai Osztályán, 1947. október 29.; Uo. 105–106. Németh Mihály tanúvallomása a HM Katonapolitikai Osztályán, 1947. október 18. Szokonya Dénes már idézett tanúvallomása egy nem pontosított dél-erdélyi helyszínen történt esetről, ahol a honvédek elkobozták egy helyi román gazda disznóit.

[183] Uo. 622. Horváth Ferenc semmisségi kérelme, 1948. március 18.

[184] Uo. 260–277. Müller Antal és Rózsa János vallomása a budapesti népbíróságon, 1948. február 1. Könnyen elképzelhető a két tanú cinkossága a hadnaggyal.

keresztülvonulva Egerhegy[185] *mellett Józsa megállította oszlopunkat, és az út mellett lakó román lakos disznaját agyonlövette. Ettől kezdve csak kevés hivatalos vételezés volt: élelmünket rendszerint így szereztük be*".[186]

Mátyássy Miklós tevékenysége (1941–1942)

A nagysármási tömegvérengzés kiemelt fontosságú szereplője – és egyben fő felelőse – Mátyássy Miklós százados 1941. július 1-jén lépte át alakulatával a szovjet határt a Tatár-hágónál.[187] Mátyássy ekkor a 2. gépkocsizó dandár alárendeltségébe tartozó 12. kerékpáros zászlóalj 3. századának volt a parancsnoka, mely a Gyorshadtest kötelékében harcolva vett részt a Vörös Hadsereg elleni támadó hadműveletekben.[188] Alegységével Kolomija[189] irányába tört előre, majd Vörös János vezérőrnagy, a dandár parancsnokának utasítására a Nadvirnatól–Sztanyiszlavivig terjedő terepszakaszt egy felderítő osztaggal[190] tisztította meg.[191]

A magyar egység jóformán nem ütközött ellenállásba és július 3-án reggel bevonultak Sztanyiszlavivbe, ahol Mátyássy mintegy hatvan főnyi ukrán milicista segítségével megszervezte a város védelmét. A város parancsnokságát még aznap este átvette tőle Bresztovszky Erik alezredes, Mátyássy pedig egységével tovább vonult Zalistyiki irányába. A Gyorshadtest egységei közül a

[185] A konkrét helyszínt nem tudtam azonosítani Sármás környékén. Tartozik azonban Aranyosgyéreshez egy Egerhegy nevű helyrész, ráadásul a településen Horváth hadnagy alakulata is átvonult, így nem kizárt, hogy az eset valójában ott történt.
[186] BFL, VII.5.e. 7758/1947. Horváth Ferenc kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.
[187] Uo. 165–170. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10.
[188] Uo.
[189] Jelenleg Nyugat-Ukrajna.
[190] Ehhez tartozott egy kerékpáros szakasz, egy csökkentett létszámú géppuskás szakasz és egy árkász raj, műszaki felderítést végezni.
[191] Uo. 165–170. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10.

2. gépkocsizó dandár képezte az előrenyomuló magyar csapatok első hullámát. A 12. kerékpáros zászlóalj és a 6. gépkocsizó zászlóalj egy százötven fős szovjet egység kiverése után vonult be Kolomijára. A hadijelentések kitértek rá, hogy a dandár felderítői – melyek között valószínűleg Mátyássy egysége is jelen volt – Sztanyiszlavivig hatoltak előre.[192]

Zalistyiki fele haladva – egy nem azonosított ukrán községben – történt az első tömeges kivégzés, melyben magyar honvédek is részt vettek, levezénylője pedig Mátyássy százados volt. Az ő utólagos vallomása szerint egy nap értesítést kapott Horváth Zoltán alezredestől,[193] hogy a zászlóaljat a község mellett támadás érte, melynek következtében tizennyolc-húsz hadifoglyot ejtettek. Egyúttal Mátyássynak parancsba adta, hogy a foglyokat lövesse agyon. A százados a parancs végrehajtására Szemeréki Sándor szakaszvezető egységét jelölte ki, amely – Mátyássy visszaemlékezése szerint – végrehajtotta azt.[194]

A háború után, 1947–1951 között a budapesti népbíróság ezt a tömegkivégzést a Mátyássy és a Szemeréki elleni eljárásban is megvizsgálta.[195] A továbbiakban a Szemeréki-per iratai alapján kísérlem meg rekonstruálni, hogy mi is történhetett 1941 júliusában. Ennek oka, hogy míg a Mátyássy Miklós elleni eljárásában értelemszerűen a nagysármási tömegmészárlás ügye dominált, addig a Szemeréki ellen indított eljárás teljességgel a szovjet területen végrehajtott kivégzésre összpontosított.

---

[192] Andaházi Szeghy, 2004: 225.

[193] A budapesti népbíróság később életfogytiglani kényszermunkára ítélte két kivégzés elrendeléséért, ez volt az egyik. Peranyaga: BFL, XXV.1.a 2404/1948.

[194] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 165–170. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10.

[195] BFL, VII.5.e. 22261/1949. Szemeréki Sándor ügyét Pataki Dezső törzsőrmesterével együtt tárgyalták, aki az elsőrendű vádlottal megközelítőleg azonos időpontban vett részt két elfogott szovjet partizán felakasztásában. Az időbeli megegyezést és azt a tényt leszámítva, hogy a két vádlott ugyanabban a zászlóaljban (de már nem is ugyanabban a században) szolgált, semmi sem indokolta a két ügy összevonását. Uo. 64–67. Jegyzőkönyv Szemeréki Sándor és társa ellen a budapesti népbíróságon tartott nyilvános tárgyalásról, 1948. szeptember 9.

A vélt vagy valós partizánok kivégzését különösen nehéz rekonstruálni, mert a két intézkedő katonatiszten (Mátyássyn és Szemerékin) kívül pusztán egyetlen szemtanút talált a bíróság, aki egy véletlen folytán látta az előkészületeket, de magát a kivégzést már nem.[196] A perben tanúként kihallgatott Horváth Zoltán alezredes, illetve Mátyássy és Szemeréki is a kivégzés okaként a magyar csapatokat ért partizántámadást adták meg.[197]

A legfontosabb kérdés, hogy a magyar csapatok valóban partizánokat végeztek-e ki. A keleti front harcai során ugyanis több esetben előfordult, hogy magyar katonák partizánok helyett civileket lőttek agyon.[198] A magyar megszálló csapatok által elkövetett túlkapásokat időnként a német katonai vezetés is szóvá tette. Wilhelm Crüwell Oberstleutnant[199] 1942. május 29-én kelt jelentésében a magyar katonák helyi lakossággal szembeni bánásmódját kifogásolta: „*Rablások, megerőszakolások és túlkapások állandóan napirenden vannak*".[200]

Ebből a szemszögből vizsgálva különösen szemet szúró Fekete Zoltán tanú azon állítása, mely szerint *„partizántámadás ezen a vidéken sem ezt megelőzően, sem ekkor nem volt*".[201] Ennek némileg ellentmond Ballai Győző 1951. április 26-án felvett tanúvallomása, mely szerint a zalistyiki hídfő felszámolása előtt a gépkocsizó zászlóalj és az azt követő kerékpárosok heves ellenállásba ütköztek.

[196] Uo. 9–11. Fekete Zoltán tanúvallomási jegyzőkönyve a Katonapolitikai Osztályon, 1948. június 4.
[197] Uo. 65–66. Horváth Zoltán vallomása. Jegyzőkönyv Szemeréki Sándor és társa ellen a budapesti népbíróságon tartott nyilvános tárgyalásról. 1948. szeptember 9.; BFL, VII.5.e. 19797/1949. 165–170. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10.; BFL, VII.5.e. 22261/1949. 50. Horváth. Zoltán és Szemeréki Sándor szembesítése. Jegyzőkönyv a budapesti népügyészségen, 1948. július 17.
[198] Lásd Ungváry, 2015: 316–317.
[199] Alezredes
[200] Ungváry, 2015: 318.
[201] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 64–65. Jegyzőkönyv Szemeréki Sándor és társa ellen a budapesti népbíróságon tartott nyilvános tárgyaláson, 1948. szeptember 9.

A lövészek felszámolták ugyan az ellenálló egységeket, de – Ballai szerint – ezek egy része a magyar vonalak mögött, partizánként folytatta az ellenállást.[202]

Ballai elmondását több körülmény is megerősíti. Horváth, Mátyássy és Szemeréki vallomásai egyaránt megegyeztek abban a tényben, hogy az elfogott 20 partizán közül hat reguláris szovjet katona volt, akiket kihallgatás után szabadlábra helyeztek.[203] Szemeréki azt is tudni vélte, hogy a kivégzett tizennégy fogoly nacionalista ukrán partizán volt, akik nem csak a németek és szövetségeseik, hanem a Vörös Hadsereg ellen is harcoltak.[204] Az a tény, hogy az elfogott foglyok között reguláris katonák voltak, illetve az egyetlen szemtanú, Fekete Zoltán szerint a kivégzett személyek mindannyian hiányos katonai egyenruhában voltak,[205] elképzelhetővé teszi, hogy a kivégzettek valóban partizánok voltak. Az is lehetséges azonban, hogy a magyar csapatok gyors előrenyomulása miatt hátramaradt és a magyar vonalak közé tévedt szovjet katonákat végeztek ki. A szemtanúk hiánya miatt ennél pontosabban nem állapítható meg az áldozatok személyazonossága. Mátyássy Miklós a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) számára benyújtott semmisségi indítványában a következőképpen legitimálta a kivégzésre vonatkozó parancs végrehajtását: „*A kivégzettek polgári ruhában lévő, rejtett fegyverekkel felszerelt és harc közben elfogott egyének voltak, akiket a genfi egyezmény értelmében hadifoglyoknak*

[202] Uo. 80–86. Ballai Győző vallomása a budapesti népbíróság nyilvános tárgyalásán, 1951. április 26.
[203] Uo. 80–86. Szemeréki Sándor vallomása. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1951. április 26.; BFL, VII.5.e. 19797/1949. 604–606. Mátyássy Miklós semmisségi indítványa, 1948. április 27-én.; BFL, VII.5.e. 22261/1949. 64–67. Horváth Zoltán alezredes vallomása. Jegyzőkönyv Szemeréki Sándor és társa ellen a budapesti népbíróságon tartott nyilvános tárgyaláson, 1948. szeptember 9.
[204] Uo. 80–86. Szemeréki Sándor vallomása. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1951. április 26.
[205] Uo. 9–11. Fekete Zoltán tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1948. június 4.

tekinteni nem lehet, hanem a Harcászati Szabályzat rendelkezései szerint kell velük elbánni, vagyis ki kell végezni".[206]

Megjegyzendő azonban, hogy Szemeréki nem személyesen vezényelte le a kivégzést, hanem egy beosztottjára, egy meg nem nevezett árkásztisztre bízta annak végrehajtását. Ő maga a kivégzésben sem vett részt, Mátyássy viszont igen, aki a távolmaradása miatt utólag el is marasztalta, majd Horváth Zoltán alezredessel leváltatta, és visszaküldette a munkácsi laktanyába. A budapesti népbíróság előbb 1948-ban felmentette a vádak alól Szemerékit.[207] A NOT a hiányos bizonyítási eljárásra hivatkozva elrendelte a perújrafelvételt,[208] majd 1951. szeptember 28-án ismét felmentették őt.[209] Végül – harmadszorra – a Legfelsőbb Bíróság 1951. szeptember 28-án két év börtönbüntetésre és a közügyektől való tízévi eltiltásra ítélte. Az ítélet indoklását egyrészt arra a – hadijogi szabályok szerint téves – megállapításra alapozták, hogy a fogságba esett partizán is hadifogolynak számít, másrészt pedig arra, hogy a vádlott a kivégzéstől ugyan távolmaradt, de nem tett semmit annak megakadályozására, illetve hogy ellenvetés nélkül végrehajtotta felettese parancsát.[210]

---

[206] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 604–606. Mátyássy Miklós semmisségi indítványa, 1948. április 27.

[207] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 71. Jegyzőkönyv a budapesti népbíróság nyilvános tárgyalásáról, 1948. október 14.

[208] Uo. 141–142. A NOT határozata, 1950. január 27.

[209] Uo. 87–90. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1951. szeptember 28.

[210] Uo. 147–148. A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1951. október 1. Érdemes megjegyezni, hogy a budapesti népbíróság előtt lefolytatott eljárások ebben a tekintetben nem követtek egységes sémát. Fóris Ákos például egy tanulmányában két eltérő ítélettel záruló eljárást ismertet, melyeknek központi eleme, hogy a bíróság miként viszonyult a partizánokhoz. A népbíróság értelmezésében a partizán alakja egyrészt „hős", a népi ellenállás és a hazaszeretet megtestesülése. Másrészt viszont – jogi szempontból nézve – normaszegő, aki a hadijog szabályaival szembemenve harcol a megszálló csapatok ellen. Ez a kettősség tükröződik egy 1947-es felmentő ítéletben is, melyben a bíróság megállapította, hogy senki nem vonható azért felelősségre, mert a partizánfront „felgöngyölítésében" tevékenykedett. A Szegedi Népbíróság azonban alig egy év múlva elmarasztaló ítéletet hozott egy hasonló ügyben, megállapítva, hogy még a „partizán-gyanús elemeket" is hadifogolyként kellett volna kezelni. Fóris, 2015b: 82–83.

A 12. kerékpáros zászlóalj és a tömeggyilkosságok

Mindezek mellett a rendelkezésre álló forrásokból megállapítható, hogy a magyar honvédek már ebben a kezdeti időszakban is nem csak szemtanúi, hanem adott esetben cselekvő részesei voltak kivégzéseknek. Az ezekben való részvétel rendszerint az adott egység katonai parancsnokán múlt. Fekete Zoltán szakaszvezető több olyan statáriális kivégzést megemlített, amelyet a zászlóalj katonái követtek el: a Dnyeper-vonalának elérését követően – egy meg nem nevezett helységben – Horváth Zoltán alezredes parancsára felakasztottak két „orosz" partizángyanús személyt.[211] Egy másik alkalommal harcfelderítés közben a búzatáblában két szovjet katonát találtak, akiket bekísértek a hadseregparancsnokságra, ahol Horváth alezredes azt a parancsot adta, hogy állítsák a falhoz és lőjék agyon őket. Toperczer Oszkár és Fekete tiltakozására és hosszas rábeszélésére azonban megkímélte a foglyok életét.[212] Egy másik alkalommal, éjjel a Dnyeperen harminc civil ruhás „gyanús személy" evezett át a magyar oldalra. Elfogták, majd kihallgatták őket Pusztai Emil zászlós jelenlétében. Később közülük mintegy tíz főt kivégeztek, a többieket a dandárparancsnokságra szállították.[213]

Szemeréki Sándor háború utáni perében valószínűsítette, hogy az ún. komisszárparancs[214] a magyar csapatokra is érvényes volt, és szerinte ez

[211] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 9–11. Fekete Zoltán tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1948. június 4.
[212] Uo.
[213] Uo. 37–38. Török József tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1948. június 2. Vö. Andaházi Szeghy, 2009: 67. Andaházi Szeghy kutatásai szerint a Dnyeper-parti Nikopolnál folytatott harcok során a folyón keresztül szivárogtak át partizánok, akik egyrészt hírszerzést végeztek, másrészt folyamatosan támadták a magyar csapatokat. A várost védő 2. gépkocsizó zászlóalj parancsnoksága emiatt 1941. szeptember 3-án éjjel kitelepítette a lakosságot.
[214] A komisszárparancsot (Komissarbefehl) a német haderő főparancsnoksága adta ki, amelynek értelmében a német katonák kötelesek voltak az elfogott szovjet politikai tiszteket a helyszínen kivégezni.

legitimálta a kivégzéseket.[215] Horváth Zoltán volt alezredes ezzel szemben azt állította, hogy a parancs valóban ismert volt a magyar hadvezetés előtt, de azt nem alkalmazták.[216]

Kiemelt fontosságú kérdés, hogy a zászlóalj katonái szemtanúi voltak-e zsidók tömeges kivégzésének. Más esetekből tudjuk, hogy különböző magyar honvédek több esetben is testközelből láthatták a német egységek által szervezett tömeggyilkosságokat.[217] Az iratokban nem találtam arra vonatkozó információt, hogy Mátyássy és katonái részt vettek volna ilyen akciókban, ám azok megtörténtéről bizonyosan volt tudomásuk.

Erre vonatkozhat Fekete Zoltán egy esetleírása, amelyet azonban sajnos nem részletezett: „*A zászlóalj előrenyomulásban elfoglalta Kamenjec-Podolszkot* (sic!)*, majd elfoglalás után utánunk a németek is bevonultak a városba. Itt hallottam, hogy nagyobb arányú kivégzések voltak […] a végrehajtására az én szakaszommal kellett volna kimenni, de én ez ellen Toperczerrel együtt tiltakoztam*".[218] Kamenyec-Podolszkij bevételéről Mátyássy az egyik háború utáni vallomásában elmondta, hogy alakulata 1941. július 13-án heves harcok árán foglalta el a várost, július 20-án hagyták el, és nyomultak tovább keleti irányba.[219] A Fekete által említett tömeggyilkosságokat azonban nem említette. A magyar katonák a galíciai előrenyomulás alatt bizonyíthatóan információkkal rendelkeztek az

[215] Uo. 65. Jegyzőkönyv a Szemeréki Sándor és társa ellen a budapesti népbíróságon tartott nyilvános tárgyalásról, 1948. szeptember 9.
[216] Uo. 66.
[217] Pihurik, 2007: 40–66.
[218] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 10. Fekete Zoltán tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1948. június 4. Fontos megemlíteni, hogy a kamenyec-podolszkiji zsidókivégzéseket 1941. augusztus 27–28. között folytatták le a Friedrich Jeckeln SS-Obergruppenführer által parancsnokolt egységek. Ekkor a 12. kerékpáros zászlóalj már nem tartózkodott a városban. Gellért–Gellért, 2015.
[219] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 167. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10.

Einsatzgruppek[220] tevékenységéről. Szombathelyi Ferenc, a Kárpát-csoport parancsnoka 1941 júliusában személyesen akadályozta meg mintegy 400 zsidó kivégzését.[221] Egy 1941. szeptember 5-én kelt jelentés[222] a következőképpen fogalmazta meg a zsidók kivégzésének tényét: „*A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású*".[223] A magyar csapatok felvonulási területén elkövetett tömeggyilkosságok túlnyomó többségét 1941 augusztusa és decembere között hajtották végre.[224] Esetünkben kiemelt fontosságú tény, hogy időnként a magyar katonák tevékenyen is részt vettek ezekben. Ungváry Krisztián Teplik, Monasztiricse és Gajszin településeken 1942 májusában történt kivégzéseken keresztül vázolta, hogy miként zajlottak le az ilyen esetek. Megállapítható, hogy a magyar honvédek rendszerint a kivégzéshez lezárt terület biztosítását végezték.[225] A gyilkosságokban való közvetlen részvétel ritkán fordult elő, akik mégis jelen voltak, azok önkéntesen tették.[226]

A sármási tömegkivégzés módja – mint arra a vonatkozó fejezetben bővebben is kitérek – nagymértékben követte a németek által a keleti fronton alkalmazott mintát, így valószínű, hogy a megszervezésében részt vevő három katonatiszt (Mátyássy százados, Bodrogi Ferenc törzsőrmester és Józsa András főhadnagy) közül valaki(k) bizonyosan szemtanúja volt(ak) hasonló

[220] Az Einsatzgruppe („bevetési csoport") kifejezés azon német SS-alakulatokat takarta, melyeknek fő feladata a keleti fronton a zsidók, cigányok és politikailag megbízhatatlan elemek megsemmisítése volt.
[221] Ungváry, 2015: 179.
[222] A kassai csendőrkerület nyomozó alosztályának jelentése Kozma Miklós kárpátaljai kormánybiztosnak. Kozma a jelentést továbbította Bárdossy László miniszterelnökhöz és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez.
[223] Idézi: Gellért–Gellért, 2013: 10.
[224] Ungváry, 2015: 182–183. A két legnagyobb tömegkivégzésre Kamenyec-Podolszkijban és Sztanyiszlavivben került sor.
[225] Uo. 214–215.
[226] Uo. 223.

eseményeknek, és az itt látott mintát ültették át a gyakorlatba 1944 szeptemberében Pusztakamarás határában.[227]

Ungváry a keleti fronton lezajlott tömeggyilkosságokat „módszertanilag" négy szakaszra bontotta: 1. a gettók lezárása és kiürítése. 2. a kivégzendő személyek vesztőhelyre kísérése. 3. gyülekeztetés a gödröknél, a kivégzés előkészítése. 4. a kivégzés végrehajtása.[228] A nagysármási zsidók legyilkolásának forgatókönyvéből az első kettő hiányzott, mivel a zsidók összegyűjtését végző és elszállítását megszervező magyar csendőrök eredetileg nem a közvetlen fizikai megsemmisítésre törekedtek. A páncélos egységek – és kiemelten Mátyássy százados – színre lépését követően azonban a végrehajtás nagymértékben igazodott az Ungváry által meghatározott modellhez, ideértve azt is, ahogy megoszlottak a különböző alakulatok között az egyes „munkafázisok". A katonák (szovjet hadifoglyokat is dolgoztatva) kivégzőgödröket ástak, majd – akárcsak a keleti fronton – az áldozatokat a kivégzőkörlettől távolabb gyülekeztették, miközben egy másik katonai egység körben lezárta a kivégzés színhelyét. A kivégzés előtt összegyűjtötték az áldozatok értéktárgyait, majd meztelenre vetkőztették őket, a gyilkosságokat pedig a kivégzőgödrök szélére beosztott lövész-alakulatok hajtották végre.[229]

---

[227] Mátyássy és Pallaghy Endre zászlós tanúvallomásai megegyeznek abban, hogy a kivégzés főszervezője Bodrogi Ferenc törzsőrmester volt, aki Mátyássy szerint „*nagyon értett a kivégzésekhez*". (BFL, VII.5.e. 19797/1949. 129–131. Pallaghy Endre kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 29.) A rendelkezésemre álló források ugyanakkor az ő előtörténetét illetően kifejezetten hiányosak, maga Mátyássy is csak annyit tudott róla, hogy 1944 májusában került a 2. páncéloshadosztály kötelékébe. Bodroginak a Katonapolitikai Osztályon tett vallomása szerint 1943. december 18-án, a Magyar Megszálló Erők keretében működő 102. páncélosszázad kötelékében került a frontra, majd miután ez az alakulat 1944 májusára teljesen leharcolt állapotba került, a legénységét a 2. páncéloshadosztály keretébe sorozták be. BFL, VII.5.e. 2618/1948. 15–18. Bodrogi Ferenc vallomása, 1945. augusztus 16.

[228] Ungváry, 2015: 216–224.

[229] A keleti fronton lezajlott tömeggyilkosságok anatómiájához lásd Ungváry, 2015.

A megszállás alatt elkövetett bűncselekmények

A nagysármási zsidók meggyilkolásában exponált katonák közül Müller Antal őrmester a magyar 2. hadsereg keretében került a frontra, a 101. hadtáp zászlóalj katonájaként, mely a front mögöttes területén állomásozott. Az 1948-as népbírósági eljárás alatt felmerült vádként Müllerrel szemben, hogy 1942 nyarán Kurszkban egy munkaszolgálatost saját kezűleg lőtt agyon, mert az „megtetvesedett".[230] A vádat a bíróság nem tudta és nem is igazán próbálta bizonyítani, úgy gondolván, hogy Müller részvétele a nagysármási zsidók legyilkolásában önmagában elég a halálra ítéléséhez.[231] Bár a felmerült bűncselekményt nem lehetett igazolni, a Müllerrel együtt szolgáló Albert Ferenc honvéd és maga az őrmester önvallomása is érzékletesen bemutatja, hogy egyes tisztek magatartásukkal adott esetben kifejezetten elősegítették az ilyen atrocitásokat.

Albert 1942 áprilisában vonult be a 101. hadtáp zászlóalj 4. századához,[232] és április 28-án szállították ki a hadműveleti területre, Kurszk térségébe. A századparancsnok Deisler Tamás főhadnagy volt, hozzá lett beosztva az ekkor még szakaszvezető Müller Antal. A század feladatául a Kurszktól Rigowig[233] terjedő vonal biztosítását és az itt tevékenykedő partizánegységek felszámolását jelölték ki. Albertnek tudomása volt arról, hogy a partizánműveletek során letartóztatott személyeket a századparancsnokságon

[230] BFL, VII.5.e. 22261/1949. A budapesti népügyészség vádemelése a nagysármási ügyben, 1947. november 29.

[231] A munkaszolgálatosok kivégzésének ügyében csak közvetett tanúk álltak a bíróság rendelkezésére, akik hallomásból tudtak az esetről. Lásd BFL, VII.5.e. 22261/1949. 118. Effenberger Ernő tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30.; Uo. 137–138. Albert Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.

[232] Albert vallomása szerint Mülleren kívül a nagysármási per egy másik vádlottja, Szlávik Kálmán honvéd is a századnál szolgált. Szlávikot azonban nem hallgatta ki a népbíróság a keleti fronton eltöltött szolgálatával kapcsolatban.

[233] A helységet nem tudtam beazonosítani.

gyakran bántalmazták, sőt arról is értesült, hogy ezekben a kínzásokban Deisler főhadnagy és Müller szakaszvezető is részt vett.[234]

Kirívóbb esetnek minősül egy – név szerint nem azonosított – csendőr szakaszvezető ügye. Őt Albert szadista katonaként írta le, aki állandó jelleggel részt vett a foglyok bántalmazásában. Szerinte egy alkalommal agyonlőtt egy állítólagos partizánt, akiről utólag kiderült, hogy egy németek oldalán álló orosz milícia tagja volt. A német parancsnokság követelte a szakaszvezető átadását, de Deisler főhadnagy inkább leváltotta és visszaküldte Kurszkba.[235] Müller kapcsán még kitért rá, hogy egy ízben a legénység élelmezését elsikkasztotta, ezért 1942 szeptemberében Deisler főhadnagy leváltotta és Novij Oszkolba helyeztette át. Mikor 1943 májusában ismét találkoztak, Müller már egy munkaszolgálatos egység parancsnoka volt, de erről többet nem tudunk meg Albert tanúvallomásából.[236]

Müller Antal az egyik háború utáni kihallgatása során elismerte, hogy Deisler parancsára több ízben partizángyanús személyeket kötött ki, sőt egyet ő maga is bántalmazott.[237] A Katonapolitikai Osztályon felvett vallomások kapcsán azonban fontos kiemelni, hogy az osztály nyomozói több ízben fizikai és pszichikai kényszert alkalmazva kényszerítettek ki vallomásokat a letartóztatottakból.[238] A vallomás fontos eleme azonban, hogy ő is beszámolt az általa Tötök vezetéknévvel azonosított csendőr (az ő vallomásában őrmester)

---

[234] Albert konkrétan három ilyen esetről szerzett tudomást: egyszer egy elfogott partizángyanús személyt vertek el, másik alkalommal három ruszin katonaszökevényt, harmadszor egy „lázító" honvédet.

[235] Albert hallomásból tudni vélte, hogy az illetőt utólag egy másik bűncselekménye miatt kivégezték.

[236]BFL, VII.5.e. 22261/1949. 136–138. Albert Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.

[237] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 213–215. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 14.

[238] Bár Müller maga ilyen esetről nem számolt be, és vallomását utólag, a népbíróság előtt is fenntartotta.

bűncselekményeiről. Szemtanúja volt, amint egy alkalommal a vasúton dolgozó munkásokra lőtt rá minden ok nélkül (valószínűleg ekkor halt meg a milicista is). A vallomás szerint a németek letartóztatták, de Deisler közbenjárására megkímélték az életét. Áthelyezését követően ukrán milicistákkal került összetűzésbe és – Müller hallomása szerint – ez vezetett a későbbi kivégzéséhez is.[239]

A magyar csapatok és az orosz/ukrán milíciák között gyakori volt a konfliktus. A lokoti régióban történt súrlódások hatására például Bronislaw Kaminski SS-Brigadeführer követelte a magyar csapatok kivonását a térségből.[240] Ez a mentalitás azonban nem volt általános jellegű a frontra vezényelt katonák között. A nagysármási ügyben szintén vád alá helyezett Brandenburg Gyula[241] őrmesterrel kapcsolatban például felmerült, hogy egy alkalommal öt zsidó munkaszolgálatost védett meg parancsnoka, Józsa András főhadnagy kínzásaitól.[242] Brandenburg pedig előadott egy másik esetet is, amikor egy különösen nehéz építkezési munkát elvégzett a munkaszolgálatosok helyett, hogy megmentse őket a büntetéstől.[243] A nagysármási per fővádlottjává „avanzsált" Lakatos Géza vezérkari századost 1947-ben a debreceni népügyészség is kihallgatta a magyar 2. hadsereg kötelékében keleti fronton

[239] Uo. 213–215. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 14.
[240] Ungváry, 2015: 313.
[241] Brandenburg őrmester nagy múltú szociáldemokrata családból származott. Apja, Brandenburg Ede mélykúti ácsmester a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) tagja volt. Fia, követve a családi hagyományokat, 1926-ban szintén belépett a pártba. 1944-es behívásáig aktív szerepet vállalt a párt tevékenységében. A háború után a Honvédelmi Minisztériumban teljesített szolgálatot, innen vitte el a rendőrség 1947-ben. BFL, VII.5.e. 22261/1949. 633. Brandenburg Gyula semmiségi panasza, 1948. április 3.
[242] Uo. 302. Effenberger Ernő tanúvallomása. Jegyzőkönyv a budapesti népbíróság nyilvános tárgyalásáról, 1948. február 12.; Uo. 322. Horn Lajos tanúvallomása a budapesti népbíróság nyilvános tárgyalásán, 1948. február 12.
[243] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 633. Brandenburg Gyula semmisségi panasza, 1948. április 3. Brandenburg tanúvallomását Effenberger Ernő is alátámasztotta az eljárás során: Uo. 315. Effenberger szerint „*Brandenburg egy ízben öt muszost mentett meg Józsa főhadnagy kínzásaitól*". Ezt Horn Lajos is alátámasztotta, hallomásból származó értesülés alapján: Uo. 323.

elkövetett tetteivel kapcsolatban, ügye azonban felmentéssel végződött.[244] Az ítélet indoklásának érdekes eleme, hogy a debreceni népbíróság ítéletében kimondta: a Lakatos terhére felrótt bűncselekményekért valójában felettese, Ákosy Károly alezredes, a 6. gyalogezred parancsnoka[245] volt felelős. Az *Igaz Szó* tudósítása szerint eredetileg az 1940 szeptemberében Ördögkúton elkövetett mészárlással is Lakatos Gézát vádolták meg.[246] Ez a vád azonban már a felmentés indoklásában sem szerepelt, így valószínűleg a bíróság itt is Ákosy felelősségét állapította meg.

A Lakatos Géza mellett valló tanúk alátámasztották, hogy a százados – bár Ákosytól erre vonatkozóan több ízben is parancsot kapott – megtagadta azoknak a parancsoknak a végrehajtását, amelyek a polgári lakosság kifosztását

[244] Uo. 147–148. Lakatos Géza kihallgatása a debreceni népügyészségen, 1947. november 24.; Uo. 551–552. A debreceni népbíróság ítélete Lakatos Géza ügyében, 1947. december 1.

[245] Ákosy Károly alezredes – ekkor még a debreceni 22. gyalogezred parancsnokaként – hajtotta végre az észak-erdélyi bevonulás alatt, 1940. szeptember 9-én a 68–93 román polgári áldozatot követelő ördögkúti mészárlást. Lásd Illésfalvi, 2005: 98.; Ablonczy, 2011: 61. Az Ákosy által parancsnokolt 6. gyalogezred által a keleti fronton elkövetett kilengésekre kitér Ungváry, 2015: 322. Az alezredest a háború után már nem vonhatták felelősségre, mert 1942-ben elhunyt a kijevi katonai kórházban, csontvelőgyulladásban. A kolozsvári népbíróság erről nem rendelkezett információkkal, így 1946. március 13-án távollétében halálra ítélte az ördögkúti események miatt. SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dos.22/1946. 32. Ítélet a kolozsvári népbíróság első csoportos perében.

[246] Az összeesküvő Lakatos Géza adta a parancsot az ördögkúti vérengzésre. *Igaz Szó,* 1947. július 2., 3. Maga Lakatos a következő vallomást tette az ördögkúti vérengzés kapcsán: „*Egy ízben fegyverzajt hallottunk Ördögkút felől. Azt mondták, hogy a román pap lánya a templomtoronyból lövöldöz. Puskája is volt a lánynak. Én nem láttam, csak hallottam. Aztán több románt lelőttek és a falut majdnem teljesen felgyújtották. Aztán tovább kerékpároztunk. A századparancsnok én voltam, de nem adtam erre parancsot*". Uo. Erre az esetre Vértes Béla vezérkari százados is kitért a Hadtörténelmi Levéltárban fennmaradt visszaemlékezéseiben. Eszerint Vértes és Lakatos együtt tartózkodtak, amikor meghallották a faluból érkező lövéseket. Lakatos előrehajtott, majd közölte Vértessel, hogy „*bokáig gázoltam a vérben! A pópa egész családját felkoncoltuk!*" Lakatos – Vértes tolmácsolásában fennmaradt – visszaemlékezése szerint zászlóaljukra a templomtoronyból lövéseket adtak le, mire Ákosy Károly alezredes megrohanta embereivel a templomot és a parókiát, az ott talált embereket pedig felkoncoltatta. Idézi: Illésfalvi, 2004: 67.

és az erőszakos rekvirálásokat követelték. Az ilyen műveletekben való részvételt és a rekvirálható zsidó vagyon felhasználását is megtiltotta.[247]

Újfalvi Gyula vallomásában beszámolt róla, hogy Lakatos 1944 áprilisában, a Galíciában folytatott harcok idején megtagadta az „ukrán lakosság kifosztására irányuló" német rendelkezések végrehajtását. Emellett tudomása volt róla, hogy a százados a Nyugat-Ukrajnában tevékenykedő (valószínűleg ukrán nacionalista) partizánokkal is állandó összeköttetésben állt, ennek köszönhetően a hadosztály jobbára zökkenőmentesen tudott hadianyagot szállítani a hadműveleti területen.[248]

Mátyássy Miklós 1944-ben

A Gyorshadtesttel együtt visszavont Mátyássyt 1944 tavaszáig nem vezényelték ki a frontra. Az átképzés keretében, 1942. augusztus 1-jén egy páncélos tiszti tanfolyamra került Esztergomba, decemberben – visszatérte után – Ceglédre települt át a zászlóaljához. 1944 januárjától a tartalékos tiszti iskola parancsnoka lett, 1944. március 10-étől pedig ismét századparancsnok lett a 2. páncéloshadosztály[249] 3/I. harckocsizászlóalj, 3. közepes harckocsiszázadánál.[250]

Magyarország német megszállását követően az ő egységét is mozgósították. Április 2-án a hadosztályt bevagonírozták, és április 7-re kiszállították a frontra, mely ekkor már Nyugat-Galíciában, Kolomija és

[247] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 634–635. Domján Xavér nyilatkozata Lakatos Géza ügyében. Pontos dátum nélkül, 1948.
[248] Uo. 638–639. Újfalvi Gyula nyilatkozata, 1946. október 23. Lakatos utóélete kapcsán érdemes megemlíteni, hogy 1945 januárjában „szabotázs" miatt letartóztatta a Gestapo. 1945. április 21-én egy amerikai légicsapásban Linz mellett súlyosan megsebesült, a háború végéig kórházban feküdt. A népbíróság által elrendelt orvosi vizsgálat 1948. január 29-én megállapította, hogy „75 százalékos rokkant". Uo. 645–647. Kecskés Sándor nyilatkozata és orvosi látlelet Lakatos Géza egészségügyi állapotáról, 1948. január 29.
[249] Ennek parancsnoka Zsedényi Zoltán vezérőrnagy, vezérkari főnöke Rugonyi György alezredes volt.
[250] Mujzer, 2019: 187.

Sztanyiszlaviv térségében húzódott, az akkori magyar határtól mintegy nyolcvankét km-re. Április 12-én léptek először harcérintkezésbe a szovjetekkel, mikor egy támadó hadmozdulat keretében Szolotvynig törtek előre. Az előrenyomulás azonban elakadt és a szovjetek visszavetették a magyar csapatokat. Május 5-én megkezdődött a katonák német harckocsikra (Panzerkampfwagen IV. és VI.) történő átképzése, így fokozatosan visszavonták az egységet az arcvonalból. Mátyássy háború utáni vallomásában megemlítette, hogy a nyugat-ukrajnai harcok során is került sor kivégzésekre, így például a Kolomijáért indított támadás idején magyar katonák kivégeztek két-három partizángyanús személyt, de ebben személyes szerepe nem volt, így részletesebb felvilágosítást sem adott a történtekről.[251]

Mátyássy egysége utóvédként augusztus 1-jén, a Toronyi-hágónál lépte át a Kárpátokat, ahol előbb Ökörmezőn, majd Úrmezőn volt a század főhadiszállása.[252] Itt vette át augusztus 9-én a Szolotvynnél, harc közben elhunyt Parázsó Zoltán őrnagy[253] feladatait, a 2. páncéloshadosztály 1.b törzsszázadának parancsnokságát.[254] A hadosztály Erdélybe vezénylésére az 1944. augusztus 23-i román kiugrást,[255] és a magyar 2. hadsereg újbóli felállítását követően került sor. A román átállás és a nyílt német–román fegyveres konfliktus kirobbanása egyre valószínűbbé tette egy Erdély elleni román

[251] Uo. 165–170. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10.
[252] Uo. 129–131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 29.
[253] A Magyar Hadisír Nyilvántartóban megtalálható a veszteségi kartonja. A halál okaként a következő megállapítás szerepel: *„ellenséges aknatalálat a j[obb]. mellen. Akna telitalálat"*. Hadisír nyilvántartó, Parázsó Zoltán veszteségi kartonja.
[254] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 12–14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.; Uo. 15–18. Bodrogi Ferenc vallomása a budapesti népügyészségen, 1945. augusztus 16.; Uo. 165–170. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10.
[255] Mihály román király a történelmi román pártok vezetőinek támogatásával letartóztatta Ion Antonescu marsallt kormányának több tagjával együtt, majd bejelentette a háborúból való kiugrást, később pedig hadat üzent Németországnak.

támadás lehetőségét is, ezért a magyar hadvezetés jelentős létszámú haderőt vezényelt Észak-Erdélybe. Ennek koordinálását pedig az újból felállított magyar 2. hadsereg parancsnokságának hatáskörébe utalta, melynek parancsnoka dálnoki Veress Lajos altábornagy, vezérkari főnöke pedig boldogfai Farkas Endre vezérőrnagy lett.[256] A 2. páncéloshadosztályt is kivonták az 1. hadsereg alárendeltségéből, és Máramarossziget érintésével Szamosújvárra küldték.[257]

A 2. páncéloshadosztály törzsszázada Mátyássy parancsnoksága alatt szeptember 5-én hajnalban a Nagysármás–Marosludas vonalon át déli irányba indított támadásban vett részt. Mujzer Péter a 2. páncéloshadosztályról szóló munkájában kitért rá, hogy a 2. felderítőzászlóalj alárendeltségében harcoló törzsszázad egy páncélgépágyús szakasszal volt megerősítve, mely négy darab 40M Nimród páncélgépágyút és egy darab 38M Toldi I. könnyűharckocsit jelentett.[258] A szórványos román ellenállás miatt a támadás gyorsan haladt előre, de a lendületet fékezni kellett, mert a szomszédos gyaloghadosztályok nem bírták az ütemet.

A törzsszázad parancsnoksága szeptember 8-án Nagysármásra, 9-én Mezőtóhátra, 11-én pedig Marosludasra települt, de innen a front állandósulása miatt vissza kellett vonulnia a hadvonal mögé. A hadosztály 1.a tábori őrszázada Józsa András főhadnagy parancsnoksága alatt eredetileg a Torda–Aranyosgyéres vonalon nyomult előre a vonatparancsnokság alárendeltségében. Innen szeptember 8-án vezényelték át Nagysármás térségébe, ahol biztosítási

[256] A magyar 2. hadsereg alárendeltségébe tartozott a II. és IX. hadtest. A II. hadtest keretébe integrálták azokat az egységeket, melyek később részt vettek a Románia elleni offenzívában – így a 2. páncéloshadosztályt is. A IX. hadtest alakulatai (köztük a Székely Határvédelmi Erők vitéz Kozma István altábornagy parancsnoksága alatt) az előretörő Vörös Hadsereggel a Keleti-Kárpátok vonalán vették fel a harcot.

[257] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 29.

[258] Mujzer, 2019: 184. A törzsszázadot említi Ravasz István is, kitérve a négy gépágyúra. Lásd Ravasz, 1997: 154.

feladatokat látott el.[259] A 2. páncéloshadosztály törzsszázadának és őrszázadának katonái szeptember 13-án érkeztek meg Nagy- és Kissármásra. Mátyássy a törzsszázad parancsnokságát Nagysármásra, míg Józsa az őrszázad parancsnokságát Kissármásra telepítette. Itt állomásozott a két alakulat egészen szeptember végéig, amikor a román és szovjet csapatok előrenyomulásának következtében megkezdték a visszavonulást.

A MAGYAR-ROMÁN HÁBORÚ 1944 SZEPTEMBERÉBEN

1944. augusztus 20-a táján a Vörös Hadsereg csapatai már nagy mélységben Románia területén jártak. Az 1944. április 8. és június 6. között lezajlott első Iaşi–Chişinău támadó hadművelet keretében Besszarábia legnagyobb része szovjet kézre került, az előretörő Vörös Hadsereget csak Iaşitól nyugatra, Târgu Frumosnál tudták feltartóztatni a román és német csapatok. Az augusztus 20-án induló második Iaşi–Chişinău offenzíva azonban áttörte a tengelyhatalmak állásait, augusztus 23-án az arcvonal már nagyjából a Iaşi–Vaslui–Căbeşti–Odobeşti vonalon húzodott.[260] Ebben a kilátástalan helyzetben Mihály király és az őt támogató történelmi pártok vezetői – a Nemzeti Parasztpárt (Partidul Naţional Ţărănesc), a Nemzeti Liberális Párt (Partidul Naţional Liberal), a Román Szociáldemokrata Párt (Partidul Social-Democrat Român) és a Kommunisták Romániai Pártja (Partidul Comuniştilor din România) – cselekvésre szánták el magukat. A kiugrás nem volt előzmények nélküli, amennyiben 1943-ban, a sztálingrádi vereséget követően – ahol a német 6. hadsereg mellett két román hadsereg, a 3. és 4. is nagyrészt megsemmisült – maga Ion Antonescu marsall vette fel a kapcsolatot a szövetséges hatalmakkal,

[259] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 139–142. Csiszár Sándor tanúvallomása a budapesti népbíróság előtt, 1947. november 24.
[260] Ravasz, 1997: 57.

de halogatta a háborúból való kilépést. Miután Iaşi 1944. augusztus 21-én elesett, a minisztertanácsot és a fővárosi állami hivatalokat Dél-Erdélybe, Fogarasba akarták költöztetni, hogy innen folytassák a harcot az előretörő szovjet csapatok ellen.[261]

1944. augusztus 23-án Mihály király azonban letartóztattatta a marsallt és kormányának több tagját, majd még aznap bejelentette a háborúból való kiugrást. Az országban szórványosan állomásozó német csapatok már másnap, augusztus 24-én támadást intéztek a román célpontok ellen: a ploieşti olajmezőkön állomásozó német gépesített alakulatok megkíséreltek menetből bevonulni Bukarestbe, de a túlerőben levő román csapatok több napos csatában megállították az előrenyomulásukat.

A román kiugrás felkészületlenül érte a német hadvezetést. Az OKH vezérkari főnöke, Heinz Guderian 1944. augusztus 25-én parancsba adta a Romániában állomásozó német csapatoknak, hogy tartsák a Szeret folyó vonalát és próbálják meg elfoglalni Bukarestet. A Romániában harcoló német Dél Hadseregcsoport (*Heeresgruppe Süd*) parancsnoka, Johannes Friessner azonban egy Guderiannak küldött táviratában hangsúlyozta, hogy mindez kivitelezhetetlen, és kérte, hogy a rendelkezésre álló csapatokkal kíséreljék meg lezárni a Déli-Kárpátok hágóinak hegyszorosait, illetve a Ploieşti és Focşani között elhelyezkedő „focşani kaput". Guderian Friessner kérésének megfelelően módosította parancsát, de ez a Vörös Hadsereg előretörése miatt már megkésett lépés volt. Augusztus 28-án a szovjet 6. gárda-harckocsihadsereg ellenállás nélkül átvonult a focşani kapun, bevonult Buzăuba, megközelítette Ploieşti-t és elérte a Déli-Kárpátokon átvezető Bodza-szoros déli bejáratát.[262]

[261] Cracă, 1995: 34.
[262] Uo. 16–17.

Ennek következtében a német hadvezetés végleg feladta a Regátot. A Dél Hadseregcsoport szovjet és román bekerítésből kitörni képes alakulatai a magyar határ felé vonultak vissza, és kizárólag a piatra neamţi hídfőt védték a magyar határhoz való közelsége miatt.[263] Augusztus 26–27 között egy német katonai egység még megkísérelte a Brassótól keletre fekvő Tömösi-szoros birtokbavételét, de ez is kudarcot vallott.[264] A Déli-Kárpátok szorosainak lezárásáról azonban a német hadvezetés nem mondott le végleg, és ennek kivitelezését a magyar csapatok részvételével kívánta megoldani.

A Keleti-Kárpátok térségében 1944 tavaszán–nyarán komoly erődítési munkálatok zajlottak, a magyar hadvezetés az Erdélyben állomásozó katonai alakulatok jelentősebb részét a keleti határra vezényelte, az előrenyomuló szovjetek „fogadására". Ez egyben azt is jelentette, hogy a román határszakasz jobbára védtelen maradt,[265] így a román kiugrást követően a Vörös Hadsereg alakulatai ellenállás nélkül érték el a Keleti-Kárpátokban húzódó magyar határt. Az első szovjet alakulatok augusztus 26-án lépték át azt a Csík megyei Úzvölgye–Csobányos térségében, ahol több napig tartó súlyos harc bontakozott ki. Augusztus 27-én a 7. gárdahadsereg elfoglalta a Háromszék északkeleti szegletében fekvő Sósmezőt,[266] ezzel ez lett az első magyarországi település, mely szovjet (majd román) kézre került.[267] A szovjet hadsereg előretörésével párhuzamosan az erdélyi határszakaszon is megszaporodtak a román és magyar katonai egységek közti határincidensek, melyekre reagálnia kellett a magyar politikai és katonai vezetésnek.

[263] Uo. 19.
[264] Uo. 59. A Tömösi-szoros a térség legfontosabb közlekedési útvonala, mely Erdélyt a Regáttal és kiemelten Bukaresttel köti össze.
[265] Illésfalvi–Nagy, 2018: 309.
[266] Ma Poiana Sărată, Bákó megye.
[267] Ravasz, 1997: 76–77.

A magyar politikai vezetés kereste a kiugrás lehetőségét a háborúból, már 1942-től szórványos tárgyalásokat folytatott az angolszász államokkal. Románia átállása azonban őket is felkészületlenül érte. Augusztus 25-én egy rendkívüli kormányülésen Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter-helyettes úgy értékelte, hogy „*a román király proklamációja hadüzenetet jelent*".[268] A román példa követése helyett a magyar politikai-katonai vezetés inkább az erdélyi határszakasz megerősítésével és egy esetlegesen Dél-Erdély ellen indítandó magyar offenzívával foglalkozott. Jungerth-Arnóthy, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, Szász Lajos közlekedésügyi miniszter és Bonczos Miklós belügyminiszter egyértelműen a támadás mellett foglalt állást, annál is inkább, mert Guderian ekkor már szorgalmazta a magyar csapatok fellépését a német hadsereg oldalán. Románia megtámadását leginkább a katonai vezetés ellenezte, főként Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Vörös János, a Honvéd Vezérkar főnöke. Vörös érvelése szerint „*nem lehet Dél-Erdélyt lerohanni, mert erre a célra nincsen katonaságunk és nincsenek páncélosaink*".[269] A minisztertanács azonban augusztus 26-án úgy határozott, hogy részt vesz a Románia elleni támadásban. Augusztus 30-án Budapestre érkezett Heinz Guderian, aki megbeszélést folytatott Vörös Jánossal és helyettesével, László Dezső altábornaggyal a hadművelet részleteiről.[270]

Dél-Erdély megszállása – Guderian elképzelése szerint – három frontszakaszon valósult volna meg. Egy német haderő a német megszállás alatt lévő Nyugat-Bánságból kiindulva foglalta volna el Temesvárt, majd tovább nyomulva kelet felé lezárta volna a lugosi szorost. A Temesvár ellen indított német offenzíva történetét még nem dolgozták fel átfogóan, így nem egyértelmű, hogy mely német alakulatok vettek részt abban. A szűkös

[268] Uo. 22.
[269] Uo. 23.
[270] Uo. 25.

szakirodalom szerint a támadó csapatok gerincét a 4. „Polizei" SS-hadosztály képezte,[271] mely ekkor a kiürítés alatt álló Görögországból vonult vissza. A temesvári német offenzíva megsegítésére, részben pedig a Belső-Erdélyben támadó magyar 2. hadsereg tehermentesítésére a Heszlényi József altábornagy parancsnoksága alatt álló magyar 3. hadsereget vetették be, amelynek az lett volna a feladata, hogy Arad irányába előrenyomulva lezárja a lippai Maros-szorost és északról elérje Temesvárt, ahol a német csapatokkal együtt vett volna részt a város bevételében.[272]

Fontos megemlíteni, hogy a rendelkezésre álló erők kis száma, a csapatösszevonások lassúsága és a magyar 3. hadsereg esetében a felszerelésbeli hiányosságok miatt a német és magyar támadás a Partiumban csak szeptember 12-én kezdődött, amikor a szovjet csapatok már mélyen Erdély területén jártak. Másrészt a magyar 2. hadsereg és az azt támogató Gruppe Siebenbürgen német seregtest harcai már pontosan egy hete zajlottak Dél-Erdélyben.[273]

A magyar és német csapatok Románia elleni támadása 1944. szeptember 5-én vette kezdetét. Ekkorra a Vörös Hadsereg Keleti-Kárpátokból előrenyomuló egységei már több helyen átlépték a magyar határt vagy felsorakoztak előtte, így az a paradox helyzet állt elő, hogy a Déli-Kárpátok szorosainak lezárására indított hadművelettel párhuzamosan a Magyar Királyi Honvédség fokozatosan elvesztette az ellenőrzést a Keleti-Kárpátok hágói felett, hamarosan pedig Székelyföld kiürítését is el kellett rendelni.[274]

Szeptember 4-én német felderítők jelentették, hogy a Vörös Hadsereg egységei átkeltek a Tömösi- és Vöröstoronyi-szorosokon. Erre a hírre az Erdélyben állomásozó német csapatok parancsnokai, Helmuth von Grollmann

[271] Halmágyi, 1989: 9.
[272] Kovács–Számvéber, 2001.
[273] Uo.; Ravasz, 1997: 34. A partiumi harcok a nagysármási események szempontjából egyáltalán nem relevánsak, így részletezésüktől eltekintek.
[274] Uo. 84–85.

és Johannes Friessner a támadás mielőbbi megindítására adtak parancsot, úgy értékelve, hogy a szovjet előretörést – legrosszabb esetben – még a Maros vonalán fel lehet tartóztatni.[275]

A 2. páncéloshadosztály részvétele az offenzívában (1944. szeptember 5–9.)[276]

De hogyan vett mindebben részt a 2. páncéloshadosztály? Az arcvonal nyugati részén, Kolozsvárról kiindulva a 7. és 9. tábori póthadosztályok helyezkedtek el. Ezek Magyarfenesen és Erdőfeleken keresztül elfoglalták Tordát, majd tovább nyomultak Alsóaklosig, majd a Maros vonalán haladva elérték Nagyenyed külvárosát. Az arcvonal keleti részén a harcok súlypontja a 8. „Florian Geyer" SS-lovashadosztályra esett, amely a Marosludas–Küküllőszéplak közti vonalon nyomult déli irányba.[277]

A központi zónában helyezkedett el a 2. páncéloshadosztály a német 1179. rohamlövegosztállyal kiegészülve, melynek feladata a mezőségi kiszögellést felszámolva az Aranyosgyéres–Marosludas közti terepszakasz biztosítása volt.[278] Bár tervként felmerült, nem indult támadó hadművelet Bánffyhunyad térségéből az Erdélyi-szigethegység belső területei felé,[279] és úgyszintén elmaradt egy esetleges Brassó irányába indított támadó hadművelet is, amelyet a szovjet csapatok Tömösi-szoroson való átkelése és a Barcaságra

[275] Uo. 87. A két tábornok annak ellenére rendelte el a támadást, hogy a Gruppe Siebenbürgen főparancsnoka, Arthur Phleps SS-Obergruppenführer (erdélyi szász, aki 1941 előtt a román hadsereg tisztje volt) annak további elhalasztását kérte.

[276] A szovjet–román előrenyomulás hatására a magyar hadvezetés szeptember 9-én elrendelte a védelembe való átmenetet. Ebben az alfejezetben kizárólag az offenzív műveletekben való részvételre térek ki, mivel ebben a tömeggyilkosságban érintett alakulatok is részt vettek, de a defenzív harcokban és a kibontakozó tordai csatában már nem, legalábbis nem közvetlenül.

[277] Kovács–Számvéber, 2001: 176.

[278] Ravasz, 1997: 91–94.

[279] Ez az arcvonal a magyar 2. és 3. hadsereg arcvonalát kötötte volna össze.

való kijutása következtében már fölöslegesnek ítélt a magyar és német hadvezetés.

Az 1945-ben, a kolozsvári népbíróság által felvett tanúvallomásokban a kihallgatott nagysármási lakosok egyöntetűen azt állították, hogy a magyar csapatok a Nagysármástól mintegy 25 km-re fekvő Mócs irányából nyomultak be a községbe.[280] Mócsra – a határ magyar oldalán fekvő települések közül – az egyetlen használható út Vasasszentgotthárd és Feketelak irányából vezetett, így valószínűleg itt lépték át a 2. páncéloshadosztály katonái a határt. Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy id. Teleky Dezső nagysármási lakos naplója szerint Mócs előtt a magyar csapatok elfoglalták Gyekét, mely Feketelaktól 7 km-re délre fekszik.[281]

A magyar támadás a mezőségi kiszögellést északnyugati-nyugati irányból kezdte felszámolni, s egy keleti irányú hadmozdulattal foglalta el a központi zónában elhelyezkedő Nagy- és Kissármást. A helyszínt Ravasz István, az erdélyi hadműveletekről írt munkájában is megerősíti. Szerinte egy szeptember 4-i parancs értelmében a 2. páncéloshadosztály feladata a Feketelak irányából indított támadással a román határvédelem legyűrése volt, közelebbi feladatként Nagysármás, támadási célként pedig Marosludas elfoglalását tűzték ki feladatul.[282] Ravasz ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a Feketelakról indított támadás csak az offenzíva tengelyét jelölhette ki, nem valószínű, hogy a teljes hadosztály egyetlen áttörési ponton kezdte volna meg a hadműveleteket.

A román csapatokat meglepte a magyar támadás, az arcvonal egyetlen szakaszán sem tanúsítottak számottevő ellenállást. A szeptember 5-i nap

[280] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 818–819. Ştefan Ciobanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 1.; Uo. 39. tekercs, 551–552. Bartha Sarolta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 30.; Uo. 662. Részletek Id. Teleky Dezső naplójából.
[281] Uo. 662. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. szeptember 5.
[282] Ravasz, 1997: 164. Távlati célként a Vöröstoronyi-szoros birtokbavételét tűzték ki a hadosztály számára, ez nem valósult meg.

folyamán a páncéloshadosztály csak Nagy- és Kissármás között ütközött fegyveres ellenállásba, ahol Ravasz szerint a településen a román 7. határőrezred katonái állomásoztak.[283] A sármási fegyveres összetűzést Ştefan Ciobanu nagysármási lakos tanúvallomása alapján lehet a legpontosabban rekonstruálni. Ciobanu a magyar csapatok érkezésének hírére elmenekült és a falu melletti malomnál bújt meg.[284] Innen látta, hogy a Mócs irányából benyomuló magyar tankhadosztály a Báld–Sármás–Mócs útkereszteződésnél állt meg, majd az alakulat nagyobbik része Mezőméhes–Marosludas irányába vonult tovább, a többi pedig bevonult Nagysármásra. A magyar katonák megszállták a polgármesteri hivatalt, a postát, csendőrőrsöt és a vasútállomást. A megszállók Kissármás előtt román határőrökbe ütköztek és rövid tűzharc bontakozott ki közöttük. A román katonák többsége megadta magát, őket ideiglenesen a nagysármási kultúrházba zárták. Többen közülük a mezőn keresztül délre menekültek, őket a magyar katonák és a nyomukban érkező csendőrök fogták el.[285]

Ciobanu leírása a sármási összecsapásról valószínűvé teszi, hogy a nyugati irányból benyomuló magyar katonai egységeknek sikerült a román határőröket – minden bizonnyal véletlenül – meglepnie és déli irányból elvágnia a visszavonulási utat, ezzel magyarázható, hogy a román katonák a fegyveres ellenállást választották. A román fél veszteségei egyáltalán nem ismertek, magyar oldalon legalább egy halálos áldozata volt az összecsapásnak.[286]

---

[283] Uo. 91.

[284] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 818–819. Ştefan Ciobanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 1.

[285] Uo.

[286] A Magyar Hadisír Nyilvántartóadatai szerint az elesett Kéri József honvéd a 4. gépkocsizó lövészezred kötelékébe tartozott és a marosludasi református temetőben hantolták el. A halál okaként tüdőlövést állapítottak meg. Hadisír nyilvántartó, Kéri József veszteségi kartonja.

A nap végére a hadosztály elérte az Aranyosegerbegy–Marosludas–Maroslekence vonalat.[287] Szeptember 6-án már csak 8 km-s mélységben sikerült előrehaladniuk. Ennek oka, hogy Magyarbükkös és Magyarózd között egy román tüzéralakulat huzamosabb időre feltartóztatta az előrenyomulásukat. Másnapra azonban a hadosztálynak sikerült elérnie a Kis-Küküllő vonalát, elfoglalta Dicsőszentmártont, majd átkelt a folyón és egy hídfőt hozott létre.[288]

Szeptember 7-én a német légifelderítés jelentette, hogy a szovjet 6. gárdahadsereg bevonult Nagyszebenbe. Ennek függvényében a magyar és német hadvezetés kilátástalannak ítélte a hadművelet további folytatását, az érkező román–szovjet ellenlökést pedig a Maros és Aranyos vonalán kialakított védőállásokban tervezték felfogni. A részleges visszavonulást és a védelembe való átmenetet Veress altábornagy szeptember 9-én rendelte el.[289] Az Aranyos vonalán bontakozott ki szeptember 15-től a tordai csata, mely a mi történetünk szempontjából nem releváns, így annak ismertetésétől eltekintek. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a csatában a hadosztály több egysége is részt vett.[290]

A tordai csatával párhuzamosan a Mezőség kapujánál, Marosludasnál (Nagysármástól 40 km-re délre) szilárdult meg a frontvonal, ahol a szovjet és román erők támadásait egyrészt a 2. páncéloshadosztály alakulatai, másrészt a 8. „Florian Geyer" SS-lovashadosztály tartóztatta fel. Az itteni frontvonal nem is változott egészen október 9-ig. Ekkorra Torda és térsége már elesett, a szovjet–román csapatok pedig Kolozsvár előterében, a Feleki-tetőn álltak. A Kolozsvártól keletre és délkeletre eső területek birtoklása már indokolatlannak bizonyult, így a magyar hadvezetés október 9-én elrendelte Marosludas,[291] majd október 10-én a Mezőség nagyobb részének feladását.[292]

[287] Ravasz, 1997: 91.
[288] Uo. 91–92.
[289] Uo. 99–100.
[290] Uo. 153–154.
[291] Uo. 206.

Október 11-én a szovjet–román csapatok harc nélkül vonultak be a kiürített Kolozsvárra.[293]

Bár a frontvonal Nagysármástól viszonylag távol húzódott és nem folytak harcok a településen, a mintegy három hétig tartó Maros-menti harcokat a község lakossága is megérezte. Legalább egy ízben, szeptember 16-án szovjet légitámadás érte a falut.[294] Az összecsapások miatt magyar családok menekültek Marosludasról és környékéről északra, Nagysármásra,[295] a marosludasi és mezőszengyeli plébánosoknak is el kellett hagyniuk parókiáikat, ideiglenesen Nagysármáson telepedtek le.[296] A menekülteket a nagysármási csendőrparancsnok, Láncz László százados az időközben gettósított helyi zsidók házaiban szállásolta el.[297]

---

[292] Uo. 208.

[293] Uo. 205.

[294] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 835. Liviu Mureşan nagysármási lakos tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2. Visszaemlékezése szerint a támadásban hét szovjet repülőgép vett részt, melyek közül a magyar légvédelem egyet lelőtt. Ezzel lehet összefüggésben, hogy a Magyar Hadisír Nyilvántartó adatbázisa szerint szeptember 15–17. között öt magyar honvéd esett el a község területén. Mivel harcok ekkor Nagysármáson nem zajlottak, a veszteséget ellenséges repülők okozhatták. A legkésőbbi magyar katonai veszteség, melyet Nagysármásról jegyeztek fel szeptember 20-ról származik, ekkor esett el Orosz Áron honvéd, esetében aknatalálatot tüntettek fel a halál okaként. Szeptember 5–20. között összesen 10 honvéd esetében jegyezték fel a veszteségi eset helyszíneként Nagysármást. Hadisír nyilvántartó.

[295] Uo. 113–114. Serkedi Lajos vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. április 14.

[296] Uo. 37. tekercs, 923. Teleky Dezső magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 31.

[297] Uo. 38. tekercs, 450. Cziráki József kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 8.

NAGYSÁRMÁS ÉS KÖRNYÉKE MAGYAR MEGSZÁLLÁS ALATT

„*Sósi Ilona hozza a hírt, hogy a magyarok elfoglalták Mócsot és Gyekét. Nem hallván ágyúdörgést, meg voltam győződve, hogy a magyar csapatok ellenállás nélkül nyomultak előre*"[298] – jegyezte fel naplójában id. Teleky Dezső.[299] A magyar csapatok bevonulására eltérő módon reagáltak Nagysármás magyar, zsidó és román lakosai. Míg a románok és a zsidók jobbára a menekülést választották, addig a helyi magyarság jelentős része pozitívan, de korántsem egységesen viszonyult a fejleményekhez.

Az előrenyomulás hírére a falu lakosai közül sokan nemzetiségtől függetlenül a mezőre vagy a környező településekre menekültek. Tartottak ugyanis attól, hogy a magyar bevonulás harcokkal fog járni.[300] Másokat a Nagy- és Kissármás közötti területen lezajlott fegyveres összetűzés késztetett menekülésre. A bevonulást követően fokozatosan hazatérő magyar lakosok azonban jobbára pozitívan viszonyultak a változásokhoz. Egyesek az új területfoglalást a magyar területi revízió folytatásának tekintették,[301] a helyi

[298] Uo. 39. tekercs, 662. Id. Teleky Dezső naplója, 1944. szeptember 5.

[299] Id. Teleky Dezső 1879. május 5-én született az Alsó-Fehér vármegyéhez tartozó Koncán. Az apja, Teleky József főszolgabíró volt. Nem sokkal Dezső születése után Alvincra költöztek. Édesanyja gyermekágyi lázba halt bele, egy év múlva apját is elvesztette. Az elárvult Dezsőt és testvéreit nagybátyjuk vette pártfogásába Gyulafehérváron. Érettségi után elvégezte a jogot Pozsonyban, majd 1904-től előbb tövisi, később verespataki főszolgabíró lett. 1918 után azonban visszavonult a közigazgatási pályából, 1923-tól újságíróként tevékenykedett, a *Brassói Lapok* gyermekrovatát szerkesztette. Összekülönbözött Szele Béla főszerkesztővel, ezért 1927-ben otthagyta a lapot. Ezt követően alkalmi munkákból tartotta el magát, majd 1934-ben Kolozsvárra költözött, ahol az *Új Cimbora* című gyermeklapban közölt verseket és novellákat. 1938-ig, amikor is megszűnt a lap. Fiát 1931-ben pappá szentelték, id. Teleky és felesége ettől fogva fiúkkal a szolgálati helyét követve költözött. Teleky, 2012.

[300] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 454–455. Bálint József vallomása a kolozsvári csendőrségen, 1944. november 14. Saját elmondása szerint a magyar csapatok bevonulását a mezőn vészelték át, mert féltek a bombázásoktól.

[301] Uo. 39. tekercs, 668. Részletek id. Teleky Dezső naplójából.

magyar lakosok ünnepeltek,[302] Ştefan Ciobanu szerint étellel és itallal fogadták a bevonuló honvédeket.[303] Az is megesett, hogy az utcára kimerészkedő román lakosokat inzultálták. Vasile Boariu báldi lakos például egy ízben átutazott Nagysármásra. Itt – elmondása szerint – két részeg helyi fiatal „büdös oláhnak" titulálta, és veréssel fenyegették. Szorult helyzetéből az időközben kinevezett magyar alpolgármester, Cziráki József mentette ki. Boariu visszaemlékezése szerint Cziráki a következő szavakat intézte a fiúkhoz: „*Hagyjátok, elég volt abból, amit eddig csináltatok! Most már itt vannak a csendőrök és a törvény*".[304]

A helyi magyar elit több tagja azonban a megszállást ideiglenes állapotnak tartotta és igyekezett meggáolni a románokkal és zsidókkal szembeni kilengéseket. Tisztában voltak azzal, hogy az ilyen eseteknek később súlyos következményei lehetnek.[305] Id. Teleky naplójában úgy vélte, hogy a megszállás nem lesz hosszú, ugyanakkor – magyar meggyőződéséből kifolyólag – úgy gondolta, mégiscsak kötelessége a magyar csapatok támogatása.[306]

Ennél sokkal szkeptikusabb volt Betegh Sándor mezőzáhi földbirtokos, aki a bevonulást követően Nagysármáson, a honvédekkel együtt hazatért Bethlen Dániel és Bíró József helyi földbirtokosokkal vitatta meg a helyzetet. Míg Bethlen és Bíró bizakodtak a háború pozitív végkimenetelében és a magyar közigazgatás tartós dél-erdélyi jelenlétében, addig Betegh józanságra intette

[302] Uo. 669. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. szeptember 5.
[303] Uo. 89. Ştefan Ciobanu vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 17.
[304] Uo. 93. Vasile Boariu vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[305] Uo. 38. tekercs, 913. Bíró Sándor tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 19. Előadta, hogy a magyar csapatok és csendőrök bevonulása után, látva a románok és zsidók elhurcolását, több magyar lakos is attól tartott, hogy az eseményeknek később súlyos következményei lesznek. Ő maga is ebbe a csoportba tartozott, így személyesen is közbenjárt több letartóztatott román személy érdekében. Ennek ellenére a román csapatok bevonulása után őt is letartóztatták és csak váltságdíj ellenében engedték szabadon. Uo. 39. tekercs, 109. Bíró Sándor tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 24.
[306] Uo. 663. Részletek id. Teleky Dezső naplójából.

őket, kihangsúlyozva, hogy „*jó, hogy itt vagytok, de vajon meddig maradtok?*”.[307] Id. Teleky Dezső kifejezetten neheztelt Beteghre, amiért az egy ízben kijelentette, hogy „*jól érzi magát Romániában és legkevésbé sem bánja, ha Dél-Erdély Románia része marad*”.[308] A frontátvonulás után, 1944 novemberében a nagyszebeni hadbíróság által indított vizsgálat idején Cziráki alpolgármestere is elszólta magát egy ízben, hogy „*a megszállás ideje alatt azon voltam, hogy védjem a román nép érdekeit, mert tudtam, hogy ez egy átmeneti állapot […]*”.[309]

A magyar bevonuláskor Nagysármáson tartózkodó százkilencvenöt zsidó jobbára mind elmenekült, és a környező települések magyar és román lakosainál keresett menedéket. Ezt főként a németektől való félelem, illetve az észak-erdélyi zsidóság deportálásának híre váltotta ki. A magyar csapatok elől menekülő Löwy családnak például Szabó Gyuláné adott menedéket a Nagysármáshoz közeli novolyi házukban. A család azt követően sem jött elő rejtekhelyéről, hogy a magyar közigazgatás helyi képviselői biztosították a román és zsidó lakosságot, hogy nem esik bántódásuk – ennek köszönhetően menekültek meg a tömegkivégzéstől.[310]

Maria Nicoară helyi földműves három zsidó személyt bújtatott el a kukoricásában, akik így biztonságban vészelték a megszállást.[311] Hirsch Zoltánt az észak-erdélyi deportálások híre késztette arra, hogy elhagyja lakóhelyét. Előbb Báldon, majd Mezőcekeden bújt meg, ahonnan csak a magyar visszavonulás után tért vissza. Testvére, Mihály, aki időközben hazatért, a

[307] Uo. 38. tekercs, 15. Betegh Sándor vallomása a bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 12.
[308] Uo. 39. tekercs, 675. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. szeptember 19.
[309] Uo. 38. tekercs, 444. Cziráki József vallomása a kolozsvári csendőrségen, 1944. november 12.
[310] Uo. 388. Kahán Sarolta nyilatkozata a tordai csendőrségen, 1944. november 9. Családjával együtt egy novolyi román földműves házában bújt meg.
[311] Uo. 727–728. Maria Nicoară tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 28.

mészárlás áldozata lett.[312] Löwi Izsák és családja is hasonlóan járt: ők Vasile Burian nagysármási földművesnél találtak menedéket, de hamarosan hazatértek, és áldozatául estek a tömeggyilkosságnak.[313]

A falu román lakói is búvóhelyet kerestek. Azon helyi román lakosokat, akik 1944 előtti tevékenységük miatt nem számítottak exponált személyeknek, helyi magyar lakosok bújtattak el. Így például a helyi jogász, Ştefan Ciobanu is Pál István sármási lakos házában töltött el néhány napot, mielőtt a magyar hatóságok tudtával és beleegyezésével hazatért.[314] Az otthonmaradt románok kezdetben ódzkodtak attól, hogy bármilyen kapcsolatba kerüljenek a megszálló csapatokkal.[315]

A helyi közigazgatás megszervezése

A magyar 2. hadsereg parancsnoksága a bevonuláskor három nyelven (magyar, román és német) írt kiáltványokat függesztett ki a településeken, melyek közül – jelenlegi ismereteim szerint – egy sem maradt fenn, így id. Teleky Dezső naplója alapján ismertetem azok tartalmát. A szövegből látjuk, hogy elméletben hogyan viszonyult a magyar katonai közigazgatás az elfoglalt területek nemzetiségi lakosságához. A nyilatkozat sajátossága, hogy a helyi főszolgabírói hivatal volt titkára, Emil Medeşan fordította le románra. Őt a magyar csapatokkal együtt a faluba érkező Bíró József főszolgabíró nevezte ki

[312] Uo. 383. Hirsch Zoltán nyilatkozata a tordai csendőrségen, 1944. november 9.
[313] Uo. 39. tekercs, 85. Vasile Burian tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. november 22.
[314] Uo. 80. Ştefan Ciobanu nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 19.
[315] Uo. 37. tekercs, 731. Lukács Mihály vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.; Uo. 38. tekercs, 202. Vasile Bor tanúvallomása a bukaresti IV-es számú törvényszéken, 1954. május 19. A magyar csapatok elől megpróbált délre menekülni, de elfogták és lágerbe zárták mint „gyanús elemet". A nagysármási gárdaparancsnok, Székely Márton közbenjárására helyezték szabadlábra.

maga mellé, és Bíró helyszínen tartózkodásáig ellátta a feladatát.[316] A kiáltvány így szólt:

„*A román hadsereg azon részei, melyek a bolsevikek oldalára álltak*[317] *átlépték a magyar határt.*

Ebből kifolyólag:

1. *A magyar honvédség megvédi a határait és szükség esetén benyomul Dél-Erdély területére is.*
2. *A honvédség megvédi a dél-erdélyi lakosok életét és vagyonát, nemzetiségtől függetlenül. Nem tesz különbséget magyar, román és német lakos között, amennyiben az a magyar honvédséget támogatja.*
3. *A közigazgatás vezetői, azok a románok, akik helyben maradtak, folytassák tevékenységüket. A vegyes lakosságú területeken magyar vagy német tanácsadókat kell kinevezni mellé jük, hogy megkönnyítsék a rendfenntartókkal való kapcsolattartást.*
4. *A magyar és német lakosság őrizze meg nyugalmát. Támogassák a hadsereget és a hatóságokat a rend fenntartásában. Ne provokáljanak senkit. Ne akarjanak egyéni bosszút állni román haragosaikon. Ez csak a hadsereg küldetését nehezítené.*
5. *Betiltunk bármilyen tüntetést.*
6. *Jelenleg nem a területi viták rendezéséről van szó, ezt majd a háború után megtesszük a békeszerződések keretein belül, hanem a rend és fegyelem fenntartásáról. Mindenki támogassa a hadsereget ebben a munkájában.*

A hadsereg főparancsnoksága"[318]

---

[316] Uo. 83. Emil Medeşan tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 22.

[317] Itt a magyar katonai parancsnokság valószínűleg arra utal, hogy voltak olyan román tisztek és katonák is, akik 1944. augusztus 23. után is német oldalon harcolva folytatták a háborút. A szakirodalom ezt a számot mintegy 12 000 főre becsüli. Nagy–Talavera, 1970: 56.

[318] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 662–663. Részletek Teleky Dezső naplójából, 1944. szeptember 5.

A magyar 2. hadsereg főparancsnokságának rendelete tehát – papíron – nem csak megtiltotta a román lakosság provokálását, hanem kifejezetten szorgalmazta a jogfolytonosság ideiglenes fenntartását, és kihangsúlyozta, hogy a hadműveletek nem újabb területszerzésre irányulnak, a honvédség kizárólag stratégiai okokból nyomult be Dél-Erdély területére.

Nagysármáson a fenti irányelvek alapján kísérelték meg kiépíteni a helyi közigazgatást, de a valóságban másképp valósultak meg a kiáltványban foglaltak. A magyar csapatokkal együtt érkezett vissza a faluba – hadnagyi rangban – Bíró József helyi lakos, akit a nagysármási járás főszolgabírójává neveztek ki. Dániel István nyugállományú százados a háború után azt nyilatkozta, hogy Bíró a kolozsvári IX. hadtestparancsnokság nevezte ki.[319]

A helybéliek nem kérdőjelezték meg Bíró hatáskörét, és készséggel elfogadták a rendelkezéseit.[320] Az elmenekült román polgármester, Vasile Banu[321] helyett magyar polgármestert és alpolgármestert nevezett ki Szalai

[319] BFL, VII.5.e. 19797/1949. Dániel István ny. á. százados nyilatkozata Lakatos Géza ügyében, 1948. május 20. Bíró József kinevezésének semmilyen más hivatalos nyoma nem maradt fenn.

[320] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 876. Betegh Sándor magyar nyelvű nyilatkozata Bíró Józsefre vonatkozóan a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 23. Bíró előélete kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a két világháború közötti időszakban gróf Bánffy Dániel fugadi birtokának volt az ügyintézője. 1940-ben, a második bécsi döntést követően menekült át Kolozsvárra, feleségét Sármáson hagyva. Bíró egyáltalán nem örvendett köztiszteletnek a faluban, Betegh Sándor szerint „komolytalan, léha ember" volt, egy másik nagysármási lakos pedig egyenesen azt állította, hogy „közutálatnak örvendett". (Uo. 37. tekercs, 853. Egy olvashatatlan nevű személy magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 20.) Ebből kifolyólag valószínű, hogy amennyiben Bíró nem rendelkezett volna valódi felhatalmazással főszolgabíróként, nem tudta volna ennyire zökkenőmentesen ellátni feladatait.

[321] Vasile Banu valószínűleg csak 1940 után lett polgármester, ugyanis 1939. december 10-én még egy bizonyos Andrei Botezan töltötte be a tisztséget. SJANC, Fond 745. Garda Naţională a plăşii Sărmaş [A sármási járás nemzeti gárdája], Tabel nominal de comandanţi [a parancsnokok névsora], 1939. december 19.

Sándor és Cziráki József személyében.[322] Szintén az ő rendeletére kezdték megszervezni – rendvédelmi feladatokkal – a nemzeti gárdát.[323] Bíró – hatáskörét valószínűleg jelentős mértékben túlértékelve – közleményt adott ki, melyben felszólította az elmenekült zsidó és román lakosságot, hogy térjenek haza, és kijelentette, hogy senkinek sem esik bántódása. A későbbi visszaemlékezések szerint ez a nyilatkozat döntő fontosságú volt abban, hogy az elmenekültek közül többen visszatértek.[324]

Az időközben megérkező magyar csendőrség azonban nagyon hamar, már szeptember 8-án bevezette a zsidóellenes intézkedéseket, és megkezdte összegyűjteni a potenciális veszélyforrásnak tekintett románokat. Ezekre az eseményekre Bírónak már nem volt befolyása. Néhány esetben ugyan sikeresen közbenjárt egyes román lakosok érdekében, így például ő vette oltalmába Ştefan Ciobanut is, akinek így a megszállás időszaka alatt nem esett bántódása.[325] Bíró Józsefre vonatkozóan a tanúvallomások megegyeznek abban, hogy nagyjából csak egy hétig tartózkodott a településen, utána eltűnt.[326]

---

[322] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 446. Szalai Sándor vallomása a tordai rendőrségen, 1944. november 14.; Uo. 906. Cziráki József vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 8.

[323] Uo. 37. tekercs, 741. Székely Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6.

[324] Uo. 384. Levy Sámuel nyilatkozata a tordai rendőrségen, 1944. november 9.; Uo. 37. tekercs, 857. Teleky Dezső magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 20.

[325] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 819. Ştefan Ciobanu tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 9.

[326] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 876. Betegh Sándor magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26. Vallomása végén ironikusan megjegyezte: „*A nekem ígért benzint a mai napig küldi*". Uo. 38. tekercs, 817. Ioan Bungărdean tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 913. Bíró Marianna tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 19.; Uo. 39. tekercs, Emil Medeşan tanúvallomása. Felesége, Bíró Marianna a háború után azt állította, hogy férje néhány napig nála lakott, majd Mócsra utazott. Innen hazatérve, szeptember 16-ig Kissármáson rendezkedett be, majd végleg Budapestre távozott. Uo. 38. tekercs, 916. Bíró Marianna tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 19. Ez a tény igazolja, hogy Bíró nem játszott szerepet a román- és zsidóellenes intézkedésekben. Bíró utóélete legalább annyira alátámasztja nyughatatlan

A fellelt források alapján Bíró a hadseregparancsnokság utasításainak megfelelően megkísérelte a helyi román elitet is bevonni az új közigazgatás megszervezésébe, ez azonban az érintettek ódzkodása miatt csak szerény sikerekkel járt. Mint már korábban említettem, Bíró alkalmazta a továbbiakban is Emil Medeşant, a főszolgabírói hivatal korábbi titkárát. Emellett személyesen kérte fel Ioan Bungărdean nyugalmazott nagysármási szolgabírót, hogy ismét vállalja el ezt a tisztséget, Bungărdean azonban – előrehaladott korára hivatkozva – elutasította a felkérést.[327] A háborús körülmények végül nem is tették lehetővé a polgári közigazgatás stabilizálását a faluban.

A magyar közigazgatás jelenlétére Bíró tartós állapotként tekintett. Erre utal, hogy Szalaival és Czirákival közölte kinevezésükkor, hogy csak ideiglenesen töltik be a tisztséget, négy hét múlva majd helyhatósági választásokat szerveznek.[328] A két férfi azért kapta meg a tisztséget, mert korábban, még a magyar uralom alatt is betöltötték ezeket a pozíciókat: Cziráki 1938–1940 között például alpolgármester volt.[329]

A nagysármási közigazgatás megszervezése kapcsán meg kell említeni egy alternatív verziót, mely Mátyássy Miklós százados 1948-ban Budapesten felvett vallomásából származik. Mátyássy azt állította, hogy Nagysármáson a magyar megszállás időszaka alatt nem működött semmiféle polgári közigazgatás, a közigazgatási jogkört pedig egy „állomásparancsnok" töltötte be, akinek hatásköre nem csak a polgári lakossággal való kapcsolattartásra

természetét, mint előélete. Budapesten vészelte át az ostromot és a frontátvonulást, itt találkozott utoljára feleségével is, aki időközben szintén oda menekült. Hadifogságba esett, a ceglédi fogolytáborban tartották fogva, de 1945 márciusában szabadon engedték.

[327] Uo. 39. tekercs, 116. Ioan Bungărdean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.

[328] Uo. 37. tekercs, 745. Cziráki József vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6. A választások azonban elmaradtak és a magyar csapatok is csak öt hétig tartottak ki a településen.

[329] Uo. 906. Cziráki József vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 15.

terjedt ki, hanem a faluban állomásozó csendőri egységeket is utasíthatta. Mátyássy állítása szerint ezt a szerepkört – rangidős tisztként – a 2. páncéloshadosztály 1.c anyagi osztályának parancsnoka, Lakatos Géza vezérkari százados töltötte be.[330]

Mivel a megszállást követő néhány napban nem állomásozott számottevő létszámú rendfenntartó egység Nagysármáson, így Bíró József már szeptember 6-án elkezdte megszervezni a helyi magyar lakosokból álló nemzeti gárdát, amelynek a feladata elsősorban a közbiztonság fenntartása volt. 1944-ben, a frontátvonulás idején, a hadműveleti terület közvetlen közelségében lévő településeken is alkalmazták ezt a gyakorlatot. Mivel a polgári közigazgatás tisztviselőit és a rendfenntartókat rendszerint már visszavonták, a csendőri egységeket pedig több esetben harcoló alakulatokként vetették be a fronton. Ezeknek a gárdáknak a hatékonysága azonban gyakran igen szerény volt, és az is megesett, hogy a gyorsan és ellenőrzés nélkül felvett személyek súlyos bűncselekményeket követtek el.[331]

A nagysármási gárda parancsnokává Bíró előbb a helyi magyar elit köztiszteletben álló tagját, Székely Józsefet akarta kinevezni, ő azonban nem vállalta a megbízatást.[332] A gárda parancsnokságával végül az ötvenkét éves

[330] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 84–85. Mátyássy Miklós észrevételei a vádirat kapcsán, 1948. január 28.

[331] Felfegyverzett magyar gárdisták követték el például 1944. szeptember 29-én a köröstarjáni vérengzést, melynek 13 helyi román lakos esett áldozatául. A kontraszt érzékeltetéséhez fontos azt is kiemelni, hogy a csapat további kilengéseit a szomszédos Körösgyéres – Vagaszki Sándor parancsnoksága alatt – szintén magyar gárdisták akadályozták meg. (SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dosar 22/1946. 356–367. A kolozsvári népbíróság határozata a 9. csoport perében.) A gárdák szerveződését illetően fontos adalék, hogy a köröstarjáni gárdát például egy helyben állomásozó katonai alakulat parancsnokának, Bárdos János zászlósnak az utasítására állították fel. Ez azt valószínűsíti, hogy nem önszerveződő alakulatok voltak.

[332] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 1048. A Kolozs rajoni főügyész jelentése a nagysármási ügyben lefolytatott nyomozati munkáról, 1952. augusztus 10.

Székely Márton földművest bízták meg.[333] A szervezetnek minden tizenhat és hetven év közötti magyar férfi a tagja lehetett. Bár utólag, a háború utáni perekben több egykori gárdista állította, hogy a magyar férfiak számára kötelező volt a tagság, a parancsnak nem engedelmeskedők pedig retorzióktól tarthattak,[334] ennek ellentmond, hogy több helyi lakos is bántódás nélkül kimaradhatott a szervezetből. A már említett Székely József mellett[335] nem lett a gárda tagja Asztalos Géza helyi tisztviselő sem,[336] ahogy Barta Gyula földműves is huszonegy éves fiát, Mihályt vonultatta be maga helyett.[337]

A visszaemlékezések szerint megközelítőleg száz helybéli magyar férfiból állt ez a helyi rendfenntartó szerv.[338] A gárda konkrét megszervezését egy ismeretlen csendőr törzsőrmester felügyelte,[339] aki a gárdistákat húsz-harminc fős szakaszokba osztotta.[340] Az öt szakasz vezetésével olyan helybélieket bízott meg, akik korábban szolgálatot láttak el az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében (a közös hadseregben vagy a honvédségben) és legalább altiszti rangfokozattal rendelkeztek.[341] A gárdaparancsnoknak kinevezett Székely

[333] Uo. 741. Székely Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6.
[334] Uo. 38. tekercs, 458. Gaál István vallomása a tordai rendőrségen, 1944. november 14.
[335] Uo. 363. Zsigmond Miklós védőügyvédjének folyamodványa a bukaresti törvényszékhez, 1955. január 26. Az 1954-ben indított eljárás egyik védőügyvédje, aki Zsigmond Márton vádlott védelmét látta el, azzal érvelt, hogy Székely József kulák volt, így nem kellett félnie a „nagybirtokos-feudális" magyar hatóságoktól és büntetlenül megtagadhatta a gárdába való belépést. Az osztályharcos érvrendszer ellenére Székelyt sem ekkor, sem a korábbi eljárásokban nem állították bíróság elé.
[336] Uo. 39. tekercs, 104. Asztalos Géza tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23. Ennek ellenére Asztalost 1944 októberében elhurcolták román fegyveresek és súlyosan bántalmazták.
[337] SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dos. 18/1946, 10. Barta Gyula vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 3.
[338] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 730. Lukács Mihály kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.
[339] Uo. és 741. Székely Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6.
[340] Uo. 731. Lukács Mihály vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.
[341] Uo. 38. tekercs, 904. Barabás Lajos kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18. Barabás szerint 1944 őszén mintegy 20 magyar nemzetiségű osztrák-magyar veterán élt még a faluban.

Márton például a közös hadsereg tartalékos törzsőrmestere volt és az első világháborúban megjárta az olasz frontot.[342] A többi szakaszvezető Borbély Lajos, Bálint József, Zsigmond Márton és Szilágyi János voltak,[343] akik közül négyen Nagysármáson láttak el szolgálatot, míg Szilágyi a közeli Lárgatanyát felügyelte.[344]

A települést szektorokra osztották fel, és minden szakasz egy részt felügyelt. Fegyverekről – a visszaemlékezések szerint – Bíró József gondoskodott, de hogy mennyi állt rendelkezésére, arról már megoszlanak a vélemények. Az ötvenes években a kolozsvári ügyészségen felvett vallomásokban a gyanúsítottak arról számoltak be, hogy jól fel voltak szerelve: minden gárdistának jutott saját karabély és kb. tizenöt-húsz töltény.[345] A kolozsvári ügyészségen azonban több esetben fizikai és lelki nyomásgyakorlással csikarták ki ezeket a vallomásokat, így ezeket az információkat erős fenntartással kell kezelnünk. Inkább megfelelnek a valóságnak a korábban, 1945-ben a kolozsvári népbíróság előtt tett vallomások, amelyekben a vád alá helyezett egykori gárdisták súlyos fegyverhiányról számoltak be. Bálint József vallomásában azt állította, hogy a kérdéses időszakban a gárda mindössze tizenkét karabélyt birtokolt, olyan csehszlovák gyártmányú puskákat, melyet a menekülő román katonák dobáltak el.[346] Barabás Lajos ennél is sötétebb képet festett, szerinte összesen csupán hat karabélyuk volt.[347] A gárdisták így egymás közt cserélgették a fegyvereket, aszerint, hogy mikor melyik őrjáratnak volt szüksége rájuk. Bár időközben megérkeztek a

[342] Uo.
[343] Uo. 37. tekercs, 732. Lukács Mihály vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.; Uo. 38. tekercs, 448. Szilágyi János kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.; Uo. 455. Bálint József kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.
[344] Uo. 448. Szilágyi János kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.
[345] Uo. 37. tekercs, 741. Székely Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6.
[346] Uo. 38. tekercs, 455. Bálint József kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 14.
[347] Uo. 904. Barabás Lajos vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18.

magyar csendőrök is a faluba, a gárda mégis mintegy három hétig létezett, s csak szeptember 18. körül számolták fel végleg Láncz László csendőr százados utasítására.[348]

Több fegyelmezetlen személy került a gárdához, akiket az osztagparancsnokok csak kevés sikerrel tudtak irányítani. A fiatalabb tagok a faluban randalíroztak, s a háború után több huszonévest is megvádoltak azzal, hogy lövöldöztek a falu utcáin. Id. Teleky Dezső naplójában feljegyezte, hogy fia, a helyi római katolikus plébános felkereste a nagysármási szülőket, kérlelve őket, hogy ne engedjék gyerekeiket a gárdába belépni.[349] Ioan Bungărdean nyugalmazott szolgabíró arról számolt be, hogy éjjel románokat vertek meg az úton.[350] Egy 1952-ben felvett vallomásában megemlítette, hogy a megszállás alatt szóba elegyedett egy magyar ezredessel, aki – saját állítása szerint – tanár volt a Ludovika Akadémián. Az ezredes kijelentette, hogy szükség lenne egy komoly nemzeti gárda felállítására, mert „*ebben a mostaniban boldog-boldogtalan benne van*".[351] A gárdában lévő kétes elemekre kitűnő példa Vass János földműves, aki Borbély Lajos csoportjához tartozott. A háború után gárda-tagsága miatt letartóztatták és kihallgatták. Védekezése szerint semmilyen kilengésben nem vett részt, mert „*állandóan otthon feküdt, hullarészegen*". Gárdába is ritkán vitték, mert állandóan pálinkázott, Borbély ezért egyszer büntetésből „*megfuttatta*".[352]

A megszállás első napjai alatt tapasztalható rossz közállapotokról számolt be id. Teleky Dezső naplójában és Gheorghe Covaci helyi roma lakos is. Utóbbi megemlíti, hogy éjszakánként nem volt tanácsos utazni, mert a

[348] Uo. 992. Vass János tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 21.
[349] Uo. 39. tekercs, 674. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. szeptember 7.
[350] Uo. 38. tekercs, 817. Ioan Bungărdean tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[351] Uo. 39. tekercs, 116. Bungărdean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[352] Uo. 38. tekercs, 991–992. Vass János vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 21.

randalírozó gárdisták több személyt is bántalmaztak.[353] Aurel Mora helyi lakos szerint a megszállás első napjaiban sötétedés után senki nem merte elhagyni házait, mert 15-16 éves fiúk vaktában lövöldöztek. Tudni vélte, hogy egy ilyen fiú megsebezte magát a saját fegyverével.[354]

A bevonulás után egyre gyakrabban érte támadás a falu zsidó lakosait.[355] Lövy Sámuel helyi zsidó lakos a háború után azt állította, hogy a „felszabadulás" ünneplésekor egy helyi lakos kijelentette, hogy „*ütött a zsidók utolsó órája*".[356] Egy másik azt állította, hogy „*addig nem lesz Nagy-Magyarország, amíg zsidók élnek benne*".[357] A bírósági eljárások során egyikükre sem lehetett a terhükre felrótt kijelentéseket rábizonyítani, így kihallgatás után szabadlábra helyezték őket.

A második világháború után általánosan jellemző volt, hogy a különféle román bíróságok nem tudtak fényt deríteni a zsidókkal szemben bűncselekményt elkövető helyi lakosok kilétére. Holott szeptember 6-án például magyar fiatalok támadtak rá két zsidó nőre, Rosenblum Bertára és Etelkára, akik támadóik elől egy kútba ugrottak.[358] Szintén a megszállást követő napokban rálőttek Weiss Móricra, aki sebesülten Nagy Zsigmond házáig

[353] Uo. 846. Gheorghe Covaci tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.
[354] Uo. 825. Aurel Mora tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[355] Itt ki kell emelnem, hogy az antiszemita megnyilvánulások természetesen nemcsak a magyar, hanem a helyi román lakosság egy részét is jellemezték. A bevezetőben utaltam rá, hogy komoly legionárius jelenlét volt a faluban a helyi románság körében. A magyar megszállást követően azonban ezek az elemek részben elmenekültek, részben internálták őket, a román lakosságra pedig általánosságban jellemző volt, hogy a „magyar uralom öt hetét" passzivitásban próbálták meg átvészelni.
[356] Uo. 384. Levy Sámuel nyilatkozata Nagysármáson, 1944. november 9.; Uo. 703. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok jelentése a nyomozati munkáról, pontos dátum nélkül, 1945 folyamán.
[357] Uo. 703. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok jelentése a nyomozati munkáról. D.n.
[358] Uo. 811. Ioan Jucan tanúvallomása, a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 11. Később mindkét nő a tömeggyilkosság áldozata lett.

menekült. Nagy elszállította dr. Emil Mora[359] orvos házához, ahol Weiss előadta, hogy magyar fiatalok támadták meg az úton, de nem tudta megmondani a támadói nevét.[360] A faluban terjengő pletyka szerint az elkövető ifj. Sütő János földműves volt,[361] de a háború után nem tudták rábizonyítani, holott háromszor is vád alá helyezték.[362]

Egy sajátos történetről számolt be 1945-ben Avram Bunaciu kolozsvári főközvádlónak a hetvenhat éves Gross Hermann helyi zsidó lakos. Állítása szerint szeptember 5-én egy honvéd őrmester szállt meg a házában, akit Gross készségesen vendégül is látott. Éjjel az őrmester felköltötte, kérve tőle, hogy azonnal meneküljön el a faluból, mert a helyi magyarok *„le fogják gyilkolni a zsidókat*". Gross nyolctagú családjával még aznap éjjel útnak indult Meződomb[363] felé. Családjának másik hét tagját hamarosan elfogták a magyar csendőrök és a nagysármási gettóba hurcolták, később mindannyiukat meggyilkolták. Hermannt egy meződombi román paraszt, Anton Sărmăşan bújtatta el. Parasztruhába öltöztette, majd a mezőre küldte juhokat őrizni, hogy ne találkozzon magyar csendőrökkel vagy esetleg német katonákkal.

[359] Emil Mora 1900-ban született Besztercén. Az orvosi egyetemet Kolozsváron kezdte, majd Bécsben folytatta és Grazban fejezte be. 1917-ben besorozták és zászlósként az osztrák-magyar közös hadsereg kötelékében harcolt az olasz fronton, 1918 nyarán megsebesült, ezért leszerelték. Hazatérte után előbb Kolozsváron telepedett le, majd 1928-ban került Nagysármásra, ahol a település körorvosa lett. CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20., 17.

[360] Uo. 39. tekercs, 90. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 22.; Uo. 95. Nagy Zsigmond tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23. Weiss Móric is a mészárlás áldozata lett.

[361] Uo. 38. tekercs, 313. Blau Dina tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 840. Gross Hermann tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.

[362] 1944-ben a nagyszebeni hadbíróságon, 1945–1946-ban a kolozsvári népbíróságon és 1951–1954 között a bukaresti IV-es számú törvényszéken.

[363] A település Nagysármástól 10 km-re keletre fekszik.

Menekülése előtt 1 millió lej értékben értéktárgyakat bízott szomszédjára, Nagy Zsigmondra, aki azokat a háború után hiánytalanul visszaszolgáltatta neki.[364]

A csendőri egységek bevonulása után a gárdát a faluban állomásozó csendőrparancsnokság időnként felhasználta, bár hivatalosan nem került a csendőrség alárendeltségébe. Ennek ellenére több ízben előfordult, hogy csendőri felvezetéssel gárdisták vettek részt románok letartóztatásában, és részt vettek a zsidók összegyűjtésében, majd később az elszállítás megszervezésében is. Egy alkalommal öt sármási gárdista hat csendőr társaságában a közeli Csehtelkén tartott razziát, ahol öt menekült román személyt tartóztattak le. Közülük két báldi lakost szabadlábra helyeztek, a szintén ekkor elfogott Ioan Oancea nagysármási aljegyzőt azonban internálták. Oancea a szovjet–román csapatok bevonulása után, a Maniu-gárdisták segítségével bosszút állt az elfogatásában részt vevő helyi lakosokon, fejenként tízezer lejes kártérítésre kötelezve őket.[365]

Általánosságban véve is kijelenthető, hogy a magyar megszállás öt hete alatt azon helyi román lakosok, akik 1944-et megelőzően nem voltak magyarellenesek vagy tisztviselőként nem éltek vissza hatalmukkal, békésen folytathatták mindennapi életüket. Erre egy kitűnő példa, hogy a magyar megszállás után a kissármási földgázkitermelőben a munka megszakítás nélkül tovább folyt a román munkásokkal. A kitermelt földgázt magyar katonai fedezettel szállították vasúton a frontvonalon fekvő Marosludasra, majd onnan – német katonai fedezettel – szállították Kolozsvár érintésével nyugatra.[366] A

[364] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 840. Gross Hermann tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.
[365] Uo. 992. Vass János vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 21.
[366] Uo. 37. tekercs, 911–912. Sabin Nicoară bányász almérnök nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 28. A földgázkitermelés csak akkor állt le, amikor a tordai csata következtében lehetetlenné vált a szerelvények biztonságos célba juttatása. A Marosludast Kolozsvárral összekötő vasútvonal ugyanis Aranyosgyérest is érinti, mely település a magyar hídfő egy fontos eleme volt.

gázkitermelő vezetői jórészt elmenekültek, a kitermelést az elkövetkező néhány hétben Sabin Nicoară kolozsvári bányász almérnök irányította. Hoffmann Károly kissármási lakos 1952-ben, Kolozsváron felvett tanúvallomásában előadta, hogy a bevonulást követően magyar csendőrök arra voltak kíváncsiak, hogy a Metángáz Szövetkezet vezetői közül kik menekültek el, a helyben maradottak milyen emberek, illetve zsidók dolgoznak-e az alakulatnál. Hoffmann elmondat, hogy a román munkások „rendes emberek", zsidók munkások pedig az Antonescu-korszak antiszemita rendelkezéseinek köszönhetően nincsenek a telepen.[367]

Véleményem szerint egyértelműen a kissármási földgázmező stratégiai fontosságával magyarázható, hogy szeptember 6-án a zilahi csendőriskola növendékeiből felállított teljes csendőr tanzászlóaljat Kissármásra vezényelték[368] a földgázkitermelő őrzésére, és legkésőbb szeptember 9-én ők vették a nagysármási rendfenntartó feladatokat is.[369]

Fosztogatások és rekvirálások

A magyar csapatok bevonulását követő rövid időszakban rendszeressé váltak a fosztogatások, amelyekben – a rendelkezésre álló források alapján – magyar honvédek is részt vettek. A fosztogató katonákhoz csatlakozott a helyi magyar lakosok jelentős része is. Bár a kolozsvári népbíróság, majd a bukaresti IV-es számú törvényszék a háború után lefolytatott perekben látványosan figyelmen kívül hagyta, hogy a tanúvallomásokban többször felmerült a helyi románok részvétele is. Ez utóbbi mindössze azért nem ölthetett tömeges

[367] Uo. 861. Hoffmann Károly tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 20.
[368] Uo. 38. tekercs, 927. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.
[369] Uo. 37. tekercs, 886. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen (a dátum kikopott).

méreteket, mert a román lakosság – nem alaptalanul – tartott a magyar hatóságok retorziójától.

A háború után, 1945–1946 között lefolytatott nyomozásokban a kolozsvári népbíróság részletes adatgyűjtést végzett a sértettekről és az őket ért anyagi károkról.[370] Ennek alapján a fosztogatásokat kronológiailag két szakaszra lehet osztani. Közvetlenül a magyar bevonulást követően a katonák és helyi magyarok kifosztották az elmenekült románok és zsidók házait. A második periódus a zsidók összegyűjtését követő időszak, amikor a helyi lakosok törtek be a deportált zsidók házaiba. Láncz László csendőr százados azért, hogy megakadályozza a káoszt, rendeletben kötelezte a zsidó értéktárgyak eltulajdonítóit, hogy az elvett értékeket adják le a polgármesteri hivatalba, ahol Cziráki József leltárba vette azokat, majd – egyes tanúvallomások szerint – egy részét szétosztotta a lakosság között.[371] Nincs arra vonatkozó információ, hogy akár egyetlen magyar lakos házát is feldúlták volna, így valószínű, hogy a honvédek eleve helyi lakosok útmutatása alapján kezdték „elkobozni" az „ellenséges javakat". Úgy tűnik, hogy a magyar honvédek nemcsak Nagysármáson, hanem más településeken is elsőként a katonai létesítményeket és állami épületeket fosztották ki, ugyanakkor ez inkább rekvirálásnak, mint rablásnak tekinthető. Így szeptember 5-én az őrszázad katonái – mielőtt Nagysármásra vezényelték őket – az elfoglalt Aranyosgyéresen kirabolták a

[370] Uo. 38. tekercs, 556–559. Számszerű kimutatások az egyes zsidó családokat ért anyagi veszteségekről és a lehetséges elkövetőkről, 1945. április 26. Ehhez kapcsolódóan lásd még: Uo. 569. Gross Hermann nagysármási lakos nyilatkozata az őt ért kárról. (dátum nélkül); Uo. 570–571. Löwy Ferdinánd nyilatkozata az őt ért károkról és a lehetséges elkövetőkről. (dátum nélkül); Uo. 572. Szenkovics Emánuel nyilatkozata az őt ért kárról. (dátum nélkül); Uo. 573–575. A Dávid Mihály házából ellopott értéktárgyak felsorolása. (dátum nélkül); Uo. 576. A Farkas Hermannt ért veszteség. (dátum nélkül); Uo. 577. Weiss Ábrahám házát ért veszteség. (dátum nélkül); Uo. 578. Farkas Tili házát ért veszteség. (dátum nélkül).

[371] Uo. 37. tekercs, 675. Zsigmond Miklós vallomása, 1951. december 6.; Uo. 729–732. Lukács Mihály vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 9.

román katonai repülőteret, főként kincstári pokrócokat vittek el, amelyeket a tisztek a legénység közt szétosztottak.[372]

A visszaemlékezések szerint Nagysármáson elsőként a postahivatal és a csendőrség épületét fosztották ki,[373] majd az állomáson lévő vagonok kirámolásának kezdtek neki, amelyekben még ott voltak a Mezőméhesről visszafordított menekültek holmijai. Az állomás kirablásában több helyi magyar lakos,[374] jelentős számban helyi nők is részt vettek.[375] A fosztogatások megkezdését követően Cziráki József alpolgármester kivonult a helyszínre, ezért a háború után megvádolták, hogy ő irányította az egész műveletet.[376] A mellette valló tanúk azonban igazolták, hogy az alpolgármester inkább próbálta megakadályozni a vagonok kifosztását, de nem járt sikerrel. Ioan Crişan nagysármási földműves tanúvallomásában azt állította, hogy ő hívta a helyszínre Czirákit, abban reménykedve, hogy sikerül rendet teremtenie.[377] Crişan és Veress Teodor is megemlítették, hogy Cziráki ráordított a fosztogató katonákra, akik azonban figyelemre sem méltatták.[378] Cziráki állítása szerint az elmenekült románok és zsidók házait éjjel fosztották ki, így nem voltak szemtanúi az

[372] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 112. Józsa Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon 1947. október 28.; Uo. 133. Szokonya Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon 1947. október 31. A repülőtér kifosztását a már említett Horváth Ferenc hadnagy irányította.
[373] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 142–143. Keul Márton tanúvallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. május 18.; Uo. 450–451. Murádin János vallomása a tordai rendőrségen, 1944. november 14.
[374] Uo. 38. tekercs, 199–200. Veres Teodor tanúvallomása a bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.
[375] Uo. 37. tekercs, Lukács Mihály vádlott kihallgatása, 1951. december 5. Lukács felesége is részt vett az akcióban és három bőröndnyi lopott holmit vitt haza.
[376] Uo. 709. Letartóztatási parancs Székely Márton, ifj. Sütő János, Murádin János, Moruc István, Cziráki József és Lukács Mihály ellen, 1951. november 27.
[377] Uo. 38. tekercs, 129. Ioan Crişan tanúvallomása, a bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.
[378] Uo. 200. Veress Teodor tanúvallomása, a bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 129. Ioan Crişan tanúvallomása a bukaresti IV-es számú törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.

eseményeknek.[379] Murádin János vallomása szerint ezeket is a hadsereg kezdte meg, majd a civil lakosság folytatta.[380] Emil Mora orvos később így emlékezett vissza: „*1944 szeptemberében, talán 8-án, hozzám is eljöttek a lakásomat kifosztani. Köztük volt Zsigmond Miklós is, korábbi páciensem. Azt mondta nekem, hogy nem lő le, csak éppen elviszi mindenemet. Még ma is él Nagysármáson. Talán szégyelli a tetteit*".[381]

Felszeghy László, az őrszázad tábori csendőre a háború után tett vallomásában beszámolt róla, hogy Horváth Ferenc hadnagy irányításával a század csendőrei kifosztották a kissármási görögkatolikus plébános házát is: „*Kissármáson a mi bevonulásunk előtt elmenekült papnak a házában tartottak házkutatást, onnan az ingóságokat elszállították és szétosztották maguk között a katonák. [...] Más alkalommal valamilyen bőrökért mentek házkutatást tartani és ekkor is különböző ingóságokat hoztak haza. Hallomásom szerint Kádár csendőr szakaszvezető a ház gazdáját meg is verte, mert nem akarta elárulni a bőr rejtekhelyét*".[382] Erre az esetre Soós Gyula honvéd is kitért vallomásában: „*Egy alkalommal, olyan bejelentésre, hogy egyik férfinél nagyobb mennyiségű bőr van elrejtve, Syposs főhadnaggyal néhányan kimentünk házkutatást tartani, azonban bőrt nem találtunk, csak pamutot és ruhaneműeket, melyeket haza szállítottunk. Közben az egyik csendőr a pajtában vallatta a ház gazdáját, és meg is verte, mert hallottam a jajgatását*".[383]

---

[379] Uo. 444. Cziráki József kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.
[380] Uo. 450–451. Murádin János kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.
[381] CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20., 17. Itt ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy Mora visszaemlékezése rengeteg pontatlanságot tartalmaz, amely egyrészt talán az eltelt hosszú idővel magyarázható, másrészt a szándékos rosszindulat sem kizárható. Így például az idézett interjúban még Kemény Béla és Betegh Sándor földbirtokosokat is felelőssé tette saját letartóztatásáért, ráadásul még Bányai László kolozsvári közvádlóval szemben is felhozta, hogy a népbírósági tárgyalás alatt rosszindulattal viseltetett a románok irányában. Még inkább különös, hogy két bekezdéssel lejjebb elismerte, hogy Betegh Sándor közbenjárt szabadon bocsátása érdekében.
[382] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 120. Felszeghy László tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30.
[383] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 124. Soós Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30.

A megszállás alatt a honvédek napi szinten rekviráltak a román lakosságtól.[384] Az őrszázadban szolgáló Farkas Sándor csendőr szakaszvezető a háború utáni vallomásában alátámasztotta, hogy a háziállatok elhajtása bevett gyakorlatnak számított, ezeken ő maga is több ízben részt vett.[385] Több tanú kitért egy esetre, mikor Müller Antal őrmester szórakozásból géppisztollyal agyonlőtt egy sertést, miután a másik hármat a honvédek elszállították.[386] Az esetet Müller is elismerte, azzal indokolva az állat lelövését, hogy az „elszabadult" és ő csak „megállította".[387]

A nagysármási lakosok beszámolói alapján valószínűnek tűnik, hogy a román gazdák állatállományát egyes helyi magyar lakosok közreműködésével vették el. Ioan Cipoianu lárgatanyai[388] földműves a kolozsvári népügyészségen tett vallomásában kitért arra, hogy egy nap Szilágyi János – a helyi gárdaparancsnok – fiával és magyar honvédekkel kereste fel, a következőket mondva neki: „*Na te jómadár!*[389] *Fejbe lőhetnélek most azonnal, de megkegyelmezek*

[384] Sajátos, hogy a magyar honvédek nemcsak az idegen felségterületnek számító dél-erdélyi hadműveleti területen rekviráltak a román polgári lakosságtól, mindez a kiürítés előtt álló Észak-Erdélyben is bevett gyakorlat volt. 1944 szeptemberében például Romolyban (Beszterce-Naszód vármegye) állomásozó honvédek elhajtották a helyi román gazdák szarvasmarháit. Néhány gazda szembeszegült a katonákkal, amiért azok tüzet nyitottak rájuk, egy személyt megöltek, kettőt megsebesítettek. A háború után, 1946. június 28-án a kolozsvári népbíróság távollétében halálra ítélte Vass Károly honvédet, akit felelősnek tekintettek a román gazda meggyilkolásáért. SJANC, Dos. 22/1946. 346. A kolozsvári népbíróság határozata a 9. csoport perében.

[385] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 231. Farkas Sándor vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6. A nagysármási per során több ilyen esetről számolt be a tanúként kihallgatott Szokonya Dénes volt honvéd is. Uo. 133. Szokonya Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.

[386] Uo. 133. Szokonya Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.; Uo. 106. Németh Mihály tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.

[387] Uo. 212. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 6.

[388] Lárgatanya (románul Larga) eredetileg Nagysármás külterülete volt, a településtől mintegy 3 km-re. 1956 óta önálló falu Nagysármás község részeként.

[389] Az eredeti, román nyelvű szövegben a *bicher* szó szerepel, melyet nem tudtam beazonosítani. Valószínűleg egy tájnyelvi kifejezés.

neked, mert gyerekkorod óta ismerlek". Ezt követően az őt kísérő honvédek négy hizlalt disznójából hármat elvittek.[390]

A nagysármási zsidók internálását követően a honvédek és a helyi magyarok közösen fosztották ki az üresen maradt házakat. Láncz csendőr százados és Cziráki alpolgármester nem avatkozott közbe, de elrendelték, hogy szolgáltassák be a rablott holmikat. Ez ugyanakkor csak a polgári lakosokat kötelezte, a honvédeket nem. A csendőrparancsnoknak ugyanis nem terjedt ki a hatásköre a magyar katonákra. Id. Teleky Dezső naplójában megbotránkozva írt a magyar lakosok magatartásáról: becslése szerint a kétszázharminckilenc nagysármási magyar család közül mintegy negyven-ötven vett részt a zsidók és elmenekült románok házainak kifosztásában.[391]

A háború utáni perek során több ízben merült fel egyes helyi román lakosok esetleges részvétele is a zsidó házak kifosztásában. 1944. december 10-én a nagyszebeni hadbíróság vádemelését követően Martin Hontaru katonai ügyész kihallgatott tizenkét nagysármási lakost.[392] A terheltek közös nyilatkozatukban kiemelték, hogy román lakosok is részt vettek a zsidó házak kifosztásában, de neveket nem említettek.[393] A kolozsvári népügyészségen Vasile Boariu báldi lakos később előadta, hogy mikor a magyar honvédek és magyar lakosok közösen kirabolták az elmenekült Ioan Pop pályaőr házát, a felesége is eltulajdonított a lakásból egy tükröt. Boariu vallomása szerint Tóth

---

[390] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 122. Ioan Cipoianu tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 25. A rekvirálás tényét Szilágyi is megerősítette kihallgatásakor, de tagadta, hogy megfenyegette volna Cipoianut. Ugyanakkor kiemelte, hogy már 1944 előtt viszály volt kettejük között. Uo. 38. tekercs, 448–449. Szilágyi János kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.

[391] Uo. 39. tekercs, 681. Részletek id. Teleky Dezső naplójából.

[392] Név szerint: Szalai Sándor volt polgármester, Cziráki József volt alpolgármester, Szilágyi János, Bálint József, Murádin János, Linka Károly, Kiss Pál, Csalay János, Gaál István és Sütő János volt gárdisták.

[393] Uo. 38. tekercs, 433. A nagysármási vádlottak közös vallomása a tordai rendőrségen, 1944. november 20.

Kálmán gárdista ezt észrevette, puskatussal megütötte a nőt, „büdös oláhnak" nevezte, a tükröt pedig visszavette.[394]

Egy ennél súlyosabb esetről számolt be Borbély Ana (szül. Ana Hulpe). A népügyészségnek tett vallomásában elmondta, hogy ő és Ion Scripcaru sármási jegyző – a magyar csapatok távozását követő napon, még a szovjet–román csapatok bevonulása előtt – rajtakapták Ioan Hulpe és Ioan Socaciu nagysármási földműveseket, amint az elhurcolt (és addigra már kivégzett) Rosenblum Izsák tűzifáját lopták. Hulpe és Socaciu Borbélyt és Scripcarut is véresre verték, majd elszaladtak.[395] A fenti eset is valószínűsíti, hogy a románok részvétele a hasonló műveletekben jobbára szórványos jellegű volt, de ezt nem feltétlenül a rend betartásának szándéka vagy a kárvallottak iránti szimpátia motiválta. Sokkal valószínűbb, hogy féltek az esetleges retorzióktól, míg a helyi magyarokat bátorította a magyar katonák jelenléte.

Horváth Ferenc hadnagy háború utáni vallomása szerint magyar alakulatok is részesültek a románoktól és zsidóktól összegyűjtött vagyontárgyakból: „*Egyébként a zsidóktól összeszedett értéktárgyak már előzőleg Nagysármáson voltak összegyűjtve, amelyekből igényelni lehetett egyes holmikat. Ezek között a holmik között azonban román lakosságtól elvett rádiók és vadászpuskák is voltak. Ezekből a század is igényelt és kapott kb. 5 rádiót és 4-5 vadászpuskát*".[396]

A háború után a visszatérő román közigazgatás[397] és a helyi elit tagjai (elsősorban Cziráki alpolgármester, Teleky Dezső római katolikus plébános[398] és Gergely Károly református lelkész) felszólították a rablásokban részt vevő

[394] Uo. 39. tekercs, 92–93. Vasile Boariu tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[395] Uo. 128. Borbély Ana tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 24.
[396] BFL, VII.5.e. 77584/1947. 202. Horváth Ferenc vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.
[397] Melyet ugyanaz a Dumitru Meşină csendőrparancsok képviselt, aki 1944. augusztus 23. előtt az Antonescu-rezsimet is kiszolgálta, sőt részt vett a zsidótörvények végrehajtásában.
[398] Teleky Dezső (1908–2002): Tövisen született, 1931-ben szentelték pappá, Előbb Torockószentgyörgyön volt plébános, majd Nagysármásra helyezték.

lakosságot, hogy minden eltulajdonított értéktárgyat szolgáltassanak vissza tulajdonosaiknak, ami meg is történt. Teleky október 14-i naplóbejegyzése szerint a magyar lakosok megpakolt szekerekkel vitték vissza a románoktól és zsidóktól elrabolt ingóságokat.[399]

A népbírósági tanúvallomások megörökítették egyes helyi lakosok „mentegetőzéseit" is. Ezekben két elem dominált: egyes lakosok azzal indokolták tettüket, hogy úgy gondolták, a kárvallottnak már úgysem lesz szüksége az értékeire, míg mások azt állították, hogy a hozzájuk került holmit az elhurcolt vagy elmenekült kárvallottak bízták rájuk.[400] Pető Gyula 70 éves nagysármási földművelő például azzal próbálta enyhíteni a Rosenfeld Benjámin házának kifosztásában való részvételének súlyát, hogy később az eltulajdonított ingóságokat odaadta a meggyilkolt Benjámin sógorának.[401] A Rosenfeld-ház kifosztásában szintén közreműködő Sztancsik György azzal igyekezett mentegetni magát, hogy „*úgyis visszaadta volna ha Rosenfeld Benjámin visszatér*".[402]

A fosztogatások kapcsán érdemes röviden kitérni a német katonák jelenlétére és tevékenységére is. Nincs arra vonatkozó információ, hogy Nagysármáson és környékén jelentős létszámú német alakulat állomásozott volna. Mint arra az előző fejezetben kitértem, a 8. SS-lovashadosztály arcvonala csak Marosludasig húzódott. Ravasz István kutatásai alapján azonban megállapítható, hogy a szeptember 5-i offenzívában a 2. páncéloshadosztályt támogatva a német 1179. rohamtűzérosztag is részt vett,[403] a helyi lakosok visszaemlékezései szerint pedig a későbbi hadmozdulatok alatt is feltűntek időnként német alakulatok. Sass József nagysármási földműves és Cziráki József

[399] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 679. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 14.
[400] Ez utóbbi állításoknak a valódiságát rendszerint nem lehetett megállapítani, mert az elhurcolt zsidók nem tértek haza.
[401] Uo. 579. Pető Gyula vallomása a nagysármási csendőrségen (dátum nélkül).
[402] Uo. 580. Sztancsik György vallomása a nagysármási csendőrségen (dátum nélkül).
[403] Ravasz, 1997: 91.

1945-ben felvett vallomásukban megemlítették, hogy a magyar csapatok bevonulása után mintegy öt nappal egy kisebb német kontingens is érkezett a faluba, amely a főhadiszállását a postán rendezte be.[404]

Cziráki azt is állította, hogy a megszállás alatt ezek a német katonák is részt vettek fosztogatásokban, négy teljes házat „pakolva ki".[405] Szalai Sándor polgármester szerint a helyi gyógyszerész, Varga Gyula házában is német tisztek voltak elszállásolva, akik csak a magyar csapatokkal együtt hagyták el a falut.[406] Szilágyi János visszaemlékezése szerint egy másik német alakulat Lárgatanyán szállásolta el magát helyi román családoknál, akiket ott tartózkodásuk alatt módszeresen kiraboltak.[407]

A német csapatok túlkapásairól számolt be naplójában id. Teleky Dezső is, aki szerint két katonai lakos kereste fel az ekkor már Nagysármáson állomásozó Újházy alezredest,[408] akik beszámoltak arról, hogy településükön német katonák fosztogatnak, és két „orosz származású német" megerőszakolt három nőt. Teleky szerint az alezredes egy magyar alakulatot vezényelt Katonába a rend helyreállítására.[409] Több tanú visszaemlékezése szerint a német harcoló alakulatok jelenléte csak október elején, a kivonulást közvetlenül

[404] Uo. 38. tekercs, 221–222. Sas József tanúvallomása a bukaresti törvényszék 1954. május 19-i üléséről és Uo. 443–444. Cziráki József vallomása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.

[405] Uo. 55–57. Cziráki József vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.

[406] Uo. 787. Szalai Sándor vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 29. A nagyszebeni hadbíróság, majd a kolozsvári népbíróság emiatt „gyártotta le" Varga Gyulából a zsidók lemészárlásának fő felelősét, aki a „nagybirtokosokkal" szövetkezve szervezte meg a gyilkosságot. A meghurcoltatástól félő Varga 1944 novemberében feleségével együtt öngyilkosságot követett el.

[407] Uo. 449. Szilágyi János kihallgatása a tordai rendőrségen, 1944. november 12.

[408] A teljes neve nem megállapítható, túl kevés információval rendelkezünk róla az azonosításához. 1940–1944 között Kolozsváron szolgált a 105. légvédelmi tüzérosztálynál egy bizonyos Újházy Károly alezredes. (Horváth–Lengyel, 2003: 44.) Nem kizárt, hogy 1944 őszén ő került Nagysármásra, ám ezt minden kétséget kizáróan nem tudtam bizonyítani.

[409] Uo. 39. tekercs, 676. Részletek id. Teleky Dezső naplójából.

megelőző napokban állandósult Nagysármáson. Egy német alakulat, melyet egy hadnagy vezetett, ideiglenesen a helyi iskolában rendezte be a főhadiszállását.[410]

Összességében azonban megállapítható, hogy a német katonák jelenlétének nem volt semmilyen befolyása az öthetes magyar megszállás alatt lezajlott erőszakos cselekményekre. A pusztakamarási kivégzés két koronatanúja, Ioan Mocean és Grigore Aluaş pusztakamrási lakosok az ügyész kérdésére leszögezték, hogy a mészárlás előtt és közben sem láttak német katonákat a környéken.[411]

Egyes sármási román lakosok állítása szerint magyar csendőrök is részt vettek fosztogatásokban,[412] ez azonban fenntartásokkal kezelendő, a kárvallott valószínűleg nem tudta megkülönböztetni egymástól a magyar csendőröket és katonákat.[413] A volt zilahi csendőrök 1951–1952 között felvett vallomásai alátámasztják, hogy a Nagysármásra érkezett csendőri alakulat parancsnoka, Láncz László százados vaskézzel tartotta fenn a fegyelmet és szigorúan megtiltotta a csendőreinek, hogy bármilyen módon is részt vegyenek a fosztogatásokban.[414] Kifejezetten parancsba adta, hogy ottlétük alatt ne inzultálják a „nemzetiségi" lakosságot.[415] Pánczél János csendőr a megszállás napjaiban elmesélte egy kissármási ismerősének, Iuliu Uţiunak, hogy „*Láncz százados vaskézzel tartja fenn a rendet alakulatában és a parancsnok áthágása esetén súlyos*

[410]Uo. 883–884. Ştefan Ciobanu nyilatkozata Cziráki József vádlott védőtanújaként, Nagysármás, 1945. június 11.

[411] Uo. 38. tekercs, 512. Ioan Mocean vallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.

[412] Uo. 809. Vasile Mureşan tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.

[413] Ez nem egyedi eset. A mészárlásnál jelenlévő Grigore Aluaş pusztakamarási lakos látta a kivégzésben részt vevő katonákat lejönni a domboldalról, de az ügyész kérdésére nem tudta megmondani, hogy csendőri vagy katonai egységek voltak. Ennek ellenére a kolozsvári népbíróság a kivégzésért – tévesen – kizárólag a zilahi csendőröket tette felelőssé..

[414] Uo. 68–73. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszék 1954. április 13-i nyilvános ülésén. Mondanivalójának alátámasztására Kinczli kitért rá, hogy Láncz lopáson kapott egy Néma vezetéknevű csendőrt, akit ezért hat hónapi elzárásra ítéltek.

[415] Uo. 144–145. Tóth Kálmán tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18. Tóth vallomásában kitért a fosztogatások tiltására vonatkozó parancsra is.

büntetést szab ki".[416] A rendelkezésre álló források alapján a magyar csendőrök nagysármási jelenlétét egy sajátos kettőség jellemezte: a zilahi csendőrség bevonulása Nagy- és Kissármásra a közállapotok látványos javulását eredményezhette. Másrészt viszont ők hajtották végre a románok internálását és a zsidók gettósítását, és kiemelt szerepet játszottak a zsidók legyilkolásának előkészítésében is.

A ZILAHI CSENDŐR TANZÁSZLÓALJ

Az első csendőralakulat közvetlenül a magyar bevonulás után érkezett a faluba, a visszaemlékezések szerint szeptember 6-án már a településen voltak.[417] Ennek az alakulatnak a vezetője Balázs Géza hadnagy volt,[418] akiről Pánczél János zilahi csendőr 1945-ös kihallgatásakor tudni vélte, hogy szilágysomlyói illetékességű volt.[419] Balázs hadnagy csendőreiről azonban nem rendelkezünk semmilyen információval, nem tudjuk, hogy honnan jöttek, és azt sem, hogy mekkora létszámmal. Az a tény, hogy a rend fenntartására a helyi lakosokból egy nemzeti gárdát kellett felállítani, és később Zilahról egy teljes csendőr tanzászlóaljat csoportosítottak át Nagy- és Kissármásra, valószínűvé teszi, hogy Balázs hadnagy alakulata csak egy kis létszámú egység lehetett.

Nem egyértelmű, hogy a zilahi csendőrök mikor vették át a rendvédelmi feladatokat Balázs hadnagy alakulatától. Ennek oka, hogy a háború utáni perek során a kihallgatottak gyakran összetévesztették Balázs hadnagy és a zilahi csendőröket irányító Láncz százados személyét. Teleky Dezső római katolikus

[416] Uo. 926. Iuliu Uţiu tanúvallomása Pánczél János ügyében a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.
[417] Uo. 39. tekercs, 88–89. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 20.
[418] Uo. 38. tekercs, 762–763. Kemény Béla kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 29.
[419] Uo. 958. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.

plébános például az 1951–1952-es kihallgatásai során a faluban állomásozó csendőri egységek parancsnokaként a teljes megszállás időtartama alatt Balázs hadnagyot határozta meg.[420] Később rájött tévedésére, és 1952. január 22-én módosította az összes addigi vallomását, és leszögezte, hogy a csendőrparancsnok Láncz százados volt, Balázs hadnagyot nem is ismerte.[421]

Ennek függvényében felmerül a tévedés lehetősége a többi vallomás esetében is. Emil Mora és Eugen Bucin tanúk azt vallották, hogy a megbízhatatlanként kezelt románok letartóztatását Balázs hadnagy kezdte meg a megszállást követő napon.[422] Ez valószínűleg megfelel a valóságnak, a megszálló csapatok számára kiemelt fontosságú volt, hogy mielőbb eltávolítsák a veszélyesnek tekintett elemeket. Más vallomások az antiszemita intézkedések bevezetését, sőt az összegyűjtést is Balázs hadnagy számlájára írták.[423] Ezt az állítást már sokkal több forráskritikával kell kezelni. A zilahi csendőrök háború után felvett vallomásai megegyeznek abban, hogy szeptember 1-én mozgósították őket és 6-án szállították át buszokkal Kissármásra.[424] Báró

[420] Uo. 37. tekercs, 809–812., 813–817. Teleky Dezső kihallgatásai a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 14.; Uo. 38. tekercs, 20–26. Teleky Dezső kihallgatásai a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 23.

[421] Uo. 997. Teleky Dezső nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.

[422] Uo. 90–91. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 20.; Uo. 812–813. Eugen Bucin tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.

[423] Uo. 837–838. Betegh Sándor tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.; Uo. 764. Kemény Béla kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 29. Kemény kifejezetten azt állította, hogy mire Láncz László százados és alakulata Nagysármásra érkezett, a zsidók összegyűjtése már lezajlott.

[424] Uo. 928. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.; Uo. 1116. Márton Lázár kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 30.; Uo. 1136. Boros Ferenc kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 19.; Uo. 37. tekercs, 740–741. Székely Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6.; Uo. 779. Balogh Kálmán kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 11.; Uo. 882–883. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26.; Uo. 38. tekercs, 69–70. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 160. Szabó Ferenc vallomása a bukaresti törvényszék ülésén, 1954. május 18.

Kemény Béla pusztakamarási földbirtokos[425] – annak ellenére, hogy a zsidók összegyűjtését Balázs Géza számlájára írta – megemlítette, hogy szeptember 7-én ismerkedett meg Nagysármáson Láncz László századossal.[426] A zsidó házak megjelölésére ugyanakkor szeptember 8-án, míg az összegyűjtésre szeptember 9-én került sor, így valószínűbbnek tűnik, hogy ezt már Láncz százados rendelte el. Ez egyben alátámasztja azt is, hogy Balázs Géza hadnagy és csendőrei mindössze egy-két napot állomásoztak a településen, a zilahi csendőrök megérkezését követően pedig visszavonták őket.

A második bécsi döntést követően Észak-Erdélyt is bekapcsolták az ország vérkeringésébe és 1940 őszén két csendőrkerületet hoztak létre: a IX. csendőrkerületet Kolozsvár székhellyel és a X. csendőrkerületet Marosvásárhely központtal, ez utóbbi a Székelyföldet (is) felölelő megyéket (Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék) foglalta magába. A csendőrkerületek megszervezésével egyidejűleg kezdetét vette a helyi, észak-erdélyi legénység toborzása. A besorozott fiatalokat kezdetben főként a Magyarország területén szétszórtan található csendőriskolákban képezték. 1940 őszén, Nagyváradon helyreállították az 1919-ben bezárt csendőriskolát, amelynek vezetője 1940. november 23-tól 1942. július 31-ig vitéz Paksy-Kiss Tibor csendőrezredes volt. Őt később a IX. csendőrkerület parancsnokává nevezték ki, így helyére a bánffyhunyadi születésű Péterffy Jenő csendőr alezredes került.[427]

A nagyváradi csendőriskola azonban nem volt elég nagy, hogy kiképezze az Észak-Erdélyből toborzott legénységet, így 1940–1943 között erdélyi fiatalok

[425] Kemény Béla (1902–1957) Pusztakamaráson született, a második bécsi döntést követően is itteni birtokán maradt. Először 1945-ben tartóztatták le a tömeggyilkosság kapcsán, de ekkor rövidesen szabadlábra helyezték. 1951-ben ismét őrizetbe vették és 1955-ig börtönben volt (ítélet nélkül). 1955-ben kolozsvári kényszerlakhelyre utalták, itt hunyt el.

[426] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 775. Kemény Béla nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 10.

[427] Péterffy 1944 szeptemberéig maradt az iskola parancsnoka, ekkor a teljes nagyváradi csendőrtanzászlóaljat mozgósították és a frontra vezényelték. Szakály, 2014: 256.

tanultak Szombathelyen,[428] Győrben[429] és Ungváron.[430] Ebből az okból kifolyólag 1943 őszén egy újabb csendőriskolát állítottak fel Észak-Erdélyben, Zilahon.

[428] Csorvási Antal Ernő és Szilágyi Sándor csendőrök például a Szamos megyei Szászzsomborról származtak. Az egyéni sorsok érzékeltetésére röviden ismertetem mindkét személy 1941–1947 közötti életútját. Mindezt azért tartom fontosnak, mert az 1940–1944 között Magyar Királyi Csendőrségben szolgálatot teljesítő erdélyi csendőrökről jelenleg nagyon kevés információval rendelkezik a történettudomány. Csorvási Antal a csendőriskola elvégzése után a Szatmár megyei Kapnikbányán teljesített szolgálatot 1943-ig. Ekkor a nagyváradi csendőriskolában továbbképzésen vett részt, majd Pilismaróton (Esztergom mellett) teljesített szolgálatot. Itt 1944 decemberében dezertált. 1945 elején hazatért Szászzsomborra, de a román csendőrség letartóztatta. Pár hét múlva szabadon engedték, de a zaklatások elől 1945 júliusában ismét Magyarországra menekült. 1946 szeptemberében hazatért, letartóztatták és a kolozsvári hadbíróság tiltott határátlépésért öt hónap javító fegyházra ítélte. Decemberben Bukarestbe, a kémelhárítás (SSI) börtönébe szállították, ahol módszeresen kivallatták, mint potenciális kémet. 1947. február 1-jén került szabadlábra. USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 837. Csorvási Antal Ernő vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 18. Szilágyi Sándor a szombathelyi iskola elvégzése után a Csongrád megyei Pusztamérgesen teljesített szolgálatot. 1943-ban áthelyezték Désre, ahol 1944 szeptemberéig szolgált, majd az előrenyomuló Vörös Hadsereg elől Zalaegerszegre vezényelték, ahol 1945 márciusáig látott el szolgálatot. Itt szándékosan hátramaradt és szovjet hadifogságba esett. A szovjetek 1946. október 22-én engedték szabadon, ezt követően hazatért szülőfalujába. Csorvásival ellentétben őt semmilyen retorzió nem érte.

[429] Uo. 865. Szász Lajos vallomása. Szász Lajos mezősámsondi földműves 1940 decemberében vonult be katonai szolgálatra. Különböző határvadász egységeknél teljesített szolgálatot, előbb a Naszód megyei Tihucán, majd az azonosíthatatlan Feketevölgy térségében. 1943-ban leszerelték, de elöljárói javaslatára beiratkozott a győri csendőriskolába. Innen vezényelték a frontra 1944 decemberében. A Budapest környékén és a városért folytatott harcokban vett részt, 1945 januárjában esett hadifogságba. Szovjet munkatáborba került, ahonnan 1948-ban bocsátották haza.

[430] A buzai születésű Balogh 1941 januárjában lett csendőr őrvezető, mikor elvégezte az ungvári csendőriskolát. 1942-ig Váradlesen, majd 1943. április 9-ig a Bihar megyei Feketeerdőn és Sztojkafalván teljesített szolgálatot. Ekkor átvezényelték szülőfalujába, melyet 1944. október elején az előrenyomuló szovjet és román csapatok miatt hagyott el egysége. Szatmárnémetiig vonult vissza alakulatával, de mikor a magyar hadvezetés október 25-én elrendelte a város feladását, Balogh és több erdélyi bajtársa dezertált. Míg hazafelé tartott, a Dés melletti Kackón román csendőrök tartoztatták le, akik kivizsgálták tevékenységét, majd, miután semmi terhelőt nem találtak ellene, szabadlábra helyezték. 1945 tavaszán a kolozsvári népbíróság rendeletére újból letartóztatták a nagysármási tömeggyilkosság kapcsán, de egyetlen nap vizsgálati fogság után szabadlábra helyezték. 1945–1948 között összesen négy alkalommal hívták be különböző ügyekben vallomástételre, majd 1951-ben ismét letartóztatta a kolozsvári ügyészség. További sorsa nem ismert. USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 781. Balogh Kálmán tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 11.

A zilahi csendőriskola tanulói főként az észak-erdélyi és kiemelten a székelyföldi katonakötelesek voltak, akik rendszerint katonai elöljáróik ajánlatára jelentkeztek. A torjai Kósa Ferenc például 1941 januárjában vonult be katonának Kézdivásárhelyre, majd 1943 nyaráig egy határvadász alakulatnál szolgált Berecken. 1943 novemberében jelentkezett a csendőrségbe és a zilahi csendőriskola újonnan induló képzésére küldték.[431] Az iskola vezetői mindannyian a trianoni Magyarország területéről érkeztek. A parancsnok Láncz László csendőr százados volt.[432]

A háború utáni nyomozások során felmerült, hogy Láncz századosnak volt észak-erdélyi kötődése.[433] A bukaresti IV-es számú törvényszék és a Honvédségi Közlöny adataiban megegyezik Láncz születési dátuma (1903. január 6.),[434] születési helyeként az utóbbi forrás a máramarosi Felsővisót azonosította. Láncz László főhadnagyi rangban[435] 1941-ig a miskolci VII. kerület gyalogos tanalosztályánál volt oktatótiszt. 1941. július 1-jén áthelyezték a hatvani szárnyhoz,[436] május 1-jei hatállyal előléptették századossá,[437] majd innen került 1943 novemberében[438] Zilahra. Láncz László százados a parancsnoki

[431] Uo. 963. Kósa Ferenc vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 2.
[432] Uo. 1039. Székely György, Sass József és Tamás Imre volt csendőrök szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 2.
[433] Uo. 38. tekercs, 1039. A nagyváradi Securitate parancsnokság jelentése a Láncz családról, 1952. január 31. László apja, Láncz József 1881-ben született (a helységet nem pontosítják) és a Bihar vármegyei Felsődernán volt tanító egészen az 1930-as években bekövetkezett nyugdíjazásáig. 1944-ben Láncz József és felesége elhagyta a falut és Budapestre költözött, ahonnan többé nem tértek vissza. 1951 után a Securitate már hiába nyomozott a Láncz család Felsődernán élő rokonai után, egyetlen egy sem élt közülük a faluban – ez valószínűvé teszi, hogy nem tősgyökeres felsődernai család voltak.
[434] Uo. és *Honvédségi Közlöny*, *Személyes ügyek*, 1940 [2], 32.
[435] A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve, 1940: 42. Lánczot 1936. május 1-jén nevezték ki főhadnaggyá.
[436] *Honvédségi Közlöny*, *Személyes ügyek*, 1941. július 8. [31.], 407.
[437] A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve, 1944: 29.
[438] *Honvédségi Közlöny*, *Személyes ügyek*, 1943. december 1. [48.], 1729.

beosztás mellett a *Csendőrség munkaszabályzata* című tantárgyat oktatta a csendőrjelölteknek.[439]

Az iskola parancsnokhelyettese Vicsay Endre főhadnagy volt.[440] Pánczél János csendőr vallomása szerint Vicsay a zilahi csendőriskolában büntetőjogot tanított.[441] A Honvédségi Közlöny adatai szerint 1915-ben született a Szatmár megyei Börvelyen, 1940. szeptember 1-én nevezték ki csendőr hadnaggyá.[442] 1941. november 1-i hatállyal kapta meg a főhadnagyi rangot, a zilahi csendőriskolához történő kihelyezése előtt, 1942 januárjában pedig még Bácskában teljesített szolgálatot, hadnagyi rangban. 1943-ban kihallgatták az újvidéki vérengzés ügyében, de a hadbíróság nem emelt ellene vádat.[443] 1943. augusztus 1-től helyezték Zilahra,[444] ahol 1943. november 1-jétől lett az egység oktatótisztje.[445] 1944. szeptember 1-jén áthelyezték Gyergyószentmiklósra, ahol az ottani csendőralakulat parancsnokhelyettese lett volna,[446] de ismeretlen okból mégis a zilahi egységnél maradt. Az iskola két vezetőjét a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből származó Horváth István főtörzsőrmester követte a rangsorban. Pánczél szerint az ő tantárgya a „gazdasági kihágók leleplezése" címet viselte.[447] A későbbi nagysármási események alatt Horváth főtörzsőrmester volt a két csendőrparancsnok rendeleteinek első számú végrehajtója.

---

[439] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 928. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népügyészségen, 1945. július 21.
[440] A román bírósági anyagokban a neve tévesen Vécsey Endreként fordul elő. Név- és személyazonosságát a Honvédségi Közlönynek köszönhetően sikerült megállapítani.
[441] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 928. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népügyészségen, 1945. július 21.
[442] *Honvédségi Közlöny*, *Személyes ügyek*, 1943. szeptember 22. [39.], 1293.
[443] A. Sajti–Markó, 1985: 450. A dokumentum szerint Vicsay egy „kutató alakulatnak" volt a parancsnoka a razzia idején.
[444] *Honvédségi Közlöny, Személyes ügyek*, 1943. szeptember 22. [39.],1104.
[445] Uo. 1554.
[446] *Honvédségi Közlöny, Személyes ügyek,* 1944. szeptember 20. [20], 842.
[447] Uo.

A háború utáni nyomozások kapcsán kihallgatott csendőrök több más tisztet és tisztest is megneveztek feletteseik közül, de ők jóval ritkábban szerepelnek a nyomozati anyagban, és arra vonatkozóan sincsenek információk, hogy kiemelt szerepet játszottak volna a nagysármási eseményekben. A zilahi egységnél teljesített szolgálatot Kerekes András zászlós, akinek a zsidók összegyűjtésében és elszállításában való tevékeny szerepét kizárólag Ambrus Pál csendőr állította. Elmondása szerint ő és egy társa kifejezetten Kerekes parancsára kísérte a zsidók konvoját.[448] Sántha István és a pécsi származású[449] Polgár Sándor őrmesterekről Lemhényi Antal és Kinczli János volt csendőrök állították, hogy Nagysármáson teljesítettek szolgálatot Horváth főtörzsőrmester parancsnoksága alatt.[450]

Sass József, Tamás Imre és Nagy Géza volt csendőrök 1952. január 31-én, Kolozsváron felvett nyilatkozatukban tudni vélték, hogy Sántha őrmester később a zsidók kísérésében is részt vett.[451] Hasonlóképp megjelenik a vallomásokban Ignác Ferenc őrmester neve, mint a Nagysármáson szolgálatot teljesítő és a zsidók összegyűjtésében szerepet játszó parancsnok.[452] Egyes tanúvallomásokban a zilahi kontingens parancsnokaiként Fekete és Halász zászlósok és egy bizonyos Szabó őrmester is szerepelnek.[453] Bár teljes

[448] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1070–1071. Ambrus Pál és Bálint József volt csendőrök szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 9.
[449] Uo. 1116. Márton Lázár kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 30.
[450] Uo. 959. Lemhényi Antal (magyar nyelvű) vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 31.; Uo. 996. Kinczli János (magyar nyelvű) nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22. Mindkét tiszthelyettes korábban segédoktató volt a zilahi iskolánál: A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve, 1944: 248–249.
[451] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1021. Sass József (magyar nyelvű) nyilatkozata, 1952. január 31.; Uo. 1024–1025. Tamás Imre (magyar nyelvű) nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 31.; Uo. 1048–1049. Nagy Géza vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 6.
[452] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 961. Kósa Ferenc (magyar nyelvű) nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 4.; Uo. 38. tekercs, 1025. Tamás Imre (magyar nyelvű) nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 31.
[453] Az eljárások során nem derül fény a keresztnevükre.

személyazonosságukat sem tudták megállapítani, sőt Feketének és Halásznak a mészárlásban játszott esetleges szerepéről sem rendelkeztek információkkal, a kolozsvári népbíróság 1946. június 28-án mindannyiukat halálra ítélte távollétükben (pusztán a vezetéknév és a rangfokozat alapján), Polgár Sándor őrmesterrel egyetemben.[454]

A bíróság ezzel szemben a potenciálisan felelős Kerekes alhadnagy és Sántha valamint Ignác őrmesterek szerepét nem vizsgálta ki.[455] Ezt a mulasztást a kolozsvári ügyészség és a bukaresti IV-es számú törvényszék az 1951-ben kezdődő perújrafelvétel során felismerte, és 1952. január 22-én kiadatási kérelemmel fordultak Magyarországhoz Láncz László százados, Vécsey Endre főhadnagy (valójában Vicsay Endre), Horváth István főtörzsőrmester, Kerekes András alhadnagy, valamint Ignác Ferenc és Sántha István őrmesterek személyére vonatkozóan.[456]

A csendőrök háború utáni tanúvallomásai és a helybéli lakosok vallomásainak nagyobb része is megegyezik abban, hogy a Kis- és Nagysármásra vezényelt csendőri egység összesen kilencven főt tett ki, az alakulatot vezető tisztekkel és tisztesekkel együtt.[457] Az eddigi kutatómunka során tizenegy tisztet vagy tisztest sikerült azonosítani, közülük négyen minden kétséget kizáróan a trianoni Magyarországról származtak, de a többiek is ott éltek már 1940-ben. A legénység tagjai közül hatvankét csendőr személyazonosságát lehetett megállapítani. Közülük negyvennégy csendőr

[454] SJANC, Dos. 22/1946. 385. Ítélet a 9. csoport perében.

[455] Fennáll a lehetősége, hogy az 1945–1946-os eljárásban még nem rendelkeztek információkkal Kerekes és Ignác személyéről. Pánczél azonban már említette vallomásában Sántha őrmestert.

[456] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1005. Emil Orbonaş kolozsvári főügyész átirata a Román Népköztársaság főügyészének, 1952. január 22. A kiadatás nem történt meg.

[457] Uo. 37. tekercs, 883. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26. Mindössze két tanú, Sugár Gergely és Teodor Iuonaş állította, hogy százhúsz-százötven csendőr vonult be a két településre. Uo. 38. tekercs, 923. és 924. Mindkét vallomás 1945. július 20-án a kolozsvári népbíróság előtt készült.

esetében a korábbi (1943 előtti) lakhely is azonosítható.[458] A legénységi állományú csendőrök közül mindössze ketten származtak a trianoni Magyarország területéről, további öten a Partiumból vagy Erdély központi térségéből. Itt kiemelten érdekes Szántó Dezső személye, aki a Brassó melletti Hosszúfaluból került Zilahra. Esetében felmerül, hogy menekültként érkezett Észak-Erdélybe és úgy lett a zilahi csendőriskola növendéke, erre vonatkozó bizonyítékot azonban nem találtam.[459] További harminchét személy a Székelyföldet magába foglaló négy megye[460] területéről származott. Érdekességként megemlítendő, hogy az egységnek egyetlen nemzetiségi csendőre volt, a mezőteremi (Szatmár megye) Kinczli János, akit az alakulat „svábjaként" tartottak számon a többiek. Mivel német anyanyelvű volt, a csendőrparancsnokok tolmácsként alkalmazták a német katonai parancsnoksággal való kapcsolattartásban.[461]

Megemlítendő, hogy az 1951–1952-es kolozsvári nyomozás során egyetlen elejtett tanúvallomás alapján felmerült, hogy a zilahi tanzászlóalj

[458] Ezt azért tartom fontosnak kihangsúlyozni, mert egyes csendőrök esetében a születési hely és a lakhely nem azonos. Így például Pánczél János a Kolozs vármegyei Mezőörményesen született, de a második bécsi döntés már a Maros-Torda megyei Mezősámsondon érte. USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 927. Pánczél János személyi adatai.

[459] Uo. 318. Szántó Dezső vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.

[460] Két okból használom ezt a körülményes kifejezést: egyrészt Maros-Torda megye a történelmi Marosszék területén kívül magába foglalta a Felső-Maros mentét és Szászrégen térségét is. Másrészt két csendőr, Szombori Lajos és Veress Árpád kifejezetten a megye „nem székely" régiójából származtak. (Szombori Gödemesterházáról, Veress Körtvélyfájáról)

[461] Uo. 958. Lemhényi Antal magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 17. Egy másik, 1952-ben kihallgatott volt csendőr, Székely György már átvette a németek kollektív felelősségét hangoztató retorikát és Kinczlit német származásából kifolyólag a „*hitleristák embere*" jelzővel illette. (Uo. 37. tekercs, 1027. Székely György tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 2.) Székely szerepét illetően kihangsúlyozandó, hogy a háború után milicista lett Vargyason, így egyben politikailag a legképzettebbnek tekinthető a nagysármási ügy vádlottjai közül.

csendőrei 1944 májusában részt vettek a zilahi zsidóság összegyűjtésében[462] és a deportálás megszervezésében.[463] Az ügyészség és az ügyet tárgyaló bukaresti IV-es számú törvényszék azonban kizárólag a nagysármási ügyre fókuszált, így Kósa állítását egyáltalán nem vizsgálták ki. Amennyiben Kósa állítása megfelelt a valóságnak, a Kis- és Nagysármásra bevonuló zilahi csendőrök már rendelkeztek tapasztalattal a gettósítás és deportálás módszertanát illetően. Ez megmagyarázná azt a precizitást is, melyet Sármáson tanúsítottak.

A zilahi csendőriskola növendékeit 1944. szeptember 1-jén mozgósították. A visszaemlékezések szerint a „keretből" csak ketten maradtak a kaszárnyában: egy idős csendőrőrmester és Máté Ferenc csendőr, akit meg kellett műteni.[464] A csendőröket még aznap teljes menetfelszerelésben Kolozsvárra vezényelték, majd szeptember 6-án két autóbusszal Kissármásra szállították.[465] Itt Láncz százados két csoportra osztotta a csendőröket: a kilencven főből mintegy tizenkét csendőrt kiválasztott, akik a későbbiekben Nagysármáson láttak el szolgálatot Horváth István főtörzsőrmester vezetésével.[466] Márton Lázár csendőr háború utáni vallomásában azt állította, hogy Nagysármásra a legképzettebb diákokat küldte Láncz százados.[467] A többi, mintegy hetvennyolc csendőr a kissármási gázmezőt őrizte és három

[462] Az észak-erdélyi zsidóság 1944 tavaszi összegyűjtésekor Zilahon nem állítottak fel gettót, az itteni zsidó lakosságot a Szilágysomlyó melletti Somlyócsehin létrehozott gettóba szállították.

[463] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 969. Kósa Ferenc magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 2. Kósa azt állította, hogy az egész egységből egyedül ő nem vett részt a műveletben, mert „napos" volt.

[464] Uo. 1136. Boros Ferenc kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 19.

[465] Uo. 38. tekercs, 927. Pánczél János tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.

[466] Uo. 928., 958. Lemhényi Antal magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 17.; Uo. 996. Kinczli János magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.

[467] Uo. 1116. Márton Lázár kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 30. Márton azt állította magáról a nyomozás kezdeti szakaszában, hogy végig Kissármáson teljesített szolgálatot. A későbbiekben azonban beigazolódott, hogy a kivégzésnél is jelen volt.

csoportban látták el a feladataikat: egy szakasz a szondákat őrizte, egy másik a faluban járőrözött, egy harmadik szakasz pedig tartalékban volt.[468]

A Nagysármáson állomásozó csendőrök személyazonossága nem állapítható meg teljes bizonyossággal. Az egyetlen biztos pontot az alakulat vezetői jelentik. Horváth főtörzsőrmester mellett Nagysármáson teljesített szolgálatot Polgár Sándor és Sántha István őrmester. A legénység pontos személyi összetételét három okból sem lehet biztosan megállapítani: egyrészt az 1951–1952-es kolozsvári nyomozások során, mikor az egykori zilahi csendőrök többségét kihallgatták, a kihallgatók több ízben alkalmaztak fizikai és pszichikai erőszakot a nekik megfelelő vallomások kicsikarására. Az így született vallomásokat a bírósági eljárás során a terheltek rendszerint visszavonták.

A másik probléma, hogy a kihallgatott csendőrök egy része több esetben inkább az összes Nagysármáson szolgálatot teljesítő csendőr nevét felsorolta, hogy magáról a gyanút elterelje.[469] A harmadik problémát az jelenti, hogy több vallomásban olyan csendőrökre tettek terhelő adatokat, akik nem álltak a bíróság előtt, így a kihallgatásuk sem volt lehetséges. Ebből kifolyólag csak négy csendőr esetében állapítható meg minden kétséget kizáróan, hogy Nagysármáson szolgáltak és később részt vettek a zsidók kísérésében is: a csíkszentmiklósi Ambrus Pál,[470] a csíkmadarasi Márton Lázár,[471] a székelybethlenfalvi Soós Adalbert[472] és a már említett Kinczli János. Ő azt

[468] Uo. 924. Sugár Gergely tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.
[469] Ebben élen járt a már említett Székely György. Meg kell említeni, hogy a többi csendőr tanúvallomása nem valószínűsíti, hogy ő maga részt vett volna a műveletben. Ennek ellenére – képzett milicistaként – szükség esetén képes volt bárkire terhelő vallomást tenni.
[470] Uo. 82–87. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános tárgyalásán, 1954. április 13.
[471] Uo. 91–96. Márton Lázár kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános tárgyalásán, 1954. április 13.
[472] Uo. 1060–1061. Bálint József kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 8. Sóos később elesett a fronton, így nem került az ügyészség elé. Bálint megemlítette, hogy Kissármásról visszavonulóban Ambrus Pál és Sóos mutatta meg neki a kivégzés helyszínét. Ambrus és Márton Lázár is alátámasztotta Sóos jelenlétét a tömeggyilkosságnál.

mondta, hogy Horváth főtörzsőrmesterrel és Sántha őrmesterrel járta a környékbeli falvakat, hogy szükség esetén betölthesse a német tolmács szerepét.[473] Kinczli vallomása alapján arra lehet következtetni, hogy a nagysármási csendőrök hatásköre a településen kívülre is kiterjedt. Ezt alátámasztják azok a tanúvallomások is, melyek szerint az itteni csendőrök időnként „felbukkantak" az egyes szomszédos településeken és bujkáló zsidókat vagy románokat tartóztattak le. Ezek alapján a nagysármási csendőrök hatásköre egészen biztosan kiterjedt a Nagy- és Kissármást közvetlenül övező községekre: Báldra és Csehtelkére[474] valamint Novolyra.[475]

Láncz László százados Kissármáson, a helyi Metángáz Szövetkezet épületében rendezte be a főhadiszállását.[476] Vicsay főhadnagyot illetően a helyi lakosok egy része tudni vélte, hogy szintén Kissármáson lakott.[477] A csendőrparancsnokság a katonai alakulatoktól teljesen függetlenül látta el tevékenységét, a csendőrök tevékenységébe – Dániel István százados vallomása szerint – egyetlen honvédtisztnek sem volt jogköre beleszólni.[478] 1944. szeptember elejére a fent felvázolt hármas „hatalmi" struktúra (az újonnan kinevezett tisztviselői réteg, a helyi lakosokból álló nemzeti gárda és a magyar hatalmat képviselő csendőrség) határozta meg Nagysármás arculatát. Ehhez kapcsolódtak negyedik „erőként" a faluban állandóan jelenlévő magyar katonai egységek, amelyek kívül álltak a település mindennapi életén.[479] Ez a bonyolult

[473] Uo. 1056. Kinczli János vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 7.
[474] Uo. 991–992. Vass János vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 21.
[475] Uo. 513–516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.
[476] Uo. 37. tekercs, 838. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 18.
[477] Uo. 811. Teleky Dezső kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 14.; Uo. 861. Hoffmann Károly tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 2.; Uo. 885. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26.
[478] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 651. Dániel István ny. á. százados nyilatkozata Lakatos Géza ügyében, 1948. május 20.
[479] A budapesti népbíróság perében kihallgatott magyar katonák semmilyen közvetlen interakcióról nem számoltak be a civil lakosság és a hadsereg között. A helyrajzi ismeretük is

hatalmi rendszer szabályozta azt az eseménysort, amely rövidesen a nagysármási zsidók tragédiájához vezetett.

A ZSIDÓK ÖSSZEGYŰJTÉSE ÉS A NAGYSÁRMÁSI „LÁGER"

A Magyar Királyi Honvédség bevonulása Dél-Erdély és a Partium egyes területeire lényegesen eltérő körülmények között ment végbe, mint Észak-Erdély annexiója 1940 őszén. Mint az az előző fejezetben idézett hadseregparancsból is kitűnik, a bevonuló katonai parancsnokok Dél-Erdély megszállására nem a trianoni revízió újabb állomásaként, hanem stratégiai célú hadműveletként tekintettek, emellett pedig lényeges különbség volt, hogy a német haderő nagy arányban vett részt az offenzívában.

A bevonuló magyar csapatok gyakran a Magyarországon már 1944 tavaszán–nyarán bevezetett antiszemita rendelkezéseket is magukkal hozták. A nagysármási zsidóság összegyűjtését és „kiemelését" eredményező folyamat nem tekinthető egyedinek az 1944. szeptemberi dél-erdélyi megszállás történetében, még ha máshol a zsidóellenes intézkedések nem is torkolltak tömeggyilkosságba. Az Aradra bevonuló magyar 3. hadsereg parancsnoka, Heszlényi József altábornagy például 1944. szeptember 13-án (Arad megszállásának a második napján) rendeletben kötelezte a helyi zsidókat a sárga csillag viselésére, majd ezt követte a gettó helyének kijelölése. Egyes visszaemlékezések szerint már a deportálás időpontját is kitűzték szeptember 24-re, ugyanakkor kérdéses, hogy a magyar hatóságok számára az ingatag katonai helyzetben valóban komolyan felmerült volna ennek

hiányos volt, mikor a tömeggyilkosságról beszéltek nem tudták pontosítani a helységet, amely mellett a kivégzést elkövették (rendszerint Kolozsvárhoz vagy Nagysármáshoz viszonyítva, kilométerben határozták meg a kivégzés helyszínéül szolgáló falut).

kivitelezhetősége.[480] Az aradi zsidóságot azonban – ebből a perspektívából szemlélve – valóban „felszabadulásként" érte a szovjet–román csapatok 1944. szeptember 22-i bevonulása.[481] Tordán a magyar csapatok bevonulását követően a helyi Német Népközösség[482] tagozati vezetője, Karl Kraus kezdeményezte a sárga csillag bevezetését és a helyi zsidóság gettósítását, amit végül gróf Bethlen Béla, Észak-Erdély kormánybiztosa akadályozott meg személyes közbenjárásával.[483]

A Nagysármást körülvevő mezőségi térségben más súlyos atrocitásokra is sor került. Szeptember 13-án tizenhárom marosludasi zsidó lakost – máig tisztázatlan körülmények között – gyilkolt meg egy fegyveres egység. A katonákat a kolozsvári törvényszék egy 1946-ban lefolytatott eljárásban magyar honvédekként azonosította, de anélkül, hogy a pontos személyazonosságukat meg tudták volna állapítani.[484]

Az atrocitás elkövetőinek kiléte azonban nem egyértelmű, ugyanis 1944 szeptember–októberében Marosludas kettős magyar–német megszállás alatt volt. A magyar 2. páncéloshadosztály katonái mellett jelen voltak a településen a

---

[480] Varga E. Árpád adatai szerint az 1930-as népszámláláskor 9445 magát zsidó nemzetiségűként meghatározó személy lakta a várost. Az 1941-es népszámláláson már nem rögzítették a zsidók számát, így nem tudhatjuk Arad 1944-es megszállásakor pontosan mekkora közösség lakta a települést. Varga, 2000: 1.

[481] Erdélyi, 2004: 38–40.

[482] Eredeti nevén *Deutsche Volksgruppe in Rumänien*, a romániai németség 1938-ban (a királydiktatúra bevezetését követően) alakult érdekvédelmi szervezete, mely a Német Birodalom érdekeinek propagálójaként lépett fel. Vezetője (Volksgruppenführer), Andreas Schmidt, aki 1944-ben maga is SS-önkéntes volt. 1940-ben A Romániai Német Népcsoport Nemzetiszocialista Pártjává (*Nationalsozialistische Arbeiterpartei der Deutschen Volksgruppe in Rumänien*) nevezték át a szervezetet.

[483] Bethlen, 1989. Krauszt 1945-ben letartóztatták, majd 1946. június 28-án a kolozsvári népbíróság észak-erdélyi zsidó menekültek feljelentéséért 15 év kényszermunkára ítélte. (SJANC, Dos. 22/1946. 366. Ítélet a kolozsvári népbíróság 9. csoport perében) Paradox módon Bethlen Bélát is elítélték háborús bűnösként kormánybiztosi tevékenysége miatt. (SJANC, Dos. 22/1946. 177–178. A kolozsvári népbíróság 6. csoportjának vádirata, 1946. május 20.).

[484] Niciu, 1997: 55.

8. SS-lovashadosztály katonái is. Az utólagos visszaemlékezések valószínűvé teszik, hogy a zsidók legyilkolását valójában ezen utóbbi alakulat hajtotta végre. Harangozó Gyula nagysármási lakos 1945-ös tanúvallomásában beszámolt róla, hogy 1944 szeptemberében marosludasi menekült zsidók bújtak meg nála, akik állításuk szerint német katonák elől menekültek.[485] Lieberman Ágnes zsidó származású marosludasi lakos 1945-ben a kolozsvári népügyészségen tanúskodott Betegh Sándor mellett, és azt állította, hogy 1944 szeptemberében Betegh mezőszengyeli birtokán bújtak meg a németek elől menekülve. Mikor egy csapat SS-katona követelte Beteghtől a menekültek kiadását, ezt – élete kockáztatásával – megtagadta.[486] Id. Teleky Dezső is lejegyezte naplójában a marosludasi esetet – melyről hallomásból értesült –, ő úgy tudva, hogy a kivégzést egy német alakulat követte el.[487] Zsidóellenes intézkedésekre a Mezőség más településein is sor került. Csillag László mócsi római katolikus lelkész a háború után, 1954-ben felvett vallomásában megemlítette, hogy falujában a bevonuló magyar csendőrök egy lista alapján kutatták fel a helyi zsidó lakosokat, akik közül azonban néhány család időben elmenekült.[488]

Ebben a kontextusban értelmezendő a nagysármási zsidó lakosok ellen meghozott intézkedések és azok végrehajtása. Fontos kérdés lenne annak eldöntése, hogy a zsidó házak megjelölése, a zsidók összegyűjtése egy rögtönzött lágerbe, majd a deportálás megszervezése mely hatósági szerv rendeletére történt. Bár a megszállást követően kineveztek egy főszolgabírót a helyi születésű Bíró József hadnagy személyében, nem valószínű, hogy az

[485] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 735. Harangozó Gyula kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 28.
[486] Uo. 39. tekercs, 304. Lieberman Ágnes tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. október 1.
[487] Uo. 667. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. szeptember 15. „*Emberi szempontból sajnálom a letartóztatott zsidókat, hallom, hogy a német parancsnokság majd agyonlöveti az egészet. Marosludason ugyanígy lőtték agyon a zsidókat*".
[488] Uo. 38. tekercs, 297. Csillag László tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános tárgyalásán, 1954. július 26.

antiszemita intézkedések meghozatalában bármilyen szerepet játszott volna. Az elérhető források alapján a feladatköre mindössze a helyi polgári közigazgatás megszervezésére terjedt ki, illetve már a megszállás első napjaiban közleményt bocsátott ki, melyben sértetlenségről biztosította a román és zsidó lakosságot.[489]

Az egyedüli biztos támpontot a zilahi csendőrzászlóalj parancsnokságának vezető szerepe képezi. A zsidó házakat szeptember 8-án jelölték meg. A későbbi tanúvallomások ennek módszertanát két, egymástól szöges ellentétben lévő formában írják le. Ioan Jucan mezőméhesi lakos (aki a front állandósulása miatt menekült Nagysármásra és ott tartózkodott a szovjet–román csapatok bevonulásáig) a háború után két bírósági eljárásban is vallott erről, amelynek állítása szerint szemtanúja volt.

Először 1944 novemberében, a nagyszebeni hadbíróság előtt felvett vallomásában írta le a történteket. Jucan állítása szerint nyolc sármási lakos egy csendőr törzsőrmester parancsnoksága alatt sárga festékkel Dávid-csillagot rajzolt a zsidó házak kapuira.[490] Vallomását megismételte 1945. július 1-jén a kolozsvári népügyészségen is, ahol a folyamatot lényegében hasonlóan írta le, de itt már csak négy helyi lakost említett név szerint.[491] A vallomás hitelességét megkérdőjelezi annak következetlensége, de egyben az a tény is, hogy Jucan maga is érintett volt: apját, Teodor Jucant októberben, közvetlenül a kivonulás előtt Pusztakamarás határában kivégezték.[492] Jucan és családja Szalai polgármestert és Cziráki alpolgármestert okolta Teodor halálért,[493] ennek

[489] Ez ellentmond Nagy-Talavera megállapításának is, mely szerint Bíró lett volna a zsidók lemészárlásának egyik értelmi szerzője.
[490] Uo. 39. tekercs, 131–132. Ioan Jucan tanúvallomása a nagyszebeni hadbíróságon, 1944. december 12.
[491] Uo. 38. tekercs, 811. Ioan Jucan tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[492] Uo. 37. tekercs, 781. Balogh Kálmán kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 11. A végrehajtók feltehetően a buzai csendőralakulat kötelékéből kerültek ki.
[493] Teodor Jucan felesége az áldozatok újratemetésekor tettlegesen is bántalmazta Czirákit. Uo. 38. tekercs, 849. Petru Socaciu kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.

megfelelően mindkét személyre terhelő vallomást tett.[494] A többi megvádolt személy a háború után eltűnt, egy személy pedig – félve az esetleges bírósági eljárástól – még 1944 őszén öngyilkosságot követett el, így nem lehetett kihallgatni őket. Valószínűleg Jucan vallomásának megbízhatatlansága miatt egyik bíróság sem foglalkozott behatóbban a zsidó házak megjelölésének folyamatával. Beszédes, hogy 1952-ben Emil Orbonaş, a Kolozs rajoni főügyész a Kolozsváron lefolytatott nyomozati munkáról írt jelentésében az id. Teleky Dezső naplójában is szereplő állítást közli tényként, mely szerint szeptember 8-án a helyi csendőrparancsnokság kötelezte a zsidókat a házaik megjelölésére.[495] Teleky szerint ez már Láncz százados rendelkezése volt.[496]

A zsidó lakosságot szeptember 9-én internálták. A műveletet a zilahi csendőrök irányították, de a helyi nemzeti gárda segítségét is igénybe vették. Horváth István főtörzsőrmester Székely Márton gárdaparancsnokhoz fordult, 10 gárdistát kért tőle, akiket Székely készségesen a rendelkezésére bocsátott.[497] Székely vallomása szerint a gárdisták vezetésével Büss Károlyt bízta meg, aki ezt később maga is elismerte.[498] A háború utáni vallomások alapján a műveletben összesen harminc csendőr és a tíz gárdista vett részt, ugyanakkor az előbbi adat nem igazolható kellő biztonsággal.[499]

Amennyiben elfogadjuk a harmincfős adatot, ez azt jelenti, hogy a művelethez a Nagysármáson állomásozó tizenkét-tizenöt csendőr mellett

---

[494] Ugyanakkor nehezen elképzelhető, hogy a 72 éves Szalai Sándor polgármester részt vett a kertfestésben.

[495] Uo. 37. tekercs, 1048. A Kolozs rajoni főügyész jelentése a nagysármási ügyben lefolytatott nyomozati munkáról, 1952.

[496] Uo. 39. tekercs, 664. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. szeptember 8.

[497] Uo. 38. tekercs, 375. Székely Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6. Székely azt állította, nem tudta milyen célra kellenek az emberei.

[498] Uo. 1152. A kolozsvári ügyészség jelentése az igazságügyi minisztériumnak, 1952. június 27.

[499] Uo. 60–62. Incze József kihallgatása a bukaresti törvényszék tárgyalásán, 1954. április 13. Ebben az egyetlen vallomásban szerepel a csendőrökre vonatkozó adat.

Kissármásról is csoportosítottak át. A már fentebb felvázolt okok miatt azonban az összegyűjtésben részt vevő csendőrök neveit sem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani, a Kissármáson állomásozó csendőrök pedig kihallgatásaik alkalmával vehemensen tagadták, hogy valaha is átlépték volna Nagysármás határát. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a műveletben szerepet játszó tíz gárdista esetében, őket ugyanis a háború után maradéktalanul azonosították, és még lényegesebb, hogy kihallgatásaik alkalmával többségük elismerte, hogy részt vett a műveletben.[500]

Mielőtt a zsidók összegyűjtésének folyamatát megkísérelném rekonstruálni, célszerűnek tartom ismertetni azt az érvrendszert, mellyel a műveletben részt vevő gárdisták megpróbálták legitimálni szerepüket.[501] A gárdistákat először 1945-ben hallgatta ki Bányai László, a kolozsvári népbíróság közvádlója, majd az 1951 utáni perújrafelvételnél Alexandru Keleti kolozsvári ügyész. Az egykori gárdisták mindkét ügyész előtt lényegében ugyanúgy írták le szerepüket. Büss vallomásában Székely Márton parancsára hivatkozott és ismertette a zsidók összegyűjtésének folyamatát, valamint az ebben betöltött szerepét.[502]

Büssel szemben Barabás István és Barabás Lajos már enyhíteni próbálták az összegyűjtésben játszott szerepüket. Mindketten azt állították, hogy pusztán a csendőri kényszernek engedelmeskedve mutatták meg néhány zsidó család

---

[500] Ennek következtében megállapítható, hogy a zsidók összegyűjtésében a következő nagysármási gárdisták vettek részt: Barabás István, Barabás Lajos, Barta Mihály, Büss Károly, Incze József, Portik Ferenc, Szilágyi Lajos, Horváth István (felmerül a lehetősége, hogy az itt említett Horváth István valójában nem helyi lakos, hanem az összegyűjtést irányító csendőr főtörzsőrmester) és Soós István. Lásd például Uo. 374. Büss Károly vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 6.

[501] Itt meg kell említenem, hogy a helyi lakosok közül a háború után egyedüliként elítélt Soós István nyomozati anyaga nem áll rendelkezésemre, továbbá a tíz gárdista közül Szilágyi Lajos nem került egyetlen bíróság elé sem, a háború utáni sorsa nem ismert.

[502] Uo. 37. tekercs, 710–712. Büss Károly vallomása, 1951. november 26.; Uo. 38. tekercs, 513. Büss Károly nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.

házát, de a gettóba kísérés előtt megszöktek.[503] Barta Mihály szintén a csendőri kényszerre hivatkozott,[504] Incze József azt állította, hogy a „körülmények áldozata volt", és őt magát is megfenyegette egy csendőr, amiért sajnálkozását fejezte ki az összegyűjtött zsidók miatt.[505] Sinkó Lajos is kényszerre hivatkozott, de megemlítette, hogy az összegyűjtést követően „öt-hat nappal" elmenekült a faluból, és csak a magyar csapatok kivonulása után tért vissza.[506]

A gárdisták ügyeivel (is) foglalkozó bíróságok vádemelés nélkül lezárták a zsidók összegyűjtésében részt vevő helyi lakosok ügyét. A kolozsvári népbíróság előtt lefolytatott nyomozati munka során Bányai László közvádló hallgatta ki a zsidóság összegyűjtésében szerepet játszó nagysármási lakosokat. Bányai minden esetben elfogadta a vádlottak azon védekezését, hogy kényszer hatására cselekedtek, és pusztán egyetlen kihallgatás után és a tanúk szembesítése nélkül elrendelte a letartóztatottak szabadlábra helyezését.[507] A későbbiekben néhányat közülük csak tanúként idéztek be az ügyészségre.[508]

Mindössze Büss Károly maradt hónapokig vizsgálati fogságban, mert az ő neve a románellenes kilengések kapcsán is felmerült. Végül 1946 májusában engedték szabadon, azt követően, hogy 1946. május 2-án éhségsztrájkba kezdett ügyének mielőbbi rendezését követelve.[509] Bár az 1951-ben útjára induló

[503] Uo. 903–904. Barabás Lajos kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18.; Uo. 908–910. Barabás István kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18. Felmerül a kérdés, hogy ha valóban csendőri kényszer hatására cselekedtek, miért nem érte a későbbiekben semmilyen retorzió a két gárdistát a „dezertálás" miatt.
[504] Uo. 895–896. Barta Mihály kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 17.
[505] Uo. 889–890. Incze József kihallgatása a kolozsvári népíróságon, 1945. július 16.
[506] Uo. 897–898. Sinkó Lajos kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 17.
[507] Uo. 899–902. Bányai kérvényezi a vádlottak szabadlábra helyezésének engedélyezését, 1945. július 18.
[508] Uo. 445. Barabás István beidézése tanúként a kolozsvári népbíróságra, 1945. augusztus 7.
[509] SJANC, Dos. 12/1946. 22. Büss Károly levele Grigore Râpeanu közvádlónak, 1946. május 2.

perújrafelvétel célja – a kolozsvári ügyészség önbevallása szerint[510] – a helyi lakosok esetleges felelősségének kiderítése lett volna, az újabb kihallgatásokat vezető Alexandru Keleti főügyész hasonlóképpen járt el, mint Bányai.[511] A zsidók összegyűjtése a visszaemlékező szemtanúk szerint gördülékenyen és erőszakmentesen ment végbe.[512]

Büss Károly visszaemlékezése szerint az összegyűjtésben részt vevő csendőröket és a tíz gárdistát a műveletet irányító Horváth István főtörzsőrmester négyes csoportokra osztotta fel. Büss szerint minden csoportnak tagja volt egy szakaszvezető, egy tizedes, egy őrvezető és egy gárdista.[513] Bár két tanúvallomás szerint[514] a gárdisták felfegyverezve vettek részt az akcióban, ezt egyrészt maguk az érintettek tagadták, másrészt a

[510] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 29–35. A kolozsvári ügyészség jelentése Románia főügyészének, 1951. június 2. A jelentésben súlyos kritikával illették a kolozsvári népbíróság tevékenységét. Bár jogosnak ítélték a csendőrtisztek elítélését, hiányosságként rótták fel, hogy a bíróság elhanyagolta kideríteni az egyes helyi lakosok felelősségét. Ebből kifolyólag ismét megkezdték a nyomozati munkát 21 nagysármási személy ügyében.

[511] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 1110. Rendelet a bíróságra küldéshez. 1953. október 22.

[512] Uo. 38. tekercs, 60–62. Incze József kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 16.; Uo. 265–266. Horváth Elemér tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. június 21.; Uo. 513. Büss Károly nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.; Uo. 741–742. Toth Károly kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 28.; Uo. 785–789. Szalai Sándor kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 28.; Uo. 908–910. Barabás István kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 18.; Uo. 39. tekercs, 513–516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 17. Kahán Sarolta, aki maga is zsidó volt, szeptember eleje óta egy novolyi román földműves házában bujkált. Álruhában átsétált Nagysármásra, ahol saját szemével látta a helyi zsidók összegyűjtését.

[513] Uo. 38. tekercs, 513. Büss Károly nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.

[514] Sinkó Lajos a kolozsvári ügyészségen felvett tanúvallomásában azt állította, hogy minden gárdatag karabéllyal és öt tölténnyel volt felszerelve. Uo. 37. tekercs, 802–803. Sinkó Lajos kihallgatása a kolozsvári ügyészségen (dátum nélkül). Hirsch Zoltán, aki a zsidók összegyűjtésénél nem volt jelen, hallomásból tudni vélte, hogy az összegyűjtést *„három fegyveres lakos végezte, katonák társaságában”*. Uo. 38. tekercs, 382–383. Hirsch Zoltán tanúvallomása a tordai rendőrségen, 1944. november 9.

gárdisták felfegyverzése szükségtelennek tűnik, amennyiben figyelembe vesszük azt a tényt, hogy szerepük kizárólag a csendőrök eligazítása volt.

Az összegyűjtött zsidók két váltás ruhát és két-három napi élelmet vihettek magukkal. Egyes visszaemlékezések szerint Horváth főtörzsőrmester az összegyűjtést azzal indokolta meg, hogy a zsidó lakosságot sáncásási munkálatokra fogják alkalmazni a környéken.[515] Talán ez is hozzájárult, hogy a kényszermunka fogalmát már ismerő emberek nem tanúsítottak ellenállást. Horváth állításának cinikusságára utal azonban, hogy a gyermekeket és a betegeket sem mentesítették – Löwi Izsákot például betegsége miatt szekérrel szállították el.[516] Az 1944. augusztus 23-án még százkilencvenöt főt számláló nagysármási zsidó közösségből százhuszonhat személyt gyűjtöttek össze (hatvankilencen korábban elmenekültek vagy a környéken bújtak meg). Közülük ötvenkét nő, negyvenhárom tizenöt évesnél fiatalabb gyerek és harmincegy férfi volt.[517]

Ezt követően egy ideiglenes internáló tábort állítottak fel, melyet a magyar csendőrparancsnokság az elmenekült Ioan Pop pályaőr házában rendezett be. A rögtönzött gettóban ekkor már román hadifoglyokat és internáltakat is őriztek, a zsidókat pedig tőlük elkülönítve, egy külön helyiségben szállásolták el. A lágert vegyesen csendőrök és gárdisták őrizték. Lukács Mihály vallomása szerint a belső őrszolgálatot kizárólag csendőrök látták el.[518] A gárda főparancsnoka, Székely Márton a háború utáni

[515] Uo. 513. Büss Károly nyilatkozata a kolozsvári népbíróságon, 1945. február 22.
[516] Uo. 60–62. Incze József kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 16.
[517] Uo. 506–510. Jegyzőkönyv az exhumálásról, 1945. február 22.
[518] Uo. 53. Lukács Mihály vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.

vallomásában tagadta, hogy a helybéliek bármilyen szerepet játszottak volna a tábor őrzésében.[519]

Az ő vallomásával szemben azonban maguk a gárdisták is elismerték a háború után, hogy őrszolgálatot láttak el a gettónál, sőt Bálint József szakaszparancsnok bevallotta, hogy a tábor külső biztosítása az ő csoportjának feladatkörébe tartozott.[520] Vass János gárdista visszaemlékezése szerint egy időben mindössze három gárdista látott el szolgálatot a lágernél, a különböző csoportok pedig naponta, rotációs alapon váltották egymást.[521]

Állítását az érintettek tanúvallomásai is alátámasztották.[522] A háború utáni eljárások során összesen tizenhét korábbi gárdista ismerte be, hogy szolgálatot látott el a lágernél, az azonban nem bizonyítható, hogy bármilyen kilengést elkövettek volna az összegyűjtött zsidókkal szemben.[523] Ugyanakkor nem valószínű, hogy az őrséget ellátó gárdisták és az internált zsidók között ne lett volna interakció. Lukács Mihály például kihallgatása során egy ízben elismerte, hogy a zsidók elszállítását megelőző éjszaka az egyik internált, Hass Artúr gépész tőle próbálta megtudakolni, hová viszik őket. Lukács azt válaszolta, hogy nem tudja.[524]

---

[519] Uo. 31–33. Székely Márton vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 12. Székely azt állította, hogy „*a láger őrzését teljességgel a csendőrök végezték*".

[520] SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dos. 12/1946. 16–17. Bálint József tanúvallomása Eugen Man kolozsvári népügyész előtt, 1946. április 26. Fontos kiemelni, hogy Bálint ekkor már szabadlábon volt és csak tanúként hallgatták ki Büss Károly és ifj. Sütő János ügyében.

[521] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 992. Vass János vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 21.

[522] Uo. 37. tekercs, 730. Lukács Mihály vádlott kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.; SJANC, Dos. 12/1946. 4–5. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 16.; Uo. 12. Molnár János tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 19.; Uo. 14–15. Ioan Batiser tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 16.; Uo. 16–17. Bálint József tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 26.

[523] Ezzel szemben előfordult az internált románok bántalmazása.

[524] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 732. Lukács Mihály kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.

A gárdistákkal ellentétben nem áll elég forrás a rendelkezésünkre, hogy a lágerben szolgálatot ellátó csendőrök pontos létszámát vagy személyazonosságát megállapítsuk. A láger parancsnoka az összegyűjtést irányító (és a zsidókat egészen a tömegsírig „elkísérő") Horváth István főtörzsőrmester volt, helyetteseként egy bizonyos Szabó őrmestert határoztak meg, akinek pontos személyazonossága azonban nem sikerült tisztázni.[525]

A háború után kihallgatott csendőrök közül csak Kinczli János ismerte be, hogy részt vett a láger őrzésében, de tagadta, hogy bármilyen bűncselekményt elkövetett volna (akár a zsidók, akár a román internáltak rovására).[526] A kolozsvári népbírósági ítélkezést megelőző nyomozati munka során Iuliu Uţiu kissármási lakos azt állította, hogy Pánczél János is szolgálatot teljesített „egy-két" alkalommal a láger őrzésénél, és mesélt neki a lágerben uralkodó körülményekről. Ugyanakkor Pánczél védelmében előadta, hogy „*Láncz százados vaskézzel követelte meg a parancsnak való engedelmeskedést*".[527] A későbbiekben tagadta, hogy részt vett volna a láger őrzésében, bár azt elismerte, hogy később jelen volt a zsidók elszállításánál.[528]

Az internált zsidók körülményeiről értelemszerűen nem rendelkezünk közvetlen visszaemlékezésekkel, az internált románok pedig kizárólag a saját viszontagságaikról számoltak be. Az egyetlen román internált, aki a háború utáni tanúvallomásában reflektált a zsidók helyzetére, az Emil Mora orvos volt. Szerinte a zsidó internáltakkal – a románokkal ellentétben – jól bántak a csendőrök, bőségesen ellátták őket élelemmel és nem bántalmazták őket.[529]

---

[525] Uo. 38. tekercs, 372. A kolozsvári csendőrlégió jelentése a nagysármási eseményekről, 1944. november 24.

[526] Uo. 1056. Kinczli János vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 7.

[527] Uo. 926. Iuliu Uţiu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20. Sajnos nem részletezte, hogy Pánczél mit mesélt neki a „zsidók lágerbéli életéről."

[528] Uo. 927–929. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.

[529] Uo. 516. Emil Mora nyilatkozata Nagysármáson (a kolozsvári csendőrparancsnok előtt), 1945. február 22. Itt meg kell említeni, hogy Morával szemben vádként felmerült, hogy

Mora és mások visszaemlékezései szerint a férfiakat legalább egy ízben munkára is vezényelték, sáncot ásattak velük a falu mellett.[530] Dumitru Patrasciuc szeptember 16-án reggel hét-nyolc óra tájban húsz zsidó férfit látott csendőrkísérettel Kissármás felé vonulni. A későbbi események ismeretében Patrasciuc azt gyanította, hogy a zsidókat saját sírjaik megásására vezényelték ki,[531] ez azonban téves megállapítás volt részéről.

Emil Mora állításának a zsidó letartóztatottak jó körülményeiről ellentmond, hogy két internált zsidó lányt, Weiss Bertát és Hass Verát az elszállítás előtt néhány nappal megerőszakoltak. Mora visszaemlékezése szerint az esetre szeptember 12-ről 13-ra virradó éjjelen került sor.[532] A két lányt csendőrök emelték ki a csoportból, kivitték az udvarra, ahol erőszakot követtek el rajtuk. Nem egyértelmű, hogy a nemi erőszakban kizárólag csendőrök vettek-e részt vagy gárdisták is, a háború utáni nyomozások során pedig sikertelenül próbálták megállapítani az elkövetők kilétét. A későbbiekben hét gárdista nevét hozták összefüggésbe az erőszaktétellel. Két internált, Emil Mora és Petru Socaciu emlékezetből felsorolták az aznap éjjel szolgálatot ellátó három gárdista nevét, amelyke közül három névből kettő megegyezett. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a kérdéses éjszaka Büss Károly és Sóos István teljesítettek szolgálatot a lágerben, míg harmadik társuk Mora szerint Lukács Mihály, Socaciu szerint pedig Kovács István volt.[533] Kovács tagadta Socaciu vádját azt állítva, hogy egyszer sem teljesített szolgálatot a lágernél.[534] Büss,

---

antiszemita lett volna. Bár ez nem igazolható minden kétséget kizáróan, a zsidók „jó körülményeire" vonatkozó vallomását célszerű fenntartással kezelni.

[530] Uo.

[531] Uo. 376. Dumitru Patrasciuc tanúvallomása, 1944. november 26. (a kolozsvári csendőrlégió iratai a nagysármási vérengzésre vonatkozóan).

[532] Uo.

[533] Uo. 821. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 849. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.

[534] Uo. 37. tekercs, 798. Kovács István kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 4. Kovácsot rövidesen szabadlábra is helyezték.

Sóos és Lukács beismerték, hogy szolgálatot láttak el a lágerben, de tagadták, hogy a lányok megerőszakolásához közük lett volna vagy annak szemtanúi lettek volna.[535] Lukács Mihály hallomásból Büss és Sóos mellett Sütő Jánost vádolta meg a bűncselekmény elkövetésével, de ő csupán a szintén gárdista Porkoláb Sándor elbeszéléséből ismerte. Porkoláb tagadta, hogy valaha is beszélt volna a zsidó lányok megerőszakolásáról vagy információkkal rendelkezett volna az elkövetők kilétéről.[536] Az eljárás során felmerült, hogy a lágert őrző gárdisták Bálint József szakaszából kerültek ki, így neki is tudnia kellett, hogy kik voltak az elkövetők.[537] Kihallgatásakor elismerte, hogy a szolgálatot teljesítő gárdisták valóban a csoportjához tartoztak, de az erőszaktételről – állítása szerint – nem hallott.[538] A háború utáni vallomásokból nem derül ki minden kétséget kizáróan, hogy a gárdisták is részt vettek az erőszaktételben a csendőrök mellett. Az a tény azonban, hogy az erőszakra nyilvánosan, az udvaron került sor, nyilvánvalóvá teszi, hogy nekik is tudniuk kellett annak megtörténtéről, sőt valószínűleg szemtanúi is voltak az esetnek.

A helybéli magyar lakosok között többen is próbáltak segíteni az összegyűjtött zsidóknak. Az egyházi személyek közül Gergely Károly református lelkész a letartóztatott románok mellett a zsidókért is közbenjárt, amit azonban Láncz László százados kategorikusan elutasított.[539] Teleky Dezső római katolikus plébános Gergely Károllyal ellentétben nem emelte fel szavát a

[535] Uo. 712. Büss Károly tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. november 27.; SJANC, Dos. 12/1946. 9. Lukács Mihály tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 19.
[536] SJANC, Dos. 12/1946. 16–17. Jegyzőkönyv Lukács Mihály és Porkoláb Sándor szembesítéséről a kolozsvári népíróságon, 1946. április 26.
[537] Uo. 14. Ioan Batiser tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 26.
[538] Uo. 12–13. Bálint József tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 26.
[539] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 808. Vasile Pop tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 39. tekercs, 96. Liviu Stupineanu tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. augusztus 23.; Uo. 393. Teleky Dezső tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 26.

zsidók érdekében. Háború utáni kihallgatásakor ezt azzal indokolta, hogy tudva Gergely sikertelenségéről, feleslegesnek gondolta a közbenjárást.[540] Saját állítása szerint egyszer felkereste Láncz századost, és arra kérte, hogy beszélhessen egy internált zsidó fakereskedővel, mert elővételben vett tőle egy szekér fát, amelyet az illető – letartóztatása miatt – már nem tudott leszállítani. Láncz százados a találkozót nem engedélyezte, közölve a plébánossal, hogy „*ne sajnálja a szekér fát, mert kárpótolva lesz a zsidó vagyonból*".[541]

A református lelkészen kívül egyes helyi magyar lakosok is közbenjártak az internált zsidók érdekében. Betegh Sándor mezőszengyeli földbirtokos megkísérelte elérni Hass Artúr gépészmérnök szabadon bocsátását, de a csendőrparancsnok[542] elutasította azzal, hogy „*zsidókat nem lehet szabadlábra helyezni*".[543] A tanúvallomások alapján úgy tűnik, hogy az internált zsidók élelmezéséről részben a helyi lakosok gondoskodtak. Vass János földműves (és gárdista) például élelmet juttatott be a Hass és Rosenfeld családhoz a lágerbe, azzal indokolva tettét, hogy „*már régóta ismerte őket*".[544]

Kemény Béla pusztakamarási földbirtokos – saját állítása szerint – egy ízben járt a lágerben és sajtot vitt a zsidóknak.[545] Kemény tettét egykori kocsisa, Vasile Mocianu is alátámasztotta, aki elkísérte a lágerhez.[546] Felesége, Kemény Jolanda szerint férje összesen kétszer járt a táborban: először felkereste az internált Weiss Etelka varrónőt, aki korábban a grófnőnek is dolgozott, majd

[540] Uo. 393. Teleky Dezső tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 26.
[541] Uo. 37. tekercs, 814–815. Teleky Dezső vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 18. Teleky állítása szerint azt felelte, hogy „*köszönöm, de ilyen vagyonból nem kérek!*"
[542] Akit ő tévesen Balázs hadnagyként azonosított.
[543] Uo. 38. tekercs, 838. Betegh Sándor tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.
[544] Uo. 992. Vass János vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 21.
[545] Uo. 37. tekercs, 752. Kemény Béla vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 7.
[546] Uo. 38. tekercs, 152. Vasile Mocianu tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18.

látva a rossz állapotokat, élelemmel tért vissza.[547] Sass Aurélia nagysármási lakos közvetlenül a lágerrel szemben lakott, és személyesen látta, amint Cziráki alpolgármester és a lánya ételt, valamint különböző használati kellékeket vittek az internáltaknak.[548]

A csendőrparancsnok kezdetben Kolozsvárra akarta szállítani az összegyűjtött zsidókat, így kérdéses, hogy pontosan mikor merült fel először a kivégzés ötlete. Teleky Dezső visszaemlékezése szerint egy ízben rákérdett Láncz századostól, hogy mi lesz az internáltak sorsa, mire Láncz elmosolyodva azt válaszolta, hogy ki lesznek végezve. Mikor Teleky rákérdett, hogy ezt mégis hogyan képzeli el, a százados azt mondta, hogy „*ez a legegyszerűbb, megtanultuk az oroszoktól: tarkón lövés*".[549] Teleky Láncz századost „nagyotmondó" embernek ismerte, így ezt az állítását sem vette komolyan. Mint az események utólag igazolták, tévedett.

TÖMEGGYILKOSSÁG PUSZTAKAMARÁSON

A nagysármási zsidók megközelítőleg kilenc napot töltöttek a lágerben. Kiemelésük pontos dátumát nehéz megállapítani, mert a helyi lakosok és a kivégzésben érintett katonák visszaemlékezései nem egységesek. A nagysármásiak között jobbára konszenzus volt abban, hogy a zsidókat szeptember 16-án szállították el, a kivégzésre pedig a 16-ról 17-re virradó éjszaka került sor.[550] Lukács Mihály gárdista ezzel szemben azt állította, hogy

[547] Uo. 154. Kemény Jolanda tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18.
[548] Uo. 195. Sass Aurélia tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.
[549] Uo. 392. Teleky Dezső vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[550] Uo. 924. Sugár Gergely telefonos tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.; Uo. 512. Ioan Mocean tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.; Uo. 515. Iacob Cherteş nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.; Uo. 835. Liviu

szeptember 17-én este nyol és tizenkét óra között a lágerben teljesített szolgálatot, és ekkor merült fel az elszállítás ötlete, mert az internált Hass Artúr gépész nyugtalanul kérdezte tőle, vajon mi fog a zsidókkal történni.[551] Amennyiben Lukács vallomása megfelel a valóságnak, az elszállítás szeptember 18-án történt meg, a kivégzést pedig a 19-re virradó éjjelen hajtották végre. A Budapesten kihallgatott katonák közül az egyik vádlott szintén a szeptember 16-ról 17-re virradó éjjelt nevezte meg a kivégzés időpontjaként.[552] A kivégzésben közvetlenül exponált Mátyássy Miklós százados és a csak közvetve érintett Csiszár Sándor őrmester egyaránt a szeptember 19-ről 20-ra virradó éjjelt határozta meg a kivégzés éjszakájaként.[553]

Meglátásom szerint ez esetben jelzésértékű, hogy a szeptember 16–17-i dátum mellett érvelők között találjuk a szállításban részt vevő szekereseket, a zilahi csendőröket és a kivégzés két pusztakamarási koronatanúját, Ioan Aluaşt és Ioan Moceant. Ebből kifolyólag elfogadható az az állítás, amely szerint a tömeggyilkosságot a szeptember 16-ról 17-re virradó éjjelen hajtották végre.

Előkészületek és a részt vevő alakulatok

A zilahi csendőrparancsnokok a nagysármási „zsidókérdést" az internáltak Kolozsvárra szállításával akarták megoldani. Ennek értelmében a

---

Mureşan tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.; Uo. 836. Ioan Muntean tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.; Uo. 955. Kósa Ferenc és Balázs Zoltán szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 17.; Uo. 999. Részeg Domokos nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 27.; Uo. 1011. Neamţu Ioana tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 23.; Uo. 39. tekercs, 101. Florea Tăgorean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 24.

[551] Uo. 37. tekercs, 730. Lukács Mihály kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.

[552] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 193. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.

[553] Uo. Jegyzőkönyv az 1948. február 9-én tartott nyilvános tárgyalásról. Uo. 140–142. Csiszár Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.

zsidókat a kolozsvári téglagyárba szállították volna, ahol korábban – az észak-erdélyi deportálásokkor – a helyi és környékbeli zsidó lakosságot gyűjtötték össze, majd ezt követően átadták volna őket a németeknek.[554]

1944 júliusára Magyarországon a vidéki zsidó lakosság deportálása már lezajlott. Ennek következtében felmerül a kérdés, hogy a zsidók Kolozsvárra szállítását egy felsőbb hatóság (katonai vagy polgári) szervezte-e meg vagy Láncz százados önszorgalomból próbálta az 1944 tavaszán Észak-Erdélyben lezajlott folyamatot a megszállt területen is végigvinni. Fontos arra is kitérni, hogy a zsidó „konvoj" kísérését végző csendőrök és a szekeresek összeterelését irányító alpolgármester egyaránt enyhítő körülményként értékelte azt, hogy tudomásuk szerint a nagysármási zsidókat „csak" Kolozsvárra szállították volna és a kivégzés tervéről nem rendelkeztek információkkal.[555]

A Kolozsvárra szállítás azonban potenciálisan szintén az internáltak halálával járt volna, így azt enyhítő körülményként nehéz értékelni. Ezt kellőképpen alátámasztja a szeptember végén Nagysármásra érkezett Újházy gyalogsági alezredes magatartása is. Újházy is csak annyit tudott a százhuszonhat zsidó sorsáról, hogy Kolozsvárra szállították őket. Ennek ellenére még a Láncz százados hatáskörébe való beavatkozást is megtette a további deportálások megakadályozására, mert tudta, hogy Kolozsváron is a biztos halál vár a zsidókra.[556]

A zsidók összegyűjtésének folyamatára és a láger adminisztrálására a községben állomásozó katonák semmilyen befolyást nem gyakoroltak. Mind a helyi lakosok Romániában felvett tanúvallomásai, mind a magyar katonák

[554] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 69. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.
[555] Uo. 70. Uo. 83. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 14.; Uo. 37. tekercs, 745. Cziráki József vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6.
[556] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 682. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 8.

budapesti kihallgatásai azt támasztják alá, hogy a honvédek nem vettek részt a település igazgatásában. Szorosabb kötelék azért sem tudott kialakulni a katonák és a lakosság között, mert a megszállás öt hete alatt állandó volt a „mozgás" a faluban és környékén. A vérengzésben érintett alakulatok katonái például szeptember 13-án rendezték be főhadiszállásukat Nagy- és Kissármáson, szeptember 24-én pedig már Bonchidán és Kötelenden állomásoztak.[557] Azért is mozogtak sűrűn a katonai alakulatok, mert Nagy- és Kissármáson vezetett keresztül az egyetlen, még biztonságosan járható gépkocsiút Marosvásárhely és Kolozsvár között, illetve a marosludasi frontszakaszt is a két falun átvezető út kötötte össze Kolozsvárral (és az ország belsejével).[558]

A 2. páncéloshadosztály 1.a őrszázadát és 1.b törzsszázadát szeptember 13-án Marosludasról rendelték vissza Nagysármásra, a dél-erdélyi előretörés leállítása miatt.[559] Az 1.a és 1.b századok esetében ez a front mögötti biztosító tevékenységet jelentette. Ez egyben megmagyarázza azt a tényt is, hogy a téma szempontjából fontos két alakulat miért a mögöttes területen látta el feladatait. Ravasz István az erdélyi hadműveletekről írt munkájában kihangsúlyozta, hogy a 2. páncélos hadosztály pontos hadrendje a levéltári források hiánya miatt nem rekonstruálható kellőképpen. Ad azonban némi támpontot, hogy a 2. páncélos felderítőzászlóalj alárendeltségébe tartozott egy törzsszázad megnevezésű

[557] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 129–131. Pallaghy Endre zászlós vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.
[558] Uo. 103–104. Király Rudolf tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.; Uo. 129–131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; Uo. 139–142. Csiszár Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7. Nevezettek vallomásaiból nagyon úgy tűnik, hogy 1944. szeptember–októberében állandó és zsúfolt volt a gépkocsiforgalom ezen az útszakaszon.
[559] Uo. 170. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 10. A törzs- és őrszázad kifejezést azon alakulatokra alkalmazták, melyeknek feladata volt egy magasabb egység biztosító, őr- és küldönc tevékenységeinek ellátása.

alakulat. Úgyszintén a 2. páncélos hadosztályvonat alárendeltségében harcolt egy páncélos tábori őrszázad.[560]

Ez az őrszázad a katonák háború utáni vallomásai alapján azonos a nagysármási mészárlásban exponált alakulattal. Horváth Ferenc hadnagy, a század parancsnokhelyettese például a következő megállapításokat tette: „*Alakulatom, a 2. páncéloshadosztály tábori őrszázad 1944. április 15-én indult a keleti frontra. Nadvornán rakodtunk ki, feladatunk a hadosztály vonatbiztosítása, és a hadifoglyok őrzése volt*".[561]

A nagysármási eseményekben részt vevő alakulatok ezzel a két századdal azonosíthatóak. A két seregtest az offenzíva első napjaiban más arcvonalon harcolt, az őrszázad átszállítása Nagysármás körzetébe csak a későbbiekben történt meg (ráadásul a század korábban a vasútvonal mentén, Aranyosgyéres irányába tört előre).[562] Az őrszázadot, melynek parancsnoka Józsa főhadnagy volt, Kissármáson szállásolták el, a Mátyássy Miklós százados parancsnoksága alatt álló törzsszázad pedig Nagysármáson rendezte be főhadiszállását.[563] A kivégzés idején Nagysármáson tartózkodott az 1.c anyagi osztály törzskara is,

[560] Ravasz, 1997: 153–154.

[561] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 201. Horváth Ferenc vallomása a Katonapolitikai Osztályon 1947. november 7. Érdekes adalék, hogy Horváth vallomása szerint a keleti fronton Cserhalmi Gyula főhadnagy volt a századparancsnokuk, őt azonban még ott leváltották és Józsa András főhadnagy került a helyére. Józsa beosztottjai volt Syposs Iván főhadnagy, Horváth Ferenc hadnagy és Józsa Dénes zászlós. Kérdés, hogy miért Horváth volt Józsa helyettese, holott Syposs magasabb rangban volt nála. A századot augusztusban Husztra vonták vissza, majd Máramarosszigetre irányították. Innen csak közvetlenül az offenzívát megelőzően kerültek Apahidára, ahonnan kiindulva vonatparancsnokság kötelékében vettek részt az offenzívában.

[562] Józsa András 1944. november 20-i keltezésű veszteségi kartonján a következő alakulat megnevezés szerepel: 2. páncéloshadosztály tábori gépkocsizó őrszázad. Józsa főhadnagy 1908-ban született Békésen, állandó lakcíme Szeghalom volt. Hadisír nyilvántartó: Józsa András veszteségi kartonja.

[563] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 171–172. Mátyássy folytatólagos vallomása, 1947. november 14.

Lakatos Géza vezérkari százados parancsnoksága alatt, amely a hadosztály anyagi ügyeivel foglalkozó „mozgó" alakulat volt.[564]

A zsidók sorsának szempontjából legfontosabb kérdés, hogy mikor és hogyan került kapcsolatba a kivégzést elrendelő Mátyássy páncélos százados és Láncz csendőr százados. Ennek a kérdésnek a megválaszolásánál a legfontosabb módszertani probléma, hogy – jelenlegi ismereteink szerint – sem Láncz, sem a helyettese, Vicsay főhadnagy nem került semmilyen bíróság elé a háború után. Ezért kizárólag Mátyássy verziója áll rendelkezésre, melyet azonban – ezért is –fenntartásokkal kell kezelni.

Mátyássy az 1948-as budapesti népbírósági perében azt állította, hogy Láncz századossal Lakatos Géza vezérkari százados irodájában találkozott. Láncz – Lakatossal tárgyalva – százhuszonhat zsidó elszállításához kért személygépjárműveket, azonban ezt Lakatos megtagadta. Mátyássy ekkor – állítása szerint – kijelentette, hogy „*minek a zsidókat etetni, bízzák rám, én majd elintézem!*" Lakatos erre – szintén Mátyássy állítása szerint – azt válaszolta, hogy „*szeretném, ha ezek nem csak szavak lennének*".[565] Mátyássy százados népbírósági perében vehemensen igyekezett a felelősséget elsősorban Lakatos Gézára hárítani, így vallomásának rá vonatkozó része fenntartásokkal kezelendő. A Láncz századossal való találkozója azonban hasonló körülmények között mehetett végbe, és az is elképzelhető, hogy a csendőr százados eleve őt kereste fel a szállítójárművek miatt.

Mint a per során a század katonái is elismerték, Mátyássy egysége saját személy- és tehergépkocsikkal rendelkezett,[566] egyben ő számított rangidős

[564] Uo. 145–146. Breznay Zsigmond tanúvallomása a budapesti népügyészségen, 1948. január 18.; Uo. 147–148. Lakatos Géza kihallgatása a debreceni népügyészségen, 1947. november 24.; Uo. 246. Jegyzőkönyv az 1948. február 9-én tartott nyilvános tárgyalásról.
[565] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 91–96. Vádemelés a nagysármási ügyben, 1947. november 26.
[566] Uo. 12–14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor békési lakos kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.; Uo. 15–18. Bodrogi Ferenc kihallgatása, 1945. augusztus 16.;

tisztnek is a körletben.[567] Az iratok alapján felmerül, hogy a csendőrtisztek kezdetben ódzkodtak a kivégzés gondolatától. Mátyássy egy ízben, a börtönben kijelentette, hogy „*meggyőződésből tettem, mert hittem a német győzelemben. Amikor a csendőrszázados húzódozott, azt mondtam: hagyjátok, majd elintézem én magam*".[568]

Mátyássy állítását alátámaszthatja, hogy a csendőrök saját hatáskörben szervezték meg a zsidók elszállítását, majd, amikor Mátyássy és Bodrogi Ferenc törzsőrmester a konvoj után siettek Pusztakamarásra, csak egy „átvételi elismervény" ellenében voltak hajlandóak őket Mátyássynak átadni. Az a tény azonban, hogy ezt követően a zilahi csendőrök visszavonása nem történt meg, és a zsidókat a kivégzőgödrökig elkísérték, bizonyítja, hogy a csendőrparancsnokok nem humanitárius okokból ódzkodtak, hanem pusztán tisztában voltak vele, hogy a százados törvénytelenséget készül elkövetni.

A kivégzésnél jelenlévő Kinczli János csendőr vallomásából tudjuk, hogy az abban részt vevő katonák a zsidók kivégzését egy partizántámadásra adott retorzióként határozták meg. Állításuk szerint a támadásban két magyar tiszt vesztette életét.[569] A budapesti népbíróság előtt kihallgatott katonák azonban egyáltalán nem említették meg ezt a történetet, így annak hitelessége megkérdőjelezhető. Másrészt nem rendelkezünk arra vonatkozó

Uo. 25–27. Szlávik Kálmán kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.; Uo. 28–30. Brandenburg Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.; Uo. 92–93. Cseh Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 12.; Uo. 109–110. Nagy Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 25.; Uo. 129–131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31. „*Kolozsvárról tértem vissza és megláttam a törzsszázad egyik tehergépkocsiját az út mellett állni*". Uo. 139–142. Csiszár Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.

[567] Uo. 600. Lakatos Géza semmisségi panasza. Mátyássy két évvel korábban kapta meg a századosi rangot, mint Lakatos. Lakatos az 1940-es erdélyi bevonulás idején még csak főhadnagy volt, de 1941-ben már százados. Ebből kifolyólag Mátyássy 1938-ban vagy 1939-ben kaphatta meg a rangot.

[568] Uo. 676. Ráthonyi Zoltán nyilatkozata, 1948. május 12.

[569] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 72. Kinczli János kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 14.

információkkal, hogy 1944 szeptemberében a dél-erdélyi hadszíntéren bárminemű partizántevékenység zajlott volna.

Az elszállítás

1944. szeptember 16-án[570] délután a csendőrök felkeresték Cziráki József alpolgármestert és a segítségét kérték és a zsidók elszállításához. Cziráki az aznap szolgálatban lévő Borbély Lajos gárdista szakaszparancsnok útján három helyi román szekerest szerzett. Úgy Cziráki, mint Borbély és a szekereket előkerítő két gárdista – állításuk szerint – csak annyit tudtak, hogy a csendőrök a zsidókat Kolozsvárra fogják szállítani.[571]

Három másik szekerest, Florea Tăgoreant, Istafie Şeuleant és Ioan Hulpet a Nagysármástól 6 km-re található Titiána tanyáról szervezték be. A román földműveseket Borbély Domokos és Jankó János gárdisták keresték fel, és a csendőrparancsnokság nevében utasították őket, hogy délután kettőkor jelenjenek meg a szekerekkel a láger előtt.[572] Elisabeta Păcală nagysármási telefonos – állítása szerint – reggel tíz óra tájban lehallgatott egy beszélgetést Láncz százados és Horváth főtörzsőrmester között. Láncz ekkor adta utasításba Horváthnak a zsidók elszállítását, úti célként pedig a kolozsvári téglagyárat határozta meg. Egyben kijelentette, hogy a zsidókat Kolozsváron

[570] A pontos dátum vitás voltáról lásd fentebb.
[571] Uo. 731. Lukács Mihály kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 5.; Uo. 58. Cziráki József vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.
[572] Uo. 39. tekercs, 101. Florea Tăgorean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 24-én. Jankó János háború utáni tanúvallomásai csak közvetve maradtak fenn, Borbély Domokos pedig a visszavonuló magyar csapatokkal elmenekült a faluból és eltűnt. Érdekességként megemlítendő, hogy 1945-ben, a kolozsvári népbíróságon Borbély felesége kompromittáló vallomást tett férjére: kijelentette, hogy a megszállás heteiben „kollaborált" a csendőrökkel és a faluba érkezett detektívekkel.

átadják a németeknek.[573] A szekeresek az intézkedő gárdisták javaslatára háromnapi élelmet csomagoltak össze, mert nagyjából ennyi időbe telt volna oda-vissza a kolozsvári út.[574] Az útra induló zsidók nem vihettek sem élelmet, sem más csomagot magukkal. Útközben a szekeresektől próbáltak ételt és italt kérni, de ezt a csendőrök szigorúan megtiltották. Ioan Hulpe és Ioan Muntean visszaemlékezései szerint az egyik kísérő csendőr egy ízben kijelentette: „*ezeknek nincsen már szükségük kenyérre*!"[575]

A szekeresek délután kettőkor meg is jelentek a láger kapujánál, ahol már várták őket a csendőrök, és felterelték a zsidókat a szekerekre. Nincsen arra vonatkozó utalás, hogy a helybéli gárdisták ebben a folyamatban is részt vettek volna, Cziráki József alpolgármester háború utáni vallomásában kifejezetten hangsúlyozta, hogy a lágerből már csak a csendőrök terelték ki a zsidó foglyokat.[576] A zsidók elszállításának többen is szemtanúi voltak, a magyar és román lakosok jobbára passzívan szemlélték a történteket.[577]

Hoffmann Rozália kissármási lakos is jelen volt a zsidók szekérre tételénél. Megkérdezte az egyik csendőrt, hogy hová viszik a zsidókat, mire az azt felelte neki, hogy a szamosfalvi lágerbe. Állítása szerint másnap találkozott

[573] Uo. 38. tekercs, 372. A kolozsvári csendőrlégió jelentése a nagysármási ügyről, 1944. november 10. A gárdisták összesen tizenkét román nemzetiségű szekerest tereltek össze. Nagysármásról (és az ehhez tartozó Titiána tanyáról) lettek mozgósítva: Traian Oroian, Iacob Cherteş, Ioan Muntean, Ioan Vargău, Florea Tăgorean, Vasile Pop, Grigore Măcinic, Istafie Şeulean és Ioan Hulpe földművesek. Kissármásról rendelték be Augustin Şugar, Vasile Rusu és Evian Raţiu földműveseket. Uo. 1088–1099. A szekeresek tanúvallomásai a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 24–25.

[574] Uo. 836. Ioan Muntean tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.

[575] Uo. 832. Ioan Hulpe tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.; Uo. 836. Ioan Muntean tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.

[576] Uo. 58–59. Cziráki József vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 14.

[577] Uo. 913. Bíró Sándor tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 19.; Uo. 386. Grigore Bobiş tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1944. november 9. Nevezett aznap éjjel – állítása szerint – Pusztakamarás irányából a gépfegyverropogást is hallotta, de nem tudta mi történik.

Horváth István főtörzsőrmesterrel, akit kérdőre vont: hogyan értek olyan hamar Szamosfalvára? Horváth válaszában azt állította, hogy tehergépkocsik jöttek a zsidókért és azok vitték őket tovább.[578]

Petru Raţiu kissármási szekeres tanúvallomásában kitért rá, hogy Keul Márton helyi lakos, a csendőrök tiltakozása ellenére élelemmel látta el a szekérre feltett Löwi Izsákot és családját, de miután elindultak, Horváth csendőr főtörzsőrmester az élelmet elkobozta.[579] A zsidók elszállításának a katonai parancsnokok közül is voltak szemtanúi. Bognár Ferenc, az őrszázad gépkocsivezetője például azt vallotta, hogy az elszállításnál ő is jelen volt Józsa András főhadnagy társaságában: „*Délelőtt folyamán Józsa főhadnaggyal együtt voltunk a csendőrparancsnokságon, onnan jövet láttam, amikor ökrösszekereken vitték a zsidókat. Józsa meg is jegyezte, hogy itt viszik a zsidókat*".[580]

A szekérkonvoj parancsnoka Horváth főtörzsőrmester volt, és minden szekéren egy-egy csendőr ült. A szekeresek tanúvallomásai is megegyeznek abban, hogy a konvojjal tartó zilahi csendőrök száma tíz-tizenkét fő volt.[581] Így, ha a szekerek számát vesszük alapul, a tizenkettes szám tekinthető elfogadhatónak.

A korábban már idézett módszertani okból kifolyólag különösen nehéz a kíséretben részt vevő csendőrök személyazonosságát megállapítani. Az 1951–1954 közötti romániai bírósági eljárás során három csendőr ismerte el, hogy jelen volt a zsidók elszállításánál és ott volt a kivégzésnél is. Bár felmerül a

[578] Uo. 37. tekercs, 980. Hoffmann Rozália tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 5.
[579] Uo. 39. tekercs, 110. Petru Raţiu tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[580] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 97. Bognár Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon.
[581] Uo. 38. tekercs, 1087–1099. A szekeresek tanúvallomásai a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 24–28. Név szerint: Traian Oroian, Iacob Cherteş, Ioan Muntean, Ioan Vargău, Florea Tăgorean, Vasile Pop, Grigore Măcinic, Istafie Şeulean, Ioan Hulpe, Petru Raţiu, Augustin Şugar, Vasile Rusu.

lehetősége, hogy ezeket a vallomásokat fizikai vagy lelki kényszer hatására tették, az általuk elmondottak pontosan megegyeztek a Budapesten 1948-ban kihallgatott katonák vallomásaival.[582]

Ambrus Pál és Márton Lázár tanúvallomása is megegyezik abban, hogy a konvojt kísérő csendőrök között volt a székelybethlenfalvi Soós Adalbert és a kökösi illetékességű Kovács József is.[583] (Kinczli János nem állt elő újabb nevekkel, csak Ambrust és Mártont nevesítette.) Soós Adalbertre nézve terhelő vallomást tett Nagy Géza csendőr is,[584] Bálint József pedig azt állította, hogy a Kissármásról történő visszavonuláskor Ambrus és Sóos mutatták meg neki a kivégzés helyszínét.[585] Sóos később a fronton elesett, így a háború utáni perekben kihallgatása már nem történhetett meg. Az 1951-es nyomozásokkor a Securitate hiába próbálta meg felkutatni Kovács Józsefet, nem akadt nyomára.[586] Ambrus Pál a jelenlévő csendőrök közül megemlítette még a

[582] A három csendőr: a csíkszentmiklósi Ambrus Pál, a csíkmadarasi Márton Lázár és a mezőteremi Kinczli János. Lemhényi Antal volt csendőr vallomásában azt állította, hogy mindhárom csendőr korábban is Nagysármáson látott el szolgálatot. A romániai és magyarországi bíróságok között gyakorlatilag semmilyen interakció nem volt, így nem áll fenn annak lehetősége, hogy a zilahi csendőrök ismerték volna a budapesti vallomások tartalmát.

[583] Uo. 82–87., 1115–1116. Ambrus Pál és Márton Lázár kihallgatása, 1954. április 13. és 1952. április 30.

[584] Uo. 1049. Nagy Géza tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 6.

[585] Uo. 1068. Bálint József kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 8. Sóos és Bálint egyazon faluból származtak, így Bálint állítása szerint egymás bizalmasai is voltak. Ezért mesélt neki Sóos a kivégzésről, holott Vicsay főhadnagy – súlyos következmények terhe mellett – kötelezte a kivégzésnél jelenlévő csendőröket a titoktartásra.

[586] Uo. 1047. Felkutatási parancs Bagoly Gergely, Gergely János, Szabó Ferenc és Kovács József volt csendőrök ellen. Brassói milícia parancsnokság, 1952. február 6. A kivégzésnél jelenlévő csendőrökön kívül még két személy vallott – hallomás alapján – terhelően Kovács ellen. Uo. 308–311. Balás Zoltán tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 1064–1065. Bálint József vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 9. Balás kiemelte, hogy Kovács és – állítása szerint a zsidók kísérésében szintén részt vevő – Sass Áron később azt is hangoztatták, hogy a zsidók épségben eljutottak Kolozsvárra.

futásfalvi Márton Endrét, de az ő neve más tanúvallomásban nem bukkant fel,[587] és a háború után őt is eltűntként tartották nyilván.

Az 1951-es eljárás során felmerült még a csatószegi Sass József neve is, jelenlétét több körülmény is alátámaszthatja. Egyrészt a kihallgatott csendőrök közt konszenzus volt arra vonatkozóan, hogy Sass József az iskola eminens tanulói közé tartozott és kitűnő kapcsolatban állt feletteseivel. Ezt maga Sass is elismerte, sőt beszámolt róla, hogy egy ízben Láncz százados személyes gondjaira bízott egy lepecsételt levelet, melyet Láday István[588] csendőrezredeshez kellett elvinnie désakni főhadiszállására.[589] Sass a Székely György és Tamás Imre volt csendőrökkel történő szembesítésekor ellentmondásba keveredett saját vallomásával. Állítása szerint a zsidók kísérését megelőzően is Kissármáson látott el szolgálatot a szondáknál, de nem tudta megmondani, hogy mely csendőrökkel és azt sem, hogy kik váltották fel. A kihallgatást vezető ügyész kérdésére előadta, hogy szeptember 16-án és 17-én „*katonai intézkedések foganatosításában*" vett részt Részeg Domokos csendőrrel együtt. Az ügyész berendelte Részeget, aki arra a kérdésre, hogy mit csinált a kérdéses napon azt felelte, hogy „*szabad voltam és aludtam az ágyamban*".[590]

Már a bukaresti eljárás bírósági szakasza alatt vették őrizetbe a szörcsei Sass Áront, akit tanúként idéztek meg az 1954. május 18-i nyilvános ülésre. Ambrus Pál és Márton Lázár egyöntetűen állították, hogy Sass is velük együtt vett részt a zsidók kísérésében, így a bíróság elrendelte előzetes letartóztatását.[591] Végül még egy zilahi csendőr esetében merült fel a zsidók kísérésében és a kivégzésnél való jelenléte. Ioan Hulpe tanúvallomásában azt

[587] Uo. 1081. Ambrus Pál kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 9.
[588] Láday később a nyilas kormányban belügyi államtitkár lett.
[589] Uo. 1037–1038. Székely György, Sass József és Tamás Imre szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 9.
[590] Uo.
[591] Uo. 177–178. A bukaresti IV-es számú törvényszék előtt lefolytatott nyilvános ülés jegyzőkönyve, 1954. május 18.

állította, hogy az ő szekerére egy erdőszentgyörgyi illetékességű csendőrt ültettek fel, sőt tőle származott a már idézett mondat: „*ezeknek nincs már szükségük kenyérre*".[592]

A zilahi csendőriskola eddig fellelt névsora alapján egyetlen erdőszentgyörgyi csendőr volt, Kállai János személyében. Kállai ellen több egykori bajtársa is tanúskodott, azt állítva, hogy valóban jelen volt a zsidók kísérésénél.[593] A felkutatására irányuló parancsra reagálva a Securitate átiratban közölte a nyomozást irányító kolozsvári ügyészséggel, hogy Kállait 1948-ban, egy másik bűncselekmény kapcsán már huszonöt év kényszermunkára ítélték, melyet 1952-ben a felsőbányai kőbányában töltött.[594] A Securitate hozzájárult Kállai egyszeri kihallgatásához, melyet a nagybányai börtönben bonyolítottak le, az állambiztonság egyik tisztjének jelenlétében.[595] Kihallgatásakor a volt csendőr azt is tagadta, hogy egységével Kissármásra vezényelték volna, azt állítva, hogy Zilahon maradt egy tíz-tizenkét főnyi egységgel, amely a helyi gettót őrizte.[596]

---

[592] Uo. 832. Ioan Hulpe tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.

[593] Uo. 37. tekercs, 886. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen. (olvashatatlan dátum); Uo. 1027. Székely György vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 14.; Uo. 38. tekercs, 957. Lemhényi Antal magyar nyelvű vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 14.; Uo. 999. Részeg Domokos nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.; Uo. 1021. Sass József magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 31.; Uo. 1025. Tamás Imre magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 31.; Uo. 1037–1038. Székely György, Sass József és Tamás Imre szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 3.; Uo. 1049. Nagy Géza vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 6.; Uo. 1065. Bálint József vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 8.; Uo. 1136. Boros Ferenc kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 19.; Uo. 1142. Szabó Ferenc kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 20.

[594] Uo. 1129. A Securitate átirata Emil Orbonaş kolozsvári főügyésznek, 1952. június 3. Kállai későbbi kihallgatásából kiderült, hogy az ellene felhozott vád szerint Budapest ostroma alatt két polgári személyt lőtt agyon, erre hivatkozva ítélték el. Uo. 1134. Kállai János kihallgatása a nagybányai börtönben, 1952. június 14.

[595] Uo. 1133. A Securitate és a kolozsvári ügyészség levelezése Kállai János kihallgatásának megszervezése kapcsán, 1952. június 6.

[596] Uo. 1134–1135. Kállai János kihallgatása Nagybányán, 1952. június 14.

Ez az állítás egyrészt azért problémás, mert korábbi vallomásokból tudjuk, hogy 1944. szeptember 1-jén két fő híján a teljes alakulatot mozgósították és előbb Kolozsvárra, majd szeptember 6-án Kissármásra vezényelték. Ebből kifolyólag Kállai állításai erős fenntartásokkal kezelendőek. Valószínű, hogy valóban jelen volt a zsidók szállításánál és a tömegkivégzésnél, ez magyarázza sármási jelenlétének tagadását is. Mindenesetre a Securitate szigorú „játékszabályai" lehetetlenné tették Kállai újbóli kihallgatását.

Az út vége – Pusztakamarás

Érdemes bővebben kitérni arra a kérdésre, hogy a zilahi csendőrzászlóalj milyen fegyverekkel rendelkezett, ugyanis a háború utáni romániai bírósági eljárásokban a vádiratoknak ez egy kiemelten fontos eleme lett. Az 1945–1946-os népbírósági eljárásban és az 1951–1952 közötti kolozsvári nyomozásokban evidens tényként kezelték, hogy a csendőrök automata fegyverekkel voltak felszerelve. Ez az elem a tömegkivégzés két koronatanújának, Ion Moceanunak és Grigore Aluaşnak a tanúvallomására reflektált, akik – helyesen – azt állították, hogy a kivégzés alatt „gépfegyverropogást" hallottak.[597]

Fontos megemlíteni, hogy 1945–1946 között mindössze egyetlen volt csendőr került bíróság elé, zömük 1949–1950-t követően került haza szovjet hadifogságból, így a zilahi csendőrök elleni nyomozások érdemleges része csak ekkor vehette kezdetét. A nyomozások kezdeti szakaszában a kolozsvári ügyészség a már meglévő koncepció alapján próbálta meg a vallomásokat kikényszeríteni a vádlottakból. Ennek ékes példája Ambrus Imre volt csendőr

[597] A két tanú közül Ion Aluaş a román hadsereg katonájaként megjárta a keleti frontot, így meg tudta állapítani, hogy az általa hallott fegyver „mitralieră", azaz géppisztoly volt. A golyószóró román megnevezése azonban szintén „puşcă-mitralieră", így valószínűleg ebből a meghatározásból jelent meg a vádiratokban – tévesen – hogy a kivégzést végrehajtó alakulatok golyószórót használtak.

tanúvallomása, aki első kihallgatásakor még nem rendelkezett információkkal a tömeggyilkosságról,[598] második kihallgatásakor már egy részletes – és mint a későbbiekben látni fogjuk, teljesen téves – képet festett a kivégzésről.[599] Ebben a vallomásában azt állította, hogy a csendőrök „*állig fel voltak fegyverkezve*", legkevesebb öt golyószóró és kézigránát is volt náluk. Ambruséval gyakorlatilag teljesen megegyező vallomást tett Székely György is.[600]

A kolozsvári nyomozásokat követő bukaresti bírósági eljárásban azonban már teljesen eltérő képet kapunk a csendőrök felszereléséről. A vádlottak egy része eleve visszavonta a vallomását, és arra hivatkozott, hogy fizikai és pszichikai kényszert alkalmaztak velük szemben. A menetfelszerelést illetően kihangsúlyozták, hogy egyáltalán nem rendelkeztek géppisztolyokkal. Minden csendőrnek egyetlen karabélya volt, melyhez huszonöt töltény járt, a front közelsége miatt pedig mindegyikük kapott két kézigránátot.[601] A csendőrök bukaresti vallomásai már megegyeznek abban, hogy az egység mindössze két golyószóróval rendelkezett: az egyik csehszlovák, míg a másik egy zsákmányolt szovjet gyártmányú golyószóró volt. Ezek azonban rossz állapotban voltak és kevés lőszer volt hozzájuk, így nem használták.[602] A zsidók elszállításánál jelenlévő lakosok közül egy kiemelte, hogy a kísérésben részt vevő csendőröknél golyószórót nem látott.[603]

A szekeresek azt vallották, hogy a kísérő csendőrök zubbony nélküli katonai egyenruhába voltak öltözve. Elinduláskor katonai kakastollas

[598] Uo. 37. tekercs, 882–886. Ambrus Imre kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26.
[599] Uo. 897–898. Ambrus Imre nyilatkozata magyar nyelven a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 27.
[600] Uo. 38. tekercs, 951. Székely György magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 10.
[601] Uo. 1070. Ambrus Pál vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 9.
[602] Uo. 218. Boros Ferenc tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános tárgyalásán, 1954. május 19.
[603] Uo. 1087. Traian Oroian tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 25.

csendőrkalapot viseltek, de ezt menetközben levették és hajadonfővel utaztak tovább. Horváth főtörzsőrmester rohamsisakot tett a fejére (a frontvonal mindössze negyvennégy km-re húzódott a falutól és gyakori volt az ellenséges légi aktivitás).[604] A csendőrök öltözete megmagyarázza, hogy a tömeggyilkosság két polgári szemtanúja, Ion Mocean és Ioan Aluaş a háború után miért nem tudták megállapítani, hogy a mészárlásban katonák vagy csendőrök vettek-e részt.[605] A konvoj Kissármáson megállt, a csendőrök megebédeltek, majd folytatták útjukat.[606] Míg Kissármáson állomásoztak, Uţiu Erzsébet helyi lakos odament két csendőrhöz és megérdeklődte tőlük, hová viszik a zsidókat. Ők erre állítólag csak ennyit feleltek: „*ahová szól a parancs!*”[607]

A Kissármáson szolgálatot ellátó csendőrök ugyanakkor vehemensen tagadták, hogy szemtanúi lettek volna a zsidók elszállításának. Az a tény, hogy a zsidók elszállításának útvonala átszelte Kissármást és a kísérő csendőrök huzamosabb ideig időztek a csendőri étkezdénél, valószínűtlenné teszi, hogy a kissármási alakulat csendőrei ne szembesültek volna az eseményekkel. Sokkal inkább elképzelhető, hogy az adott szituációban biztonságosabbnak tűnt számukra a látottak letagadása. Ez a félelemük nem volt alaptalan, amennyiben figyelembe vesszük Részeg Domokos esetét. Részeg a kissármási csendőrök közül egyedüliként ismerte el, hogy látta a konvojt, sőt a kísérők közül felismerte Kállai Jánost.[608] Ez az egyetlen kijelentés elég volt ahhoz, hogy a kolozsvári ügyészség vádat emeljen ellene,[609] holott egyetlen komolyan vehető

[604] Uo. 833. Florea Tăgorean tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.; Uo. 842. Vasile Rusu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.
[605] Uo. 826–827. Ioan Aluaş tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 839. Ion Mocean tanúvallomása ugyanaznap és ugyanott.
[606] Uo. 1070–1071. Ambrus Pál és Bálint József szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 9.; Uo. 1116. Márton Lázár kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 30.
[607] CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20., 20.
[608] Uo. 999. Részeg Domokos nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.
[609] Uo. 37. tekercs, 1110. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1952. október 22.

tanúvallomás sem támasztotta alá részvételét a zsidók elszállításában vagy a tömegkivégzésben.

A szekeresek a Nagysármástól mintegy tizenöt km-re fekvő Pusztakamarás szélén álltak meg szekereikkel, Moceanu és Aluaş helyi lakosok házai mellett, ahol megitatták ökreiket.[610] Ioan Hulpe vallomása szerint időközben két személygépkocsi és egy teherkocsi érkezett a helyszínre utánuk Nagysármásról,[611] míg Moceanu és Aluaş azt állították, hogy a három gépkocsi már a konvoj megérkezésekor a helyszínen volt.[612] Ambrus Pál, Márton Lázár és Kinczli János csendőrök is a két pusztakamarási földműves tanúvallomását támasztották alá. Megérkezésükkor Vicsay főhadnagy, egy páncélos százados és egy őrmester siettek eléjük: „*Visszatérve az útra, utolért minket egy autó, mely négy embert szállított, köztük egy századost, egy páncélos őrmestert, Vécsey* (sic!) *főhadnagyot, és nem tudom ki volt a negyedik személy*".[613] Vicsay megbeszélést folytatott Horváth főtörzsőrmesterrel, aki rövidesen elrendelte a zsidók leszállítását a szekerekről.[614]

A budapesti nyomozati anyagok alapján a páncélos századosban Mátyássy Miklóst, míg az őrmesterben Bodrogi Ferencet lehet egyértelműen beazonosítani. Beszédes tény azonban, hogy a zilahi csendőrök mindvégig személytelenül, „páncélos tisztekként" és katonákként hivatkoztak arra az alakulatra, amellyel együtt részt vettek a kivégzés gyakorlati megszervezésében. Ugyanúgy a Budapesten kihallgatott katonák személytelenül, „*idegen alakulatbeli*

[610] A szekeresek vallomásai.
[611] Uo. 38. tekercs, 832. Ioan Hulpe tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.
[612] Uo. 389. Ion Moceanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.
[613] Uo. 68–73. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.
[614] Uo. 70–73. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.; Uo. 85–87. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 14.; Uo. 91–96. Márton Lázár kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 16.

csendőrökként" hivatkoznak a zilahiakra,[615] ez a megnevezés egyben abból a tényből is származott, hogy az őrszázadnak saját tábori csendőr különítménye volt, mely külön is exponálta magát a tömegkivégzésben.[616] Közülük, a kivégzésen bizonyíthatóan Rózsa János és Oláh József voltak jelen. Az a tény azonban még különösebb, hogy az őrszázad és törzsszázad katonái sem álltak semmilyen személyes kapcsolatban és egymásra is utólag a „valamely idegen alakulat" kifejezést használták.[617] Ez érzékletesen szemlélteti, hogy a mészárlásban részt vevő katonai és csendőri alakulatok között semmilyen korábban fennálló kapcsolat nem volt.

Mátyássy utólagos vallomása szerint délután egy óra tájban[618] jelentette neki beosztottja, Bodrogi Ferenc törzsőrmester, hogy a zsidókat a csendőrök ökrös szekereken indították útnak Kolozsvár felé.[619] Mátyássy, Bodrogit maga mellé véve, személygépkocsijával azonnal az „idegen alakulatbeli csendőr főhadnagy" (Vicsay Endre) szállásához hajtott, aki készségesen felajánlotta neki, hogy elkíséri Láncz századoshoz és segít elintézni Mátyássynak a konvoj

[615] Lásd például BFL, VII.5.e. 19797/1949. 210. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 10.; Uo. 13–14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról, 1947. november 5.; Uo. 19–21. Bodrogi Ferenc kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 11.; Uo. 28–30. Brandenburg Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.

[616] Uo. 28–30. Brandenburg Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.; Uo. 106. Németh Mihály tanúvallomása, 1947. október 18.; Uo. 120. Felszeghy László tanúvallomása, 1947. október 30.; Uo. 226. Rózsa János vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 21. A tábori csendőrök létszáma összesen hét főt tett ki, parancsnokuk Németh Mihály csendőr törzsőrmester volt. Az ő beosztottjai voltak Rózsa János őrmester, Oláh József szakaszvezető, Felszeghy László szakaszvezető, Sándor László szakaszvezető, Kádár József szakaszvezető és Farkas Sándor szakaszvezető. Uo. 106. Németh Mihály tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.

[617] Uo. 12–14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.; Uo. 28–30. Brandenburg Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztály, 1947. november 6.

[618] Itt valószínűleg pontatlanul emlékszik, a helyi lakosok és csendőrök egyöntetű visszaemlékezése szerint a szekeresek 14 óra tájban jelentek meg a láger előtt.

[619] Mátyássy – állítása szerint – korábban parancsba adta Bodroginak, hogy érdeklődje meg a zsidók létszámára és elhelyezésére vonatkozó adatokat a zilahi csendőröktől, mert ehhez mérten igyekszik megszervezni a kivégzést.

megállítását. Láncz engedett Mátyássynak, de csakis azzal a kikötéssel, hogy a százados hivatalos papírral igazolja a zsidók átvételét.[620]

Mátyássy vallomását Bodrogi Ferenc is alátámasztotta, aki a századost Vicsay házához, majd Lánczhoz is elkísérte, de a megbeszélésen nem vett részt, a gépkocsiban várta meg felettesét.[621] Mátyássy vallomásában utólag a következő megállapítást tette: „*Nem tudom, hogy a zsidók milyen intézkedés folytán lettek időközben útnak indítva, mikor már délelőtt megbeszéltük, hogy kivégezzük őket, s így elszállításukra nem volt szükség. Lehetséges, hogy Láncz csendőrszázados közben meggondolta a dolgot, és a kivégzést nem akarta végrehajtani, hanem inkább útnak indította a zsidókat*".[622]

Az ezt követő események leírásában Mátyássy és Bodrogi valamint Kinczli, Ambrus, Márton és a szekeresek tanúvallomásai lényegében megegyeznek. Mátyássy parancsba adta beosztottjának, hogy térjen vissza a körletbe és gyűjtsön össze tíz katonát műszaki szerszámokkal. Bodrogi ezt megtette, majd Mátyássy és Vicsay személygépkocsin, Bodrogi pedig a katonákkal pedig a század egyik tehergépkocsiján – késő délután – visszatértek a Pusztakamarás határában megállított zsidó csoporthoz.[623]

Itt Horváth főtörzsőrmester egy százhuszonhat „folyószámot" – a szállított zsidók névjegyzékét – tartalmazó listát nyújtott át Mátyássynak, aki a zilahiak csendőr főhadnagyának jelenlétében aláírta azt, s ezzel tanúsította, hogy a zsidókat „épségben" átvette.[624] A későbbiekben az aláírt „átvételi jegyzék"

[620] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 152–153. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.
[621] Uo. 16–17. Bodrogi Ferenc kihallgatása, 1945. augusztus 16.
[622] Uo. 153. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.
[623] Uo.
[624] Uo. 94. A budapesti népügyészség vádemelése a nagysármási ügyben, 1947. november 29.; USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 72. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.; Uo. 85. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 14.; Uo. 95. Márton Lázár kihallgatása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 16.

Láncz századoshoz került. Teleky Dezső plébános 1951-es kolozsvári kihallgatásakor azt állította, hogy amikor szeptember végén eljutott hozzá a zsidók kivégzéséről szóló pletyka, felkereste a csendőr századost és kérdőre vonta. Láncz erre egy aláírt papírt mutatott neki, amelyen a „fenti 126 zsidót épen és egészségesen átvettem" aláírás szerepelt, Kolozsvár keltezéssel.[625]

Vicsay az átvételi igazolást követően parancsba adta Horváthnak, hogy a zsidókat a szekerekről le kell szállítani, a szekereseket pedig hazaküldte.[626] A szekeresek tanúvallomásai szerint a foglyok őket és a csendőröket kérdezgették, hogy vajon mi fog velük történni, többen elsírták magukat.[627] Ioan Hulpe távozóban még látta, amint a gépkocsival érkezett három tiszt felment a szomszédos domboldalra, melyet a helyiek Sóskútnak (románul Suscut) neveztek és legelőként használtak.[628] Hulpe valószínűleg a kivégzés helyszínének kiválasztását látta.

Bognár Ferenc, az 1.a század sofőrje és Pallaghy Endre, az 1.b századból tanúvallomásaikban alátámasztották, hogy a kivégzés helyszínének kiválasztásánál már az őrszázad parancsnoka, Józsa András főhadnagy és helyettese, Horváth Ferenc hadnagy is jelen volt. Pallaghy vallomása szerint késő délután hivatalos küldetésről tért vissza Kolozsvárról, amikor az út szélén észrevette a törzsszázad egyik tehergépkocsiját. Kiszállt a gépkocsijából és Mátyássynál jelentkezett szolgálattételre. A százados bemutatta őt a

[625] Uo. 37. tekercs, 815. Teleky Dezső kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 14.
[626] Uo. 38. tekercs, 72. Kinczli János kihallgatása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.; Uo. 85. Ambrus Pál vallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.; Uo. 95. Márton Lázár kihallgatása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.; Uo. 1087–1099. A szekeresek tanúvallomásai a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 24–28.; BFL, VII.5.e. 19797/1949. 17. Bodrogi Ferenc kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1945. augusztus 16.
[627] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 515. Iacob Cherteş nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.; Uo. 832. Ioan Hulpe tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 2.
[628] Uo. 832. Ioan Hulpe tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 2.

társaságában lévő tiszteknek, akik közül csak Józsa András főhadnagy nevére emlékezett, de a rangfokozatok alapján jelen volt még Horváth, Bodrogi és Vicsay. Az út szélén emberek ültek, akiket egy csendőr főtörzsőrmester (Horváth István) és szakasza őrzött. Pallaghy kérdésére Mátyássy elmondta, hogy ezek a környékbeli zsidók és még nem tudja mi, lesz a sorsuk.[629] Bognár Ferenc is beszámolt róla, hogy az őrszázad két tisztjét kiszállította a későbbi kivégzés helyszínére.[630]

Horváth Ferenc népbírósági perében tagadta, hogy jelen lett volna a kivégzés helyszínének kiválasztásánál, Mátyássynak, Bodroginak és Józsának tulajdonította a műveletet, de a másik két tiszt tanúvallomás alapján ez az állítása vitatható.[631] Mátyássy szerint a kivégzés pontos helyszínét Bodrogi törzsőrmester választotta ki, aki állítása szerint „*nagyon értett a kivégzésekhez*": „*[Bodrogi] mutatott is egy helyet, de én azt nem találtam alkalmasnak és ezután együtt kerestünk és találtunk egy omladékos, agyagos part tövében egy már megkezdett gödröt, amelyet ki kellett bővíteni és egy másikat ásni mellé*".[632] Bár fennáll a lehetősége, hogy Mátyássy a saját szerepét próbálta csökkenteni a kivégzés megszervezésének folyamatában, de több más tanúvallomás is alátámasztotta, hogy a későbbiekben a kivégzés végrehajtását Bodrogi az első vonalból felügyelte.[633] Horváth Ferenc hadnagy hangsúlyozta, hogy Bodrogi őrmester – akit ő

[629] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 130–131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31. Amennyiben Mátyássy valóban azt mondta Pallaghynak, hogy *„nem tudja mi lesz a zsidók sorsa"*, a fenti eseménytörténet alapján biztosra kijelenthető, hogy hazudott beosztottjának.

[630] Uo. 96. Bognár Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.

[631] Uo. 621. Horváth Ferenc semmisségi kérelme, 1948. március 18.

[632] Uo. 152. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós százados kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.

[633] Uo. 192. Szlávik Kálmán kihallgatása a budapesti népügyészségen, 1947. november 24.; Uo. 29. Brandenbrug Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6. Bár a Katonapolitikai Osztályon több esetben veréssel csikartak ki vallomásokat, Brandenburg állításának értékét ez esetben növeli, hogy az őrszázad katonájaként nem ismerte Bodrogi Ferencet. Vallomásában is csak annyit állított, hogy „*a kivégzést egy idegen alakulat törzsőrmestere vezényelte*".

korábban nem ismert – kifejezetten szakértőnek bizonyult a kivégzés megszervezésében.[634]

A kivégzés helyszínének kiválasztását követően a tisztek visszatértek Kissármásra.[635] Pallaghy visszaemlékezései szerint Józsa főhadnagy hívta meg a többieket a saját főhadiszállására, ahová este kilenc óra tájban érkeztek meg. Itt megvacsoráztak, majd kártyáztak és jelentős mennyiségű bort fogyasztottak. A kártyázás közben – állítása szerint – már teljesen nyíltan beszéltek a kivégzésről, hozzátette, hogy a három fő „szónok" Mátyássy, Józsa és Vicsay voltak: „*Józsa főhadnagynál megvacsoráztunk, majd utána kártyáztunk. Eközben főleg Mátyássy, Józsa és a csendőrtiszt, már nem titkolván előttem céljukat, arról beszéltek, hogy mint kéne a kivégzést végrehajtani. A másik két tiszt meglehetős passzív szerepet játszott, inkább azzal foglalkoztak, hogy engem traktáltak különféle italokkal. [...] Emlékezetem szerint még a kivégzés közben Józsa főhadnagy intézkedett arra vonatkozólag, hogy az ő emberei közül is menjen ki egy részleg a kivégzéshez*".[636]

Mátyássy százados ennél sokkal szűkszavúbban tért ki a Józsa főhadnagynál elfogyasztott vacsora történetére: „*Józsa főhadnagynál megvacsoráztunk, elég nagy mennyiségű bort fogyasztottunk. A vacsora után kártyáztunk, míg éjjeli 2 óra tájban Bodrogi, vagy valamelyik más katona bejött jelenteni, hogy a sírgödör*

[634] Uo. 201. Horváth Ferenc vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.
[635] Uo. 98. Bognár Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.; Uo. 130. Pallaghy Endre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 85. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 14.
[636] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 130. Pallaghy Endre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31. Fennáll a lehetősége, hogy Pallaghy saját szerepét is enyhíteni próbálja, de nincsenek arra utaló vallomások, mely szerint ő vagy Horváth hadnagy személyes szerepet játszott volna a kivégzés megszervezésében és végrehajtásában. Ennek ellenére jelenlétükkel legitimálták azt. Másrészt fontos kiemelni a vallomása azon részét, mely szerint *„jelentős mennyiségű bort fogyasztottak"*. Ez felveti azt a – korántsem elhanyagolható – lehetőséget, hogy a tisztek erősen ittas állapotban vonultak ki a tömeggyilkosság végrehajtására.

elkészült. Erre valamennyien kimentünk a helyszínre".[637] Időközben Józsa parancsba adta, hogy a törzsszázad már kivonult katonái mellé az őrszázadból is csatlakozzon további tizenöt fő. A szakasz összeállításával a Kolozsvárról éppen akkor hazatért Csiszár Sándor őrmestert bízták meg, aki később azt állította, hogy Horváth Ferenc hadnagy utasította személyesen a szakasz összeállítására, de ő ezt megtagadta arra hivatkozva, hogy a kocsiúton benzinmérgezést kapott. Így – állítása szerint – maga Horváth ment be a körletbe és állította össze a Pusztakamarásra küldendő szakaszt.[638] Csiszár állításával azonban szemben állnak a katonák tanúvallomásai, akik egyöntetűen azt vallották, hogy a szakasz összeállítását Csiszár végezte és helyettesét, Brandenburg Gyula őrmestert küldte ki maga helyett a helyszínre.[639]

A tömeggyilkosság

Míg a tisztek Kissármáson vacsoráztak, addig a zilahi csendőrök a zsidókat őrizték, a törzsszázad katonái pedig megkezdték a gödrök kiásását. A zsidók csoportját az út mellett ültették le. A zilahi csendőrök szerint a katonák egy része csatlakozott hozzájuk és részt vett az őrzésben.[640] Ion Moceanu – akinek háza mellett őrizték a zsidókat – szerint a foglyoknak tilos volt

[637] Uo. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós kihallgatásáról a budapesti népügyészségen, 1947. október 8.
[638] Uo. 140–142.
[639] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 93. Cseh Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 12.; Uo. 126. Behofsits Imre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; Uo. 209. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 10. Itt meg kell említeni, hogy Csiszár őrmester még vizsgálati fogságban sem volt, csupán tanúként hallgatták ki a budapesti népbíróság eljárása során.
[640] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 72. Kinczli János kihallgatása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.

egymással kommunikálniuk.[641] Szomszédjának, Ion Aluaşnak a felesége élelmet próbált vinni nekik, de az egyik fegyveres puskatussal ütött rá.[642]

Aluaş aznap este tért haza egy közeli erdőből, ahová a szarvasmarháit rejtette az esetleges rekvirálások elől. Mikor észrevette a ház mellett őrzött zsidó csoportot, azonnal elküldte terhes feleségét a szomszédos faluban élő nővéréhez. Tettét később azzal indokolta, hogy korábban, katonaként szolgált a keleti fronton, és a Pusztakamarás határában zajló előkészületek kísértetiesen emlékeztették a megszállt szovjet területeken lefolytatott tömegkivégzések metódusára.[643] Ez az állítás valószínűvé teszi, hogy a keleti fronton lezajlott tömeges kivégzések híre – a hazatérő veteránok révén – még a mezőségi falvakba is eljutott. Aluaş röviddel a kivégzés kezdete előtt állítólag a következő szavakat intézte szomszédjához: „*Tudd meg szomszéd, hogy ma éjjel a zsidókat lelövik*". Moceanu ennél optimistább volt: „*nem hiszem, hogy ilyesmit tennének*" – válaszolta.[644] Röviddel ez után kezdetét vette a mészárlás.

Míg a csendőrök és katonák a domb lábánál őrizték a foglyokat, a törzsszázad katonái a sóskúti oldalban elkezdték ásni a gödröket. A században szolgáló Csökmei Gábor honvéd a háború után tett egyik vallomásában kiemelte, hogy amikor kiértek Pusztakamarás határába, a zsidók még szekereken ültek. Mátyássytól kaptak parancsot a gödörásásra, aki ekkor közölte velük, hogy kivégzés lesz.[645] A munka felgyorsítása érdekében az őrszázad kivezényelt katonái is csatlakoztak a munkálathoz. Cseh Gyula

[641] Uo. 512. Ion Mocean tanúvallomása a tömegsír exhumálásakor, 1945. február 22.

[642] Erdélyi, 2004: 37. Interjú Grigore Aluaşsal. „*Amikor megtudta mi történt a zsidókkal, azonnal elküldte anyámat a szomszédos faluban élő nővéréhez. Korábban az orosz fronton volt katona, tudta, hogyan készítették elő a németek a zsidó népesség kiirtását. Itt persze nem a németek, magyar csendőrök voltak, de a hasonlóság megrémítette. Azt is tudta mi vár a szemtanúkra*".

[643] Uo.

[644] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 827. Ion Aluaş tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.

[645] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 13–14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.

őrvezető a következőképpen emlékezett vissza: „*Egy éjszaka, szeptember közepe táján, a szolgálatvezető őrmester, Csiszár, felköltött engem és Molnár Ferenc honvédet, akik a konyhához voltunk beosztva, kiadta a parancsot: gyorsan öltözzünk fel és szálljunk fel az udvaron álló teherautóra. A parancsot végrehajtottuk, a teherautón emlékezetem szerint Lesi Gáspár szakaszvezető, Molnár Ferenc honvéd, Müller őrmester, Brandenburg őrmester, Cseh őrvezető, két csendőr valamint Nagy Sándor gépkocsivezető és Drappos segéd-gépkocsivezető volt jelen. [...] Hoztak velünk a kocsin négy orosz foglyot is. A gépkocsival Kolozsvár irányába az országúton mentünk kb. 20 km távolságra. Amikor megállítottak minket, láttam, hogy a helyszínen már van egy Botond és egy tehergépkocsi. Kicsit távolabb pedig két személygépkocsit láttam. Az egyik a mi századparancsnokunké volt, a másik a csendőrtiszteké. Az út egyik oldalán egy domb volt. Felirányítottak bennünket a dombra ásó szerszámokkal. Fent a dombon katonákat találtunk, akik ásással voltak elfoglalva [...] Hozzáfogtunk ásni. Ekkor a már ottlévő emberektől és a csendőröktől megtudtam, hogy a község zsidó lakosságát fogják kivégezni. A csendőrök kijelentették, hogy mindenki fogja be a száját, arról, ami történik senkinek tudni nem szabad, aki esetleg fecsegni fog, az majd meglátja a következményeket*”.[646]

Brandenburg Gyula őrmester szerint az ő egységével utazott „*két csendőr, a Kissármáson állomásozó idegen alakulattól*” (a zilahiak), akik útközben közölték velük, hogy kivégzés lesz. A századnál volt négy szovjet hadifogoly, akiket szintén magukkal vittek, két zilahi csendőr vezette fel őket a gödörásáshoz.[647] A későbbi tanúvallomások szerint a második csoport este tizenegy óra tájban érkezett meg a helyszínre.[648] Cseh Gyula őrvezető vallomásából tudjuk, hogy amikor megérkeztek a helyszínre, a zsidók már a földön ültek, az út mellett

[646] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 93. Cseh Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon 1947. szeptember 12.
[647] Uo. 29–30. Brandenburg Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.; Uo. 93. Cseh Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon. Ő is említést tett a két ismeretlen csendőrről.
[648] Uo. 95–96. A budapesti népügyészség vádemelése a nagysármási ügyben, 1947. november 26.

pedig egy Botond szállító jármű és egy tehergépkocsi állt.[649] Halmos Lajos őrvezető, az őrszázad egyik katonájának visszaemlékezése szerint egy-egy „ásó alakulat" három-három órát dolgozott felváltva, mert kemény volt a talaj és az egyes talajrétegek eltávolítása sok időt igényelt.[650] A munkából a katonákkal érkező négy szovjet hadifogoly is kivette a részét. A két gödör éjjeli két óra körül készült el. A nagyobbik gödör 2,9 méter hosszúságú és 2 méter szélességű, míg a kisebbik 1,1 méter hosszú és 2,5 méter széles lett, egymástól megközelítőleg tíz méterre helyezkedtek el.[651]

Éjjel kettő óra tájban értesítették a Kissármáson kártyázó tiszteket, hogy elkészültek a gödrökkel. Ők azon nyomban gépkocsiba ültek és kivonultak a helyszínre. Mire kiértek, a katonák és a csendőrök már kísérték a foglyokat a kivégzés színhelye felé.[652] Ion Moceanu és Ion Aluaş sötétedéstől éjjelig egy lámpást láttak a dombtetőn, ez valószínűleg az ásást végző alakulaté volt. Éjjel kettő óra tájban a lámpás jelt adott a völgyben álló fegyvereseknek, akik talpra állították foglyokat és elkezdték felkísérni őket a dombra. A két szemtanú vallomása szerint a foglyok ekkor szembesültek azzal, hogy milyen sors vár rájuk és hangos jajveszékelésbe kezdtek.[653] Aluaş fiaival még a kivégzés kezdete előtt a szomszédos domboldalra menekült és egy rekettyésben bújt meg.[654] Moceanu az első lövéseket követően gyermekeit és feleségét fedezékbe vitte, ő

[649] Uo. Cseh Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 12.
[650] Uo. Halmos Lajos tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.
[651] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 507. Jegyzőkönyv a tömegsír exhumálásáról, 1945. február 22. Az exhumálás során felvett adatokból nem derül ki, hogy mekkora volt a két sírgödör mélysége. Csak azt emelték ki, hogy az első holttestekre 50 cm mélyen találtak rá.
[652] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 130. Pallaghy Endre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.
[653] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 512. Ion Moceanu tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.; Uo. 514. Ion Aluaş tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.
[654] Uo. 514. Ion Moceanu tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.

maga pedig egy, a Sóskúttól mintegy kétszáz méternyire lévő kukoricásban húzta meg magát.[655]

Mivel sötét volt, Moceanu és Aluaş sem látták magát a gyilkosságokat, pusztán a gépfegyverropogást és az áldozatok sikolyait hallották. Ion fia, Grigore, 1988-ban a következőképpen elevenítette fel a történteket: „*Apám, bátyám s jómagam felmentünk a domboldalra, az állatokhoz. A gerinc alatti kukoricásból figyeltük mi történik a völgyben. Ott ránk esteledett. Igazából csak azt láttuk, amikor éjszaka, lámpások fényénél megindult a menet, szemközt fel a Sóskút oldalán. A lámpások fényeit láttuk, a fényjelzéseket. Apám otthagyott bennünket, feljebb ment, vigyázni az állatokra... Késő éjszaka volt, kiabálást, jajveszékelő hangokat sodort felénk a szél...*”[656] A kivégzésről a következőeket jegyezte meg: „*Csak arról beszélek, amit ténylegesen láttam, halottam. Láttam a szekereket, éjszaka a fényeket, hallottam a jajgatást és később a gépfegyverek ropogását. Nekem úgy tűnt sokáig tartott a lövöldözés, de talán tévedek, csak a percek tűntek ilyen hosszúnak. Utána még egy-egy magányos lövés hangját hallottuk, majd minden elcsendesült. Hajnaltájt még láttuk, hogy az egyenruhások még visszamennek a domboldalra, az ott maradt holmikat hozták le. Már világos volt, mikor teherautókra kapaszkodtak*”.[657]

A kivégzést követő hajnalon Aluaş és Moceanu is látta a domboldalról lejövő katonákat. Aluaş negyven főt számolt meg. A kivégzés előkészületeinek leírásából is látszik, hogy ez a szám megfelelhet a valóságnak. A három alakulat katonái megközelítőleg azonos arányban oszlottak el. A korábban idézett vallomások szerint mintegy tizenöt katona volt jelen az őrszázadból, tíz-tizenöt katona a törzsszázadból és ehhez csatlakozott tíz-tizenkettő zilahi csendőr. A törzsszázad tisztjei és altisztjei közül jelen volt Mátyássy százados, Pallaghy zászlós és Bodrogi főtörzsőrmester, az őrszázadtól Józsa András főhadnagy és

[655] Uo. 512. Ion Aluaş tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.
[656] Erdélyi, 2004: 37.
[657] Uo.

Horváth Ferenc hadnagy, a zilahi csendőröktől pedig Vicsay főhadnagy és Horváth törzsőrmester. Láncz László esetleges jelenlétére egyetlen vallomás sem utalt.

Mátyássy százados a kivégzés előtt felsorakoztatta a katonákat, majd közölte velük, hogy önkénteseket vár a kivégzést végrehajtó csoportba. Pallaghy Endre visszaemlékezése szerint egy öt-hat fős kivégzőosztag volt beosztva mindkét gödörhöz,[658] Mátyássy ezt vallomásában öt-öt főre pontosította, de ő is kiemelte, hogy a jelentkezés önkéntes alapon történt, kifejezetten felszólította a katonákat, hogy „*az jelentkezzen, akinek van gyomra az ilyesmihez*".[659] Az aktív kivégzésben tehát tíz katona vett részt, akiknek személyazonosságát azonban nem lehetett pontosan megállapítani. A háború után kihallgatott katonák többsége pusztán hallomásból tett terhelő vallomását egyesekkel szemben, de rögtön hozzátették, hogy a sötét miatt nem látták pontosan, hogy kik hajtották végre a kivégzéseket. Ezt a verziót némileg alátámasztja, hogy a zsidókat több száz méterre őrizték a gödröktől és csak azok a katonák mentek ennél közelebb, akik a kivégzendőket kísérték. Szintén jellemző, hogy az aktív részvétellel rendszerint olyan katonákat vádoltak meg, akik a háború után eltűntek (elestek vagy hadifogságba kerültek, esetleg elmenekültek).

A tárgyalásokról készült jegyzőkönyveket olvasva felmerül, hogy a bajtársiasság is szerepet játszott a vádlottak között. Jellemző, hogy Mátyássy századost leszámítva egyetlen vádlott sem tett terhelő vallomást vádlott-társára. A tanúvallomások között olyan jelentős mértékű a kohézió, hogy már ez teszi gyanússá őket.[660] A kivégzést levezénylő Bodrogi Ferenc is csak annyit említett meg háború utáni vallomásában, hogy az egyik gödörnél lévő osztag vezetője

[658] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 131. Pallaghy Endre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.
[659] Uo. 154. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós Katonapolitikai Osztályon történt kihallgatása alkalmával, 1947. október 8.
[660] Uo. 260–277. Jegyzőkönyv az 1948. február 10-én tartott tárgyalásról.

Papp József csendőrőrmester, a törzsszázad tábori csendőre volt, míg a másik gödörnél egy bizonyos Fazekas őrmester parancsnokolt.[661] A két altiszt kiléte azonban a per során végig homályban maradt és Bodrogi vallomását más tanúvallomások sem támasztották alá, vagy cáfolták meg. A háború után a budapesti népbíróság egy korábbi honvédet,[662] egy őrmestert[663] és egy tábori csendőrt[664] ítélt halálra a kivégzésben való közvetlen részvétel vádjával.

A többi katona és a zilahi csendőrök a zsidók őrzését és a kivégző gödörhöz történő kísérésüket végezték. Rózsa János csendőrőrmester perében végig azt vallotta, hogy a kivégzés fő felelősei az „idegen alakulatbeli" csendőrök voltak,[665] erre azonban egyetlen más tanúvallomás sem utalt. Ezzel szemben úgy a csendőrök, mint a jelenlévő tisztek egyöntetűen alátámasztották, hogy a zilahi csendőrök és az őrszázad katonáinak egy része a terep biztosítását és a zsidók őrzését végezte. Müller Antal őrmester hallotta, amint Vicsay főhadnagy parancsba adta Horváth főtörzsőrmesternek és a csendőröknek, hogy zárják le a terepet száz méteres sugárban, hogy senki se szökhessen meg. Egyben utasította, hogy amennyiben a foglyok közül bárki megmozdul, azt le kell lőni.[666] Müllernek ezt az állítását Ambrus Pál és Márton Lázár csendőr is megerősítették.[667] Ők egyben elbeszélték azt is, hogy Vicsay parancsára egy

[661] Uo. Bodrogi Ferenc kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 11.
[662] Csökmei Gábor honvéd.
[663] Müller Antal őrmester.
[664] Rózsa János csendőrörmester.
[665] Uo. 226. Rózsa János vallomása a Katonapolitikai Osztályon 1947. november 21.; BFL, XXV.2.b. 4706/1948. Rózsa János fellebbviteli kérelme, 1948. május 14. Rózsa egyenesen azt állította, hogy az őrszázad katonái közül senki nem vett részt a kivégzésben, azt teljességgel a törzsszázad katonái és a zilahi csendőrök hajtották végre.
[666] BFL, VII.5.e. 19797/1949.271. Müller Antal vallomása. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1948. február 10.
[667] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1071. Ambrus Pál és Bálint József szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 9.

félkört kellett vonniuk a zsidók csoportja köré,[668] a csendőrök innen követték a kivégzést.[669]

A foglyokat először ékszereiktől és más értéktárgyaiktól fosztották meg. Szlávik Kálmán honvéd vallomása szerint Bodrogi[670] – a többi szemtanú nem említi az illető nevét – parancsba adta a zsidóknak, hogy adják le értéktárgyaikat, melyet egy pokrócra gyűjtöttek össze.[671] Halmos Lajos szerint Bodroginak a parancsot erre a műveletre Mátyássy adta ki: „*Az ékszereket azután egy tisztes és egy tiszthelyettes szedte össze a zsidóktól. Határozottan emlékszem, hogy köztük volt Horváth hadnagy, a mi beosztott tisztünk is, aki pokróccal a kezében szedte össze az értéktárgyakat. [...] Az ékszerek összeszedése után a zsidóknak parancsba adták, hogy vetkőzzenek le. Ezt a zsidók vonakodtak megtenni, mire Mátyássy pisztollyal hadonászva ordítozott velük és így kényszerítette őket a vetkőzésre*".[672] Az összegyűjtött értéktárgyakat Horváth Ferenc hadnagy őrizte, majd levitte azt a domb alatt álló személygépkocsijához.[673]

A zsidókat ezt követően az őrszázad katonái ötösével kísérték a gödrök közelébe. Félúton levetkőztették, majd közvetlenül a gödrökhöz vezették őket,

---

[668] Uo. 1080. Ambrus Pál kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 11.; 1116. Márton Lázár kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 30.

[669] Ambrus Pál előadta, hogy a domb aljánál, Vicsay személygépkocsija mellett várta ki tömegkivégzés végét a főhadnagy és Horváth főtörzsőrmester társaságában. (Uo. 87. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 14.) Ambrus vallomásának ezen pontja azonban csúsztatás, mert a kivégzésnél jelenlévő katonák, sőt maga Márton Lázár csendőr is tanúsította, hogy Vicsay végig aktívan részt vett a kivégzés vezénylésében.

[670] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 26. Szlávik Kálmán kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.

[671] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1080. Ambrus Pál kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 11.

[672] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 100. Halmos Lajos tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.

[673] Uo. 96. Bognár Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14. Bognár volt a gépkocsi sofőrje. Uo. 231. Farkas Sándor vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 20.; Uo. 624. Horváth Ferenc semmisségi kérelme, 1948. március 18. Horváth is elismerte, hogy saját magánál tartotta a zsidók értéktárgyait, de hangsúlyozta, hogy a kivégzésben való részvétele mindössze erre korlátozódott.

ahol a kivégzőosztag várt rájuk. Az áldozatokat a gödrök szélére ültették, majd a katonák géppisztoly-sorozatokkal fejbe lőtték őket.[674] A holttesteket két szovjet hadifogoly rendezte el a sírban. Mikor az egyik réteg megtelt, az újonnan legyilkoltak holttesteit a többiekre fektették. Mátyássy – aki vallomásában vehemensen tagadta, hogy instrukciókat adott volna a kivégzés során, a felelősséget beosztottjára, Bodrogi Ferenc őrmesterre hárítva – a következőképpen írta le a kivégzés módszertanát: „*A kivégzés úgy történt, hogy a levetkőztetett zsidókat leültették a gödör szélére, majd a kivégző tarkón lőtte őket, mire beestek a gödörbe. A sírgödörben a hullák elrendezését – emlékezetem szerint – két orosz fogoly végezte, akiket Józsáék hoztak ki magukkal segítségnek. [...] Valami halványan rémlik előttem, lehet, hogy olyasmi történt, hogy Bodrogi egy öreg zsidóasszonyt erőszakkal cipelt a gödörhöz és lőtte agyon. [...] A kivégzés maga teljesen Bodrogi és Józsa irányítása, illetve ténykedése alapján történt*”.[675]

A tömegsír későbbi exhumálásakor, a holttestek állapota alapján a kivezényelt orvosszakértők alapvetően másként határozták meg a kivégzés valószínű menetét. Mivel ez – a jelenlévő csendőrök és katonák vallomásai alapján – nem felel meg a valóságnak, de a szűkös szakirodalomba is így vonult be,[676] fontosnak tartom, hogy már itt reflektáljak rá. Az exhumáláskor – 1945. február 21–22-én – a holttestek már a lebomlás előrehaladott állapotában voltak. A eljárást felügyelő bukaresti ügyvéd, Matatias Carp az Igazságügyi Minisztériumnak küldött jelentésében leírta, hogy pusztán három orvost sikerült „kivezényelnie”: Emil Mora nagysármási és Gavrilă Ghiţă mezőszentpéteri körorvost, valamint Hirsch Adolfot, a helyi zsidó közösség

[674] Uo. 131. Pallaghy Endre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; Uo. 154. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.
[675] BFL, VII.5.e. 8091/1947. 154. Mátyássy Miklós vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.
[676] Ezt a verziót idézte az exhumálást vezető Matatias Carp is, (Carp, 1945.) és Erdélyi Lajos interjúgyűjteményében is megjelenik. (Erdélyi, 2004.)

orvosát. A mezőszentpéteri orvos azonban eleve annyira részegen érkezett a terepre, hogy érdemi munkát az exhumálás ideje alatt nem tudott végezni.[677] Az orvoshiány és az a tény, hogy a holttestek megvizsgálását nem tapasztalattal rendelkező bűnügyi szakemberek végezték, megmagyarázzák a téves vizsgálati eredményt.

A holttestek exhumálása 1945. február 21–22-én.[678]

Az orvosszakértők megállapították ugyan, hogy az áldozatok többségén golyó ütötte nyomok vannak, és azt is, hogy a kivégzésnél géppisztolyokat

[677] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 649–650. Matatias Carp jelentése a tömegsír exhumálásáról, 1945. március 9.
[678] Yad Vashem Photo Archives, Jerusalem. Archival signature: 1812/28.

használtak – jelentős számban találtak tárakat és 9 mm-es lőszert a sírokban –, de abból a tényből, hogy az áldozatok többségének szét volt törve a koponyája, azt a következtetést vonták le, hogy valószínűleg egy tompa tárgy által okozott ütés okozhatta a sérüléseket.[679] A halál fő okaként így is ezekben az esetekben az agyonverést állapították meg. A koponyák sérüléseit azonban közvetlen közelről leadott géppisztolysorozatok okozhatták. A kivégzésben – valószínűleg – részt vevő Rózsa János tábori csendőrőrmester arról számolt be utólag, hogy „*géppisztoly-sorozatai nyomán csak úgy fröccsentek szét a koponyák*".[680]

Figyelemreméltóbb azonban az exhumálási jegyzőkönyv egy másik megállapítása. Eszerint a tömegsírokban talált gyermekek egy részénél hiányzott bármiféle külsérelmi nyom. Bár a bomlás előrehaladott állapota miatt ezt boncolással nem lehetett minden kétséget kizáróan megállapítani, valószínű, hogy ezeket a gyermekeket élve temették el. Ezt alátámaszthatja Ion Aluaş vallomása is, aki másnap „nyöszörgést" hallott a dombtető irányából, de nem mert felmenni, és fiainak is megtiltotta, hogy felmenjenek, attól tartva, hogy a magyar katonák őrszemeket hagytak hátra, akik az esetleges szemtanúkat kivégzik. Aluaşnak ez a félelme nem volt alaptalan, amennyiben még a búvóhelyéről látta, hogy a kivégzés utáni reggelen két csendőr kereste fel a házát, de mivel nem találták otthon, elmentek.[681] Grigore Aluaş később a következőképpen emlékezett vissza a tömegsír helyszínének felkeresésére: „*Apám [Ion Aluaş] megtiltotta, hogy felmenjünk a túloldalra. Félt, hogy őrszemek maradtak ott, és akit felismernek azt elhurcolják, kivégzik. [...] De azért mi a későbbiekben, harmadnap, csak felkapaszkodtunk a Sóskút oldalába. Arrafelé tereltük a*

[679] Uo. 508–509. Jegyzőkönyv az exhumálásról, 1945. február 22.
[680] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 141. Csiszár Sándor őrmester tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.
[681] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 514. Ion Aluaş tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.

juhokat. Volt ott egy pakulár,[682] *ő mondotta, hogy a gyilkosság másnapján a hevenyészetten betemetett sírgödrökből még nyöszörgésfélét hallott*".[683]

Az elkövetők és védekezésük

A második világháború utáni vallomások alapján érdemes kitérni arra, hogy az egyes katonák hogyan élték meg a tömegkivégzés folyamatát. Mint az a vallomásokból kitűnik, nem viszonyultak sem közömbösen, sem egységesen a nők, gyermekek és öregek lemészárlásához. Három típusú magatartás különíthető el: néhányan élvezettel vettek részt a műveletben, mások viszolyogtak, de kényszerből elvégezték feladatukat, és az is megesett, hogy egy katona megszökött a kivégzésben való részvétel elől.

A háború után három konkrét személlyel szemben merült fel hangsúlyosan a kivégzésben való aktív részvétel: Oláh József csendőr szakaszvezető, Rózsa János csendőrőrmester valamint Müller Antal őrmester. Mindhárman az őrszázadban szolgáltak. Oláh József a háború végén eltűnt, erdélyi származásúként bajtársai azt feltételezték, hogy hazaszökött.[684] A nagysármási tömegkivégzésen kívül azonban egy későbbi bűntényben, a kötelendi gyilkosságokban is bizonyítható a részvétele. Csiszár Sándor vallomásában megemlítette, hogy Oláh szakaszvezetőhöz szeptember folyamán az a hír jutott el, hogy Erdélyben élő szüleit „*a románok megölték*" és ekkortól kezdve „*teljesen meg volt vadulva*".[685] Csiszár szerint a századnak volt egy román

[682] A román *pacurar* szóból származik, jelentése juhász.
[683] Erdélyi, 2004: 37.
[684] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 142. Csiszár Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.
[685] Csiszár sajnos nem részletezi sem azt, hogy Oláh pontosan honnan származott, sem azt, hogy mi lehetett a hír alapja. A Maniu-gárdák és román katonai alakulatok csak szeptember végén kezdték meg „bosszúhadjáratukat" a magyarság ellen Észak- és Dél-Erdélyben. A nagysármási vérengzés ekkorra már lezajlott.

hadifoglya, akit mindenáron ki akart végezni és ezt csak felettesei akadályozták meg.[686]

Rózsa Jánossal kapcsolatban a kivégzés után az a pletyka terjedt el a században, hogy „*mosolyogva gyilkolt*". Több tanú is megemlítette, hogy az egyik kivégzendő fiatal nő nem akart elválni gyermekétől, s a kivégző osztagból először senkinek sem volt lélekjelenléte lelőni őt. A közvetett vallomások alapján végül Rózsa állította a gödör szélére és lőtte agyon.[687] Effenberger Ernő tanú, volt honvéd szerint: „*Rózsa őrmester kiválasztott egy fiatal anyát, akinek karonülő gyermeke volt, a gyerek nagyon sírt, az anyja azt mondta neki ne sírjon, mert nem sokára úgyis vége lesz, és tényleg, Rózsa János végezte ki őket. Egy kisleány a nadrágját nem akarta levenni, Rózsa János ráordított, hogy magának az nem ruha? Majd őt is kivégezték. A kivégzés végrehajtása után a gyilkosok egymással vetélkedve számolták, hogy kinek hány embert sikerült agyonlőni*".[688]

Jalsolvszky Árpád volt honvéd a háború után azt vallotta, hogy a kivégzést követő napon találkozott az egyik, állítása szerint a Vörös Hadseregben zászlósi rangot viselő, ukrán hadifogollyal, aki éppen a csizmájáról mosta le a ráragadt sarat és vért. Szlovák etnikumú és anyanyelvű létére könnyen megértette magát vele, és aki a következőt osztotta meg vele: „*A kivégzést követő napon a 4 orosz fogoly közül 3-at elszállítottak, de egy ukrán zászlós, akinek a neve Szi Rózsa* [valószínűleg Szerjózsa eredetileg, mely a Szergej név

[686] Oláh József részvételét a nagysármási vérengzésben alátámasztotta még Brandenburg Gyula (Uo. 29.) Németh Mihály csendőr törzsőrmester (Uo. 106.) és Felszeghy László csendőr szakaszvezető is (Uo. 120.).

[687] Uo. 142. Csiszár Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon. Müller Antal a Katonapolitikai Osztályon 1947. október 10-én felvett vallomásában azt állította, hogy személyesen Bodrogi törzsőrmester lőtte agyon a nőt. (Uo. 211. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 10.) Ugyanakkor ezeket a vallomásokat hangsúlyos forráskritikával kell kezelni. Ez a Rózsára vonatkozó terhelő vallomásra is igaz, mert az közvetett forrásból származik.

[688] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 116. Effenberger Ernő tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 26.

becézése – K. Sz.] *volt, végig az alakulattal maradt. Ez az orosz a kivégzés utáni reggelen a csizmáját mosta, mert tele volt sárral és vérrel. Én tudtam vele ukránul beszélgetni, ekkor elmondotta, hogy borzalmas volt a kivégzés, de nem mer róla beszélni, mert fél, mert meg volt tiltva az erről való beszélgetés. De annyit még elmondott, hogy Müller és Rózsa őrmesterek géppisztoly-sorozatokkal végezték ki az embereket*".[689]

Müller Antal őrmester ellen eredetileg szintén a kivégzésben való aktív részvétel merült fel vádként. Cseh Gyula őrvezető a következő vallomást tette: „*Tudok arról, illetve az emberektől hallottam a században, hogy Müller őrmester eldicsekedett azzal, hogy ő is 6 embert megölt, mert a pisztolyában csak 1 golyó van*".[690] Horn Lajos honvéd is terhelő vallomást tett Müllerre: „*A századnál Müller később azzal dicsekedett, hogy maga is részt vett a kivégzésben. A kivégzés utáni napon az ott jelenlévő Müller őrmesternél egy gyerekcipőt láttam...*".[691] Az eljárás során azonban maga Müller és több tanú is azt vallotta, hogy a gyilkosságok alatt nem volt nála fegyver, csak csak a zsidókat kísérte és bottal ütlegelte őket: „*Kissármási (sic!) kivégzéssel kapcsolatban még csak azt az egyet kívánom előadni, hogy a kivégzés alatt volt nálam egy bot, de ezt csak egy alkalommal használtam, mikor egy öreg falábú embert, akit társai nem akartak felfelé vinni, azokra rászóltam, hogy miért nem segítenek neki és ekkor megütöttem őket a bottal*".[692] Brandenburg Gyula őrmester vallomása szerint Müller nem csak egy ízben használta a botját: *„Müllernél egy bot volt, mint később hallottam, vetkőztetés közben ezzel ütlegelte a zsidókat, hogy siettesse őket*".[693]

A részt vevő katonák egy részét valószínűleg a parancsnak való feltétlen engedelmeskedés vitte rá, hogy részt vegyenek a kivégzésben. Úgy a keleti

[689] Uo. 122. Jalsolvszky Árpád tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30.
[690] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 93. Cseh Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 12.
[691] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 102. Horn Lajos vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 26.
[692] Uo. 231.; Uo. 214. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 14. Bár Müller a bothasználatot már-már humanitárius cselekedetként próbálta feltűntetni, azt lehetetlen enyhítő körülménynek tekinteni.
[693] Uo. 218. Brandenburg Gyula vallomása a Katonapolitikai Osztályon 1947. november 6.

fronton lezajlott hadifogoly-kivégzés, mint a pusztakamarási tömeggyilkosság miatt kihallgatott tanúk alátámasztották, hogy Mátyássy százados nagyon erőszakos ember hírében állt, aki adott esetben a beosztottjaival szembeni fizikai erőszaktól sem riadt vissza.[694] Ez a tény valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a katonák esetleges ellenérzésük dacára sem mertek szembeszegülni a kapott paranccsal. A zsidók kísérésében részt vevő Hajnal Lajos őrvezető. utólag elborzadva mesélt arról bajtársának, Őrsi Istvánnak, hogy a „*sírás környékezte*", mikor egy anyát és karonülő gyermekét kísérte a kivégzőosztaghoz. Állítása szerint az anya útközben azzal nyugtatta síró gyermekét, hogy „*ne sírj, hamarosan megpihenünk*".[695] Ennek ellenére nem szegült szembe a kapott paranccsal és végig részt vett az eseményekben.

Volt olyan katona is, aki a megfelelő körülményeket kihasználva megszökött a helyszínről. Cseh Gyula őrvezető az őrszázadtól mozgósított egységgel került a kivégzés helyszínére. Mikor a dombtetőre vezényelték ásni, akkor tudta meg a csendőröktől,[696] hogy a környék zsidó lakosságát fogják kivégezni. Nem akart részt venni sem az ásásban, sem a kivégzésben, így a sötétet kihasználva a kukoricáson keresztül meglépett és visszament a századparancsnoki gépkocsihoz. Itt tartózkodott hajnalig, míg az egység vissza

[694] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 85. Tárgyalási jegyzőkönyv Szemeréki Sándor perében, 1951. április 26. Kántor Ferenc tanú Mátyássyra nézve elmondta, hogy „*igen agresszív ember volt, s amit parancsolt annak mindenáron érvényt kellett szerezni*". Ugyanezt vallotta Szemeréki Sándor is, Pallaghy Endre zászlós pedig azt állította róla, hogy több ízben is bántalmazta saját embereit BFL, VII.5.e. 19797/1949. 131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.

[695] Uo. Őrsi István tanúvallomása. Hajnalt a háború után még tanúként sem hallgatták ki, így mondatai csak Őrsi tolmácsolásában maradt fenn. Valószínűsíthető, hogy elesett a fronton, ugyanis a Magyar Hadisír nyilvántartó adatbázisában megtalálható egy Hajnal Lajos neve, azonban a veszteségi eset időpontján és helyszínén kívül semmilyen más információ nem áll rendelkezésre róla. Amennyiben a két személy azonos, 1945. március 28-án esett el a dunántúli Nagybajomon folytatott harcokban. Hadisír nyilvántartó, Hajnal Lajos.

[696] Cseh megemlítette, hogy a dombtetőn lévő csendőrök géppisztollyal voltak felfegyverezve. Mivel a zilahi csendőröknek csak karabélyaik voltak, de a tábori csendőröknek (pl. Rózsa Jánosnak és Oláh Józsefnek is) géppisztolyai, Cseh velük beszélhetett.

nem tért a kivégzés helyszínéről. Utólag a zsidók őrzésével megbízott Molnár Ferenc[697] honvéd mesélte el neki a kivégzés lefolyását.[698] Cseh állítását Bognár Ferenc, az őrszázad sofőrje is alátámasztotta. Bognár szerint a személy- és tehergépkocsik sofőrjei a kivégzés alatt végig a járműveknél tartózkodtak. A kivégzés kezdete előtt leszaladt hozzuk Cseh, akiktől megtudták, hogy mi zajlik odafenn. Cseh közölte, hogy nem akar abban részt venni, így a sofőrök társaságában várta meg, míg az alakulat visszatért.[699] A tisztek ez alatt végig a dombtetőn tartózkodtak. Bár Mátyássy százados utólag azt vallotta, hogy a helyszíntől harminc-negyven méterre álltak és nem adtak instrukciókat,[700] a szemtanúk vallomásai szerint Mátyássy, Józsa és Vicsay főhadnagy is aktívan kivette részét a kivégzés gyakorlati megszervezéséből.[701] Pallaghy Endre zászlós esetében csak a jelenléte volt bizonyítható, azt azonban nem lehetett igazolni, hogy a kivégzésben bármilyen szerepet játszott volna.

Érdekes adalékok merültek fel azonban Horváth Ferenc hadnagy és Horváth István csendőr főtörzsőrmesterrel kapcsolatban, amelyek rámutatnak arra, hogy a jelenlévő tisztek sem egységesen viszonyultak a történtekhez. Horváth Ferenc – mint már korábban rámutattam – a zsidók értéktárgyait őrizte a kivégzés alatt. Bognár Ferenc és Nagy Sándor sofőrök szerint Horváth idő előtt elhagyta a helyszínt és a domb alatt álló egyik személygépkocsiban várta meg a visszatérő alakulatot. Itt a két tanú füle hallatára kijelentette, hogy

---

[697] Molnár nem érte meg a háború végét, 1945. február 8-án elhunyt a győri kórházban. Veszteségi kartonjából tudjuk, hogy 1899-ben született Budapesten, és bevonulásakor is ott volt a lakhelye. Hadisír nyilvántartó, Molnár Ferenc veszteségi kartonja.

[698] Uo. 93. Cseh Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 12.

[699] Uo. 96–97. Bognár Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.

[700] Uo. 154. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.

[701] Uo. 14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.; Uo. 18. Bodrogi Ferenc kihallgatása, 1945. augusztus 16.; Uo. 27. Szlávik Kálmán kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8., USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1116. Márton Lázár kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 30. Márton kiemelte, hogy a kivégzés alatt a parancsokat egy százados adta ki.

„*nem helyes, ami itt történik*", másnap pedig azt állította, hogy *„ma ebédelni sem tudok a borzalmas látványtól*".[702] Ennek ellenére az őrszázad parancsnokhelyetteseként jelenlétével legitimálta a nyilvánvalóan törvénytelen kivégzést.

Pallaghy Endre zászlósnak a zsidókat őrző „csendőr tiszthelyettesről" volt az a benyomása, hogy „*sajnálja a zsidókat*".[703] Csiszár Sándor honvéd altiszt hallomásból tudta, hogy a kivégzésnél jelenlévő másik csendőr elsírta magát, mire felettese elzavarta a helyszínről.[704] A két vallomás meglátásom szerint kapcsolódik egymáshoz, és a néven nem nevezett „csendőr tiszthelyettesben" Horváth István főtörzsőrmestert azonosíthatjuk.

Amennyiben a fenti esemény valóban megtörtént, egy érdekes képet rajzol Horváth mentalitásáról. Felettesei parancsának engedelmeskedve levezényelte a nagysármási zsidók összegyűjtését, ellátta a láger parancsnoki tisztségét és a zsidókat gyakorlatilag a tömegsírokig kísérte, holott jó eséllyel nem értett egyet az eseménysorral. Ennek ellenére nem szegült szembe a kapott paranccsal. A parancs kötelező érvénye a tömeggyilkosság más résztvevői esetében is hangsúlyosan előfordult. Bodrogi Ferenc törzsőrmester például halálra ítélését követően kegyelmi kérvényében a következő – őszinte hangvételű – vallomást tette: „*Katona voltam, parancsra cselekedtem amit tettem. [...] Hosszú katonáskodásom alatt mindig csak arra tanítottak, a parancsot teljesíteni kell*".[705]

Szemtanúk visszaemlékezései szerint Vicsay hajnaltájban kijelentette, hogy „*gyorsabban kell csinálni a dolgot, mert világosodik az ég alja*", így a még élő embereket őrzőik felhajtották a kivégző körletbe, helyben levetkőztették őket, a kivégző alakulatok pedig nagyobb csoportokban folytatták az

[702] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 98. Bognár Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.; Uo. 110. Nagy Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 25.
[703] Uo. 130. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30.
[704] Uo. 329. Tanúkihallgatások a budapesti népbíróságon, 1948. február 12.
[705] Uo. 430. Bodrogi Ferenc kegyelmi kérvénye, 1948. május 1.

agyonlövésüket.[706] A kivégzésben részt vevő katonák és csendőrök, valamint a közelben megbúvó Aluaş és Mocean vallomásai megegyeznek abban, hogy a kivégzést virradatkor, hajnali öt óra tájban fejezték be,[707] Horváth Ferenc hadnagy is azt állította utólag, hogy a kivégzés hajnali négy-fél öt körül ért véget.[708] Brandenburg Gyula őrmester szerint az összes jelenlévőt felvezényelték a gödrökhöz, megnézték a hullákat, majd a négy szovjet hadifogoly betemette a gödröket.[709] Mátyássy százados a négy hadifoglyot is ki akarta végeztetni, de a katonák tiltakozására végül eltekintett ettől.[710] A dombról lejövő katonák összegyűjtötték a zsidók ruháit, amelyet az egyik várakozó tehergépkocsira raktak fel.[711] A ruhák lehordásához az őrszázadtól egy újabb hatfőnyi alakulat vonult ki Pusztakamarás határába.[712] Az összegyűjtött ruhákat Bodrogi törzsőrmester másnap hajnalban Nagysármás határában

[706] Uo. 269. Müller Antal vallomása. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1948. február 10.; USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1116. Márton Lázár vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 30.

[707] Uo.

[708] BFL, VII.5.e. 77584/1947. 203. Horváth Ferenc kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.

[709] Uo. 30. Brandenburg Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 30.

[710] Uo. 143. Csiszár Sándor tanúvallomása, 1947. november 7.; Uo. 624. Horváth Ferenc fellebbezése, 1948. március 18.

[711] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.; Uo. 18. Bodrogi Ferenc törzsőrmester kihallgatása, 1945. augusztus 16.; Uo. 30. Brandenburg Gyula kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon,1947. november 6.; Uo. 100. Halmos Lajos tanúvallomása, 1947. október 14.; Uo. 154. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.; USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 73. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 37. tekercs, 350. Ion Moceanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 26.; Uo. 351. Ion Aluaş tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 26.

[712] Farkas Sándor csendőr szakaszvezető szerint Csiszár Sándor őrmester vezényelte ki őket, Brandenburg Gyula őrmester megerősítette Farkas Csiszárra vonatkozó vallomását, míg Csiszár tagadta, hogy bármi tudomása lett volna a folyamatban lévő kivégzésről.

elégette.[713] Az ékszerek sorsát illetően Horváth Ferenc hadnagy és Vicsay főhadnagy összeszólalkoztak,[714] de ezek végül a zilahi csendőrökhöz kerültek.

A kivégzést követően mindhárom parancsnok, Mátyássy, Józsa és Vicsay is sorakoztatta katonáit, és parancsba adta, hogy a történtekről beszélni nem szabad, aki a parancsnak nem engedelmeskedik, azt retorzió éri.[715] Ambrus Pál szerint: „*Megjegyzem, hogy Vécsey (sic!) főhadnagy parancsba adta, hogy őrizzük meg a titkot vagy szankcionálva leszünk katonai titok kifecsegése miatt*".[716] Ez a körülmény nyilvánvalóan és egyöntetűen alátámasztja, hogy a századparancsnokok teljesen tisztában voltak tettük törvénytelenségével és annak esetleges következményeivel. Az „eligazítást" követően a három alakulat katonái felszálltak gépjárműveikre, és visszatértek körleteikbe. A zilahi csendőröknek Vicsay főhadnagy hazatértükkor kávét főzetett, majd aznapra szabadnapot kaptak.[717] A tiltás ellenére úgy a zilahi csendőrök és a magyar katonák, mint a helyi lakosság között terjedni kezdett a kivégzés híre.

A budapesti népbírósági perben vallomást tevők az információikat rendszerint a kivégzésben érintett katona- és csendőrtársaiktól szerezték. Az őrszázadban szolgáló katonák azonban egyöntetűen azt állították, hogy a későbbiekben Müller Antal és Rózsa János is „hencegtek" a kivégzésben való

[713] Uo. 14. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.; Uo. 18. Bodrogi Ferenc törzsőrmester vallomása, 1945. augusztus 16.; Uo. 154. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 8.

[714] Uo. 328. Horn Lajos vallomása, 1948. február 12.

[715] Uo. 93. Cseh Gyula tanúvallomása, 1947. szeptember 13. „*A kivégzésről beszélni nem szabad, akinek eljár a szája az viselje a következményeket*". Uo. 18. Bodrogi Ferenc kihallgatása, 1945. augusztus 18. „*A századnál hadbíróság volt, mely súlyos ítéleteket hozott*". Bodroginak ez a megállapítása annyiból problémás, hogy hadbíróságokat csak hadosztályi és magasabb szinten állítottak fel. Bodrogi ezirányú vallomását alátámaszthatja Farkas Sándor csendőr szakaszvezető ügye is, akit még a galíciai harcok alatt ítélt halálra a hadbíróság. Ítéletét azzal a feltétellel nem hajtották végre, hogy engedetlenség esetén a mindenkori parancsnok köteles a helyszínen kivégezni. USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1071. Ambrus Pál és Bálint József szembesítése, 1952. február 9.; Uo. 1080. Ambrus Pál kihallgatása, 1952. február 11.

[716] Uo. 87. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszéken, 1954. április 13.

[717] Uo. 1080 Ambrus Pál kihallgatása, 1952. február 11.; Uo. 1116. Márton Lázár kihallgatása, 1952. április 30.

részvételükkel. A zilahi csendőrök között szintén elterjedt a kivégzés híre. Bálint József, a Kissármáson állomásozó csendőrök telefonosa például beszámolt róla, hogy a Kolozsvár irányába történő visszavonuláskor Ambrus Pál és Soós Adalbert megmutatták neki az útról a tömegsír pontos helyszínét.[718]

Miután a csendőrök szovjet hadifogságba estek, a fogolytáborban már nyíltabban beszéltek az esetről. Boros Ferenc csendőr saját vallomása szerint egy ízben nyíltan kérdőre vonta Láncz századost, hogy mit tud a sármási zsidók legyilkolásáról. Láncz erre csak ennyit felelt: „*boldog lehetsz, mert te nem voltál benne*".[719] Ion Aluaş és Mocean – állításuk szerint – a magyar megszállás időtartama alatt nem mertek a kivégzésről beszélni.[720] Az óvatosságukat az is indokolta, hogy másnap két csendőr kereste őket lakásukon, de mivel ők ekkor még a búvóhelyükön voltak, nem találták őket, és elmentek.[721]

Id. Teleky Dezső szeptember 23-án említette először naplójában, hogy a zsidókat állítólag kivégezték, de nem adott hitelt a pletykának.[722] Betegh Sándor azt állította, hogy neki szeptember végén maga Láncz százados vallotta be a tömeggyilkosság tényét.[723] Ennek ellenére a helyiek jórésze valószínűleg nem hitte el, hogy mi történt. Erre utalhat, hogy amikor a szovjet és román csapatok bevonulását követően a korábban elmenekült zsidók hazatértek és hozzátartozóik felől érdeklődtek, a falusiaktól rendszerint azt a választ kapták, hogy elszállították őket Kolozsvárra.[724] Pallaghy Endre zászlós tudni vélte, hogy

[718] Uo. 1061. Bálint József kihallgatása, 1952. február 8.
[719] Uo. 1102. Boros Ferenc magyar nyelvű vallomása, 1952. március 4. Fennáll a lehetősége, hogy Boros a Láncz százados szájába adott szavakkal saját magát próbálta igazolni, de azt is ki kell emelni, hogy egyetlen terhelő vallomás sem született ellene, így az ügyészség vádemelés nélkül szabadlábra helyezte.
[720] Uo. 827. Ion Aluaş tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[721] Uo. 512. Ioan Mocean vallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.
[722] Uo. 678. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. szeptember 23.
[723] Uo. 838. Betegh Sándor tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 26.
[724] Uo. 383. Hirsch Zoltán nyilatkozata a tordai rendőrségen, 1944. november 9. Mikor eljutottak Ion Aluaşhoz, ő vitte fel őket a tömeggyilkosság helyszínére.

a nagysármási ügyben magyar hadbírósági nyomozás kezdődött, amelyet dr. Szarka Géza és dr. Harmati László hadbíró főhadnagy irányított. Ez egyben valószínűvé teszi azt a tényt is, hogy a gyilkosságot levezénylő tisztek szándékai ellenére a kivégzés híre mégis eljutott a magyar hadvezetés bizonyos köreihez. Pallaghy szerint azonban ez a nyomozás nem vezetett eredményre.[725] Ennek legfőbb oka, hogy a tömeggyilkosság helyszíne rövid idő múlva, október 10-én szovjet–román megszállás alá került, így az esetleges helyszíni vizsgálat teljességgel lehetetlenné vált. A nagysármási zsidóság kivégzésének tényére az októberben kibontakozó hadiesemények több mint egy hónapra fátylat borítottak.

A ROMÁNOK ELLENI ATROCITÁSOK NAGYSÁRMÁSON

A nagysármási zsidóság gettósításával párhuzamosan a magyar hatóságok egyes helyi román személyeket is internáltak, majd később deportáltak. Az internálások gyakorlata nem számított szokatlannak a hadviselő államokban. A jelzett eseménysor Dél-Erdély területét tekintve azonban napjainkig teljességgel feldolgozatlan. Nem rendelkezünk információkkal sem a magyar, sem a román internáltak pontos számát illetően, ahogy a kutatás eddig arra sem talált magyarázatot, hogy mely magyar polgári vagy katonai szerv rendelte el a megbízhatatlannak tekintett személyek letartóztatását.

Ebben a fejezetben a nagysármási és környékbeli románok internálásával fogok foglalkozni. Bár ez az ügy a zsidóság gettósításához és legyilkolásához csak lazán kapcsolódik, úgy vélem, kiemelt fontosságú az összkép megértéséhez. Szem előtt tartva, hogy a források tekintetében kizárólag a romániai bírósági eljárások jegyzőkönyveire tudtam hagyatkozni, ezért erős

[725] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 131. Pallaghy Endre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.

forráskritikát gyakoroltam és csupán az események általános jellemzőit ismertetem.

Internálások

Az 1944 szeptemberében véghezvitt letartóztatások valószínűleg ugyanazt a mintát követték, mint amelyet a magyar katonai közigazgatás követett Észak-Erdélyben 1940 őszén. A katonai parancsnokság által kibocsátott utasítás szerint: „*Őrizetbe kell venni minden olyan személyt, akinek jelenléte a közrend, államérdek vagy gazdasági okból aggályos*".[726] Ez a tágan értelmezett kategória széles skálát biztosított román (és adott esetben zsidó) személyek internálására. Ilyen oknak számított akár egy magyarellenes kijelentés, a „magyar lakosság érdeke elleni" cselekedet, a kommunista és vasgárdista múlt, vagy akár csak ezeknek a gyanúja.[727] Nagysármás és környéke esetében megállapítható, hogy a magyar bevonulást követően még ennél is szigorúbban jártak el, mert a román elit jelentős részét őrizetbe vették. Ezt követően csak a fentebb, lazán meghatározott kategóriákba tartozó, „problémásnak" tekintett személyeket tartóztatták le. Ezekben az esetekben valószínű, hogy a helyi magyar lakosság véleménye volt a döntő tényező. Eddig azonban nem találtam arra vonatkozó információt, hogy mely hatósági fórum rendelte el a letartóztatásokat, majd a községből való eltávolítást.

A háború utáni bírósági perekben a letarztatások okaként egyértelműen a magyar hatóságok soviniszta magatartását határozták meg.[728] Később, a pártállami igazságszolgáltatás irataiban már az osztályharcos retorika dominált,

[726] A katonai parancsnokság utasítása. Idézi Sárándi, 2016: 57.
[727] Sárándi, 2016: 80.
[728] SJANC, Dos. 22/1946. 334–345. A kolozsvári népbíróság határozata a 9. csoport perében, 1946. június 28.

amelyek azt hangsúlyozták, hogy a *„letartóztatottak között voltak munkások, parasztok, értelmiségiek, azaz mindazon osztályok, akikben a reakció ellenséget látott*".[729]

A letartóztatások valódi okainak meghatározásához azonban célszerű megvizsgálni a fogságba vetettek körét. Az első kategóriát a hadifoglyok képezték. Ştefan Ciobanu vallomása szerint a magyar előrenyomulás alkalmával fogságba esett katonákat előbb a nagysármási kultúrházba zárták, majd később átszállították a lágerbe.[730] A később letartóztatottak között volt a falu korábbi polgármestere,[731] a helyi orvos[732] és a két görögkatolikus pap mint a helyi román elit képviselői. Másrészt letartóztatták azt a személyt, akiről több tanú is vallotta, hogy vasgárdista és ebből kifolyólag hangsúlyosan magyarellenes volt,[733] valamint a hasonlóan kompromittált múltú pusztakamarási jegyzőt, akivel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy 1944 nyarán helyezték vissza a kiürített Besszarábiából.[734] Az internáltak körét a hadifoglyokon kívül, további két csoportban határozhatjuk meg: a helyi román elit[735] és azok a személyek, akik magyarellenesség hírében álltak. Mivel a

[729] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 1088. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1953. augusztus 13.
[730] Uo. 39. tekercs, 81. Ştefan Ciobanu nyilatkozata, 1951. október 19.
[731] Uo. 38. tekercs, 651. Sever Banu részéről érkező feljelentés a tordai főügyészhez, 1945. március 7.; Uo. 655. Gergely Károly tanúvallomása a tordai bíróságon, 1945. április 22.; Uo. 657. Petru Socaciu tanúvallomása a tordai bíróságon, 1945. április 25.; Uo. 661. Székely Márton vallomása a tordai bíróságon, 1945. május 21.
[732] Uo. 38. tekercs, 154. Kemény Jolanda tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18.; Uo. 202. Vasile Bor tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18.; Uo. 266. Horváth Elemér tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. június 21.
[733] Uo. 39. tekercs, 112. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári ügyészség előtt, 1951. október 24.
[734] Uo. 37. tekercs, 754–756. Florian Mornăilă jegyző tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 7.; Uo. 773–774. Kemény Béla vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 10.
[735] Mint korábban láttuk, a román hatóságok is hasonlóképpen jártak el, amikor 1944. augusztus 23. után a magyar elitet internálták.

bevonuló magyar csendőröknek nem volt kötődésük a településekhez, felmerül, hogy a helyi magyar lakosoktól kaptak bővebb információkat.

Az internálásokat Balázs Géza hadnagy alakulata kezdte meg, majd Láncz százados zilahi egysége folytatta. A helyi lakosok vallomásai megegyeznek abban, hogy „civilruhás" nyomozók is közreműködtek. Kinczli János csendőr azt is tudni vélte, hogy ezek valójában csendőrnyomozók voltak, de állandóan polgári ruhában jártak a faluban.[736] Bartha Sarolta, akinek a háború alatt kocsmája volt Mócson, a háború utáni vallomásában kitért rá, hogy egy ízben a nyomozók parancsnoka is megfordult nála és azt állította magáról, hogy a Magyar Királyi Csendőrség egyik nyomozó alosztályának a tagja.[737] A vallomások egyöntetűek arra nézve, hogy összesen hét nyomozó volt jelen a településen.[738] A parancsnokukat név szerint is azonosították Kecskés Géza zászlós[739] személyében.[740] A csendőrnyomozók származási helyét illetően azonban már ütköznek a vallomások. Míg Barabás István szerint

[736] Uo. 39. tekercs, 996. Kinczli János magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.

[737] Uo. 39. tekercs, 552. Bartha Sarolta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 30.

[738] Uo. 38. tekercs, 789. Szalai Sándor polgármester kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 29.; Uo. 821. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.; Uo. 849. Petru Socaciu kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.; Uo. 910. Barabás István kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18.; Uo. 920. Löwy Ferdinánd tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.; Uo. 39. tekercs, 516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 17.; Uo. 527. Junger (szül. Kahán) Sarolta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.; Uo. 529. Zsigmond Miklós kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 27.

[739] A román nyelvű vallomásban a *sublocotonent* román szó szerepel, ami magyarul alhadnagy. A gyorsíró azonban odaírta mellé zárójelben, hogy „zászlós". Ennek az ütközésnek a valószínű magyarázata, hogy a román haderőben nem létezett zászlósi vagy annak megfelelő rang.

[740] Uo. 38. tekercs, 910. Barabás István kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18.; Uo. 996. Kinczli János magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.; USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 383. Szalai Sándor kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 26.; Uo. 552. Bartha Sarolta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 30.

Marosvásárhelyről érkeztek,[741] addig más tanúk szerint Kolozsvárról vagy Szamosújvárról vezényelték őket a faluba.[742] Szalai Sándor polgármester szerint a csendőrnyomozók az első zsidó csoport összegyűjtésében is részt vettek,[743] ezt azonban egyetlen más vallomás sem támasztotta alá.

Felmerült azonban, hogy szeptember végén jelen volt a Novolyon bujkáló két zsidó család „begyűjtésénél", amit a túlélő letartóztatottak – akik sikeresen átvészelték a háborút – és a jelenlévő falusiak is megerősítették.[744] A csendőrök fő feladatát a potenciálisan veszélyes románok eltávolítása képezte. A nagysármási románok és a helyi magyarok vallomásai megegyeztek abban, hogy a csendőrök és a nyomozók a letartóztatásokat egy lista alapján végezték.[745] Zsigmond Miklós – aki Székely Márton helyettese volt a nemzeti gárdánál, majd néhány nap erejéig Székelyt váltotta a pozícióban – megemlítette, hogy a csendőrnyomozók a listákat Kolozsvárról hozták

[741] Uo. 909. Barabás István kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 18.
[742] Uo. 39. tekercs, 552. Bartha Sarolta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 30.
[743] Uo. 38. tekercs, 789. Szalai Sándor polgármester kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 29.
[744] Uo. 37. tekercs, 799. Zöld Lajos vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 14.; Uo. 833. Szabó Mihály kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.; Uo. 835. Szabó Irma kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.; Uo. 38. tekercs, 381. Löwi Ferdinánd nyilatkozata Nagysármáson, a kolozsvári csendőrparancsnok előtt, 1944. november 8.; Uo. 388. Kahán Sarolta nyilatkozata Nagysármáson, a kolozsvári csendőrparancsnok előtt, 1944. november 8.; Uo. 391. Szabó Mihály nyilatkozata Nagysármáson a kolozsvári csendőrparancsnok előtt, 1944. november 17.; Uo. 39. tekercs, 516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróság előtt, 1945. július 26.; Uo. 527. Junger Sarolta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 30. A történetek elemei úgy az 1945-ös, mint az 1951-es vallomások alkalmával teljesen megegyeztek.
[745] Uo. 529. Zsigmond Miklós vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 27.; Uo. 38. tekercs, 819. Ştefan Ciobanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1. Ciobanu – állítása szerint – bujkálása alatt felkereste Betegh Sándor földbirtokost, aki közölte vele, hogy nyugodtan hazatérhet, mert a csendőrök egy „feketelista" alapján gyűjtik össze a helyi románokat, amelyen ő nem szerepel. Meg kell említeni, hogy Ciobanut valóban nem érte semmilyen retorzió a megszállás öt hetében. Betegh a vallomásaiban sajnos nem említette, hogy pontosan milyen további információkkal rendelkezett a listáról.

magukkal.[746] Később az egyes román személyek feljelentésével vádolt helyi lakosok is ezzel mentegetőztek. Ennek az állításnak az igazságértéke azonban kétségbe vonható. Nem valószínű, hogy a helyismerettel nem rendelkező csendőrök tisztában lettek volna az eltávolítandó „elemek" kilétével, sőt egyes esetekben a letartóztatások indoka is cáfolja a fenti tanúvallomásokat. Vasile Banu ügyvédet, aki 1944 szeptemberéig a falu polgármestere volt, azért tartóztatták le, mert mandátuma alatt több magyar lakost megbüntetett egy közelebbről körül nem határolt ügyben.[747] Banu letartóztatásának körülményei kapcsán érdemes idézni Eugen Bucin állatorvos tanúvallomását. Amikor értesült a volt polgármester őrizetbe vételéről, megkérdezte a csendőrparancsnoktól, hogy miért került sor rá. Mire a csendőrtiszt azt válaszolta, hogy „*több panasz is érkezett ellene helyi lakosok részéről*", ő csak a kötelességét teljesíti.[748] Egyes vallomások szerint a helyi gárdisták is részt vettek a letartóztatásokban: Liviu Stupineanu görögkatolikus esperes szerint őt szeptember 15-én tartóztatta le egy csendőr és az egyik gárdista.[749]

A lágerben több tanú is beszélt Vasile Micu görögkatolikus pappal,[750] aki azt állította, hogy őt Murádin János gárdista hurcolta el a lakásáról.[751] Murádinra vonatkozóan Petru Socaciu is terhelően vallott, azt állítva, hogy szeptember 8-

[746] Uo. 529. Zsigmond Miklós vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 27.
[747] Uo. 327. Luca Moldovan tanúvallomása a bukaresti népbíróság nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 703. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok jelentése a nyomozati munkáról (dátum nélkül, valószínűleg 1945 eleje).; Uo. 807. Tőkés János tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 813. Eugen Bucin tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[748] Uo. 813. Eugen Bucin tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[749] Uo. 37. tekercs, 827. Liviu Stupineanu nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 7. Az esperes a gárdistát név szerint is azonosította, de a Securitate nem tudta felkutatni.
[750] Akit az észak-erdélyi Budatelkéről utasítottak ki a magyar hatóságok a bécsi döntést követően.
[751] Uo. 39. tekercs, 626–629. Liviu Stupineanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. szeptember 4.

án jelen volt az ő letartóztatásánál is.[752] Vasile Micu nem tért haza a deportálásból, Socaciu vádjait pedig nem tudták Murádinra rábizonyítani, így a bíróság vádemelés nélkül szabadlábra helyezte őt.[753]

Az internáltakat – akárcsak az összegyűjtött zsidókat – a Ioan Pop pályaőr házában felállított lágerben helyezték el, a zsidóktól elkülönítve. A román foglyok pontos számát nem lehet megállapítani. Egyes tanúvallomások 35 vagy 38 főre teszik, azonban nem rendelkezünk kontrollforrásokkal ennek alátámasztására vagy megcáfolására. A román internáltak lágerbeli körülményeiről a később kiszabadult foglyok számoltak be, de a magyar lakosok egy része is rendelkezett közvetett információkkal az ott történtekről. A már 1944 szeptemberében szabadon engedett vagy a későbbi kitelepítésből hazatért foglyok szerint az elhelyezési körülmények kifejezetten rosszak voltak és gyakoriak voltak a csendőri túlkapások.[754]

A lágerben szolgálatot ellátó gárdisták közül két személyt vádoltak meg. Egyikük Császár Béla volt, aki a magyar csapatok bevonulását követően tért vissza Nagysármásra, ahonnan 1943-ban a katonai behívó elől menekült el. Több tanúvallomás szerint tevékeny szerepet vállalt az őrizetesek megalázásában.[755] Ugyanez a vád merült fel Sóos István gárdista ellen. Sóos a

[752] Uo. 38. tekercs, 848. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.
[753] Uo. 37. tekercs, 1110. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1952. október 22.
[754] Uo. 754–756. Florian Mornăilă tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 7.; Uo. 826–829. Liviu Stupineanu nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.; Uo. 38. tekercs, 516. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.
[755] Uo. 37. tekercs, 726. Elciu Gavrilă tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 22.; Uo. 827. Liviu Stupineanu nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.; Uo. 38. tekercs, 848. Petru Socaciu kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3. Császárra a vádat sem 1945-ben, sem 1951-ben nem lehetett rábizonyítani.

lágerben elverte Petru Socaciut, amit a többi internált és Sóos szakaszvezetője, Bálint József is elismert.[756]

Teleky Dezső plébános a háború után elismerte egy vallomásában, hogy tudott a fogolytáborban történt kilengésekről: „*Azt mindjárt meg lehetett állapítani, hogy a csendőrség elég durván bánt a letartóztatott egyénekkel, akik között több jó ismerősöm volt. Mindjárt elmentem a csendőrfőhadnagyhoz* [máshol viszont azt állította, hogy a századossal beszélt – K. Sz.] *és személyemmel garantálva* […][757] *szabadlábra helyeztettem őket, csupán naponként jelentkezniük kellett*".[758] Mikor Teleky a bántalmazásokért kérdőre vonta Láncz századost, ő – állítása szerint – csak ennyit válaszolt: „*Mit csodálkozik? A csendőröknek is kell szórakozniuk valamivel*".[759]

A zsidókkal ellentétben a letartóztatott román foglyok érdekében rendszeresen közbenjártak a helyi magyar lakosok. Liviu Stupineanu görögkatolikus esperesen például Teleky Dezső római katolikus plébános és Nagy Ödön mezőméhesi,[760] illetve Gergely Károly nagysármási református lelkész is megpróbált segíteni,[761] de nem jártak sikerrel. Emil Morat és Vasile Banut a visszaemlékezések szerint Betegh Sándor földbirtokos kérésére

---

[756] Uo. 821. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 848. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3. Bálint állítása szerint később személyesen látogatott ki a helyszínre, a történtek kivizsgálására. SJANC, 12/1946. 21. Bálint József tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1946. április 26.

[757] Itt felsorolja az általa kiszabadítottak neveit.

[758] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 396. Teleky Dezső levele Csőgör Lajos alispánnak. 1945. január (nincs nap.).

[759] Uo. 392. Teleky Dezső tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 26-án.

[760] Nagy Ödön később visszaemlékezésében a sármási zsidók legyilkolására is kitért: „*Ami a kissármási (sic!) zsidók sorsát illeti, az egy mozaikja a holokausztnak, a hitlerista fajgyűlölet egyik következményének: őket az erdélyi hadjárat idején végezték ki. 1944 szeptemberében a zilahi csendőrök gyilkolták meg őket a pusztakamarási Kányás-erdőben. Amikor autóbusszal Kolozsvárra menet vagy jövet a kamarási juhlegelő alján megpillantom a temetőjüket, szégyellem, hogy magyar vagyok, mert akik ezt az esztelen és értelmetlen, számunkra rendkívül káros tömegmészárlást elkövették, magyarok voltak. A szegény zsidók jó részét pedig személyesen is ismertem*". Nagy, 2001: 88.

[761] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 390. Teleky Dezső vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 26.

engedték szabadon.[762] Érdemes azonban kiemelni, hogy a kompromittált múltú személyek esetében nem történtek közbenjárások. Így például Petru Socaciu vallomásai során kiemelte azt, hogy senki nem kezdeményezte az ő szabadon bocsátását, sőt mikor felesége Betegh Sándor segítségét kérte, ő kategorikusan megtagadta azt.[763]

A román foglyok helyzetének „rendezésére" a zsidók elszállításával megközelítőleg azonos időben került sor, azt a láger teljes felszámolásának szándéka motiválhatta. Az internáltak vallomásai alapján szeptember 15-én egy négytagú szelekciós bizottság alakult, amelynek tagjai egy civil ruhás nyomozó, Horváth István csendőr főtörzsőrmester, Szabó csendőrőrmester és Zsigmond Miklós gárdaparancsnok voltak.[764] Emil Mora szerint a bizottság tagja volt Székely Márton is,[765] ezt azonban a többi tanúvallomás nem támasztotta alá. Zsigmond elismerte, hogy valóban jelen volt a románok kiutasításánál, de állítása szerint ennek fő végrehajtója a civil ruhás nyomozó volt, aki egy Kolozsvárról magával hozott lista szerint „dolgozott".[766] Petru Socaciu szerint Zsigmond adott róla rossz referenciát és azért deportálták, de Zsigmond állítása szerint arra már nem volt szükség, mert már szerepelt a „feketelistán" mint „*notórius magyarellenes elem*".[767] A szelektálásokat követően nyolc románt szabadlábra helyeztek (köztük volt Emil Mora is) és mintegy tizenhét személyt szállítottak teherkocsin Kolozsvárra.[768]

---

[762] Uo. 813. Eugen Bucin tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[763] Uo. 848. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.
[764] Uo. 821. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 39. tekercs, 529. Zsigmond Miklós kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 27.
[765] Uo. 1164. A kolozsvári ügyészség jelentése a nagysármási nyomozati munkáról, 1952. július 16.
[766] Uo. 39. tekercs, 529. Zsigmond Miklós kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 27.
[767] Uo.
[768] Uo. 629. Liviu Stupineanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. szeptember 4.; Uo. 38. tekercs, 821. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.;

A budapesti népbíróság iratai alapján egyértelműnek tűnik, hogy a román foglyok „deportálásához" az őrszázad tehergépkocsiját vették igénybe a csendőrök (ez egyben azt is alátámasztja, hogy a zilahi csendőrparancsnokok ekkor már kapcsolatban álltak a Kis- és Nagysármáson állomásozó katonai alakulatok parancsnokaival). Csiszár Sándor őrmester előadta, hogy a zsidók kivégzését megelőző reggelen egy csendőr százados állítólagos „parancsára" körülbelül húsz román hadifoglyot kellett Kolozsvárra szállítania,[769] akiket a kolozsvári börtönbe vitt és átadott egy rendőr tiszthelyettesnek.[770]

„Küldetéséről" hazatérve kapott parancsot annak az osztagnak összeállítására, mely hamarosan részt vett a Pusztakamarás melletti tömegkivégzésben: „*1944 szeptemberében a 2. páncélos hadosztály őrszázadánál szolgáltam Kissármáson. Egyik napon a kapott parancsra Csiszár őrmesterrel és Király Rudolf gépkocsivezetővel kb. 20 főnyi hadifoglyot és 5-6 deportálásra összegyűjtött zsidót szállítottunk le Kolozsvárra. Útközben légitámadást is kaptunk, és miután a szállítmányt a kolozsvári toloncháznál leadtuk, visszafelé már sötétségben jöttünk. Kissármás előtt megláttuk a század személygépkocsiját az országúton*".[771]

Petru Socaciu háború utáni tanúvallomásában – magával együtt – tizenhárom deportált nevét és letartóztatása előtti funkcióját tudta felsorolni. Az elhurcoltak között voltak Liviu Stupineanu és Vasile Micu görögkatolikus papok, Gheorghe Sârbu nagysármási rendőrfelügyelő, Florian Mornăilă

Uo. 835. Liviu Mureşan tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.; Uo. 849. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.

[769] Nyilvánvaló, hogy egy idegen alakulatbeli csendőr százados nem adhatott parancsot az őrszázad őrmesterének. Valószínűleg Józsa András főhadnagy bocsátotta Csiszárt – és a tehergépkocsit – Láncz százados rendelkezésére.

[770] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 139–142. Csiszár Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 12.

[771] BFL, VII.5.e. 7758/1947. 95. Kovács Sándor kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 12.. Érdemes külön kiemelni, hogy Kovács állítása szerint 5-6 helyi zsidó személyt szállítottak a kolozsvári toloncházba. A sorsukról nem rendelkezünk további információval, a háború után kihallgatott helyi lakosok tanúvallomásai sem tartalmaznak erre vonatkozó adatokat.

pusztakamarási jegyző, Ioan Oancea nagysármási aljegyző, Iuliu Moldovan adószedő,[772] egy helyi román tanító, három határőr, egy észak-erdélyi menekült (akárcsak Socaciu és Micu), illetve egy kissármási kereskedő, Lazăr Morar.[773]

Az elszállítottak többsége az 1945-ös év folyamán tért haza, közülük ketten tanúskodtak a kolozsvári népbíróság előtt, majd két további személy az 1951-et követő perújrafelvételkor. Más források híján az ő tanúvallomásaik alapján rekonstruálom a román deportáltakkal 1945-ben történteket. Liviu Stupineanu 1945-ben felvett vallomásában kihangsúlyozta, hogy a nagysármási lágert kivéve sehol másutt nem bántalmazták fogva tartása alatt. Állítása szerint a lágerhez képest a kolozsvári börtönben látványosan javultak a fogva tartási körülmények. Innen – körülbelül egy hét kolozsvári fogság után – Zsibóra szállították a foglyokat, ahol mintegy hatszáz,[774] más dél-erdélyi településről összegyűjtött internálttal együtt tartották fogva. Állítása szerint mind Kolozsváron, mind Zsibón bőséges ellátásban részesültek, az őket őrző rendőrök és csendőrök pedig – ellentétben a nagysármási láger őreivel – nem alkalmaztak fizikai erőszakot. Zsibóról Budapestre szállították, majd – legyengült állapota miatt – a kísérő csendőrök 15 fogolytársával együtt átadták néhány magyar katonának, akik a foglyokat szekéren a veszkényi rögtönzött hadifogolytáborba vitték, ahol akkor már több román katona és tiszt volt összegyűjtve. A táborban őrzött foglyokat hamarosan átadták az SS-nek, akik az ausztriai Kaisersteinbruch láger érintésével a Berlinhez közeli Wustrauba

[772] Iuliu Moldovan fia, Ovidiu Iuliu Moldovan – aki apja elhurcolásakor még csak két éves volt – később híres színész lett. 2008-ban bekövetkezett halálakor a „România Csillaga" érdemrendben részesült kulturális tevékenységének elismeréseként.
[773] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 848. Petru Socaciu vallomása a Kolozsvári Népbíróságon, 1945. július 3.
[774] A számot nem tudjuk független forrásból leellenőrizni.

szállították őket. Stupineanut és fogolytársait itt érték el a szovjet csapatok 1945. május 1-jén.[775]

Petru Socaciu – saját állítása szerint – 1944. október 13-ig volt együtt a többi internálttal, azután Ioan Oancea aljegyzővel és egy másik személlyel Nagykárolyba, majd Budapestre szállították. Innen szabadult ki, miután a szovjetek elfoglalták a várost.[776] Hasonló utat járt be Gavrilă Elciu is, aki 1944 szeptemberében határőrként esett hadifogságba. 1944 késő őszén a csendőrök Budapestig hurcolták, de a város ostromakor megszökött és feladta magát a szovjet csapatoknak, akik hazaengedték.[777] Florian Mornăilă Stupineanuhoz hasonló utat járt be: Kolozsvár, majd Budapest érintésével Komáromba került, ahol kísérőik átadták őket egy SS alakulatnak. A németek az ausztriai oberlandorfi hadifogolytáborba szállították: „*A láger kapujában az SS-ek megvertek. Azt mondták, hogy árulók vagyunk, akiket mind agyon kellene lőni. [...] Nagyjából 170-en maradtunk a 400 román internáltból. Ekkor kihallgatott minket néhány német tiszt. Általánosságban az érdekelte őket, hogy miért tartóztattak le. Én kijelentettem, hogy mi nem vettünk részt semmilyen katonai cselekedetben. Ebből kifolyólag ártatlanok vagyunk*" – emlékezett vissza később.[778] Őt 1945 tavaszán amerikai katonák szabadították ki, visszaemlékezése szerint huszonöt kilóval soványabban, mint amikor letartóztatták. Azt is megemlítette, hogy tudomása szerint a dél-erdélyi deportáltak közül más településeken is voltak halálos áldozatok, így például a Lövérről deportált Ioan Crăciun és Iacob Graur.[779].

[775] Uo. 39. tekercs, 626–629. Liviu Stupineanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. szeptember 4.
[776] Uo. 38. tekercs, 847–849. Petru Socaciu kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.
[777] Uo. 37. tekercs, 726. Gavrilă Elciu tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 22.
[778] CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20., 20.
[779] Uo.

1945 augusztusában tért haza, belépett a Román Kommunista Pártba, majd visszakapta korábbi állását, ismét Pusztakamarás jegyzője lett.[780]

Román civilek meggyilkolása

A nagysármásról kitelepített román férfiak közül négyen nem tértek vissza. Az eltűntek között volt Gheorghe Sârbu határőr, Lazăr Morar kereskedő, Iuliu Moldovan adószedő és Vasile Micu. Petru Socaciu háború utáni kihallgatásakor tudni vélte, hogy Sârbut és Morart magyar csendőrök vagy katonák kivégezték, de nem tudott részletekről beszámolni és a forrásait sem nevezte meg.[781] Iuliu Moldovant Stupineanu esperes látta[782] utoljára egy ausztriai lágerben („Kaiser Steinbrück").[783] Stupineanu és Socaciu hallomás alapján számolt be arról, hogy Micut az őt kísérő „rendőrök"[784] Szerencs határában – végkimerülés miatt – agyonlőtték. Stupineanu értesülései szerint az elkövetkező napokban még további két foglyot lőttek agyon.[785] Socaciu beszámolt róla, hogy 1945 februárjában, miközben Budapestről hazafelé tartott, találkozott egy alsójárai deportálttal, aki – állítása szerint – szemtanúja volt amint Micut, Sârbut és Morart Kelet-Magyarországon, „Miskolc környékén" agyonlőtték.[786]

[780] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 754–756. Florian Mornăilă tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 4.
[781] Uo. 38. tekercs, 849. Petru Socaciu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.
[782] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 629. Liviu Stupineanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. szeptember 4.
[783] Stupineanu helytelenül használta a láger nevét, az valójában Kaisersteinbruch, amely Ausztria Burgenland tartományában található. A település neve magyarul Császárkőbánya, ahol a II. világháború alatt a németek hadifogolytábort működtettek. Wolf, 1990: 34.
[784] Stupineanu a rendőr kifejezést használta, de valószínűbb, hogy a fogolykísérést csendőrök végezték.
[785] Uo. 628. Liviu Stupineanu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. szeptember 4.
[786] Uo. 848. Petru Socaciu kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.

Vasile Micu fia, Ovidiu Micu fogarasi ügyvéd 1945. július 22-én feljelentést tett a kolozsvári népbíróságon és követelte, hogy a felelősöket állítsák bíróság elé. A feljelentés szövege érzékletesen bemutatja, hogy a magyar hatóságok tettei miként váltak a helyi magyarság elleni indulatok forrásává. Ovidiu Micu gondolatvilágában – személyes érintettsége folytán – megjelent a magyarság kollektív felelőssége: „*Bűnös az összes nagysármási magyar a kicsitől a nagyig, mert soviniszta és fasiszta eszméket tápláltak a románok irányába*".[787] A kolozsvári népbíróság, majd a bukaresti népbíróság is kivizsgálta az ügyet, de ítéletet nem hoztak.

Az ötödik nagysármási román áldozat, Vasile Banu sorsa a többiekétől teljesen eltérően alakult. Őt több tanú visszaemlékezése alapján a helyi lakosok feljelentése alapján hurcolták el a csendőrök.[788] Láncz százados azonban Gergely Károly református lelkész és Betegh Sándor földbirtokos közbenjárására kiengedte a lágerből és kényszerlakhelyet jelölt ki számára.[789] Ennek ellenére, több nappal a román internáltak szeptember 16-i elhurcolása után váratlanul Vasile Banut is elvitték. Az esetnek egyetlen szemtanúja volt, Eugen Bucin állatorvos. Visszaemlékezése szerint szeptember 22-én egy tehergépkocsi állt meg Banu háza előtt, majd egy fegyveres katona felrakta a platóra és minden további nélkül elhajtott vele.[790] Sever Banu, a volt

[787] Uo. 39. tekercs, 376. Ovidiu Micu fogarasi ügyvéd levele Alexandru Bohăţelnek, a kolozsvári népbíróság újonnan kinevezett közvádlójának, 1945. július 22.
[788] Uo. 37. tekercs, 958. Gergely Károly és Linka Károly szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 3.; Uo. 38. tekercs, 266. Horváth Elemér tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 16.; Uo. 323. Fehér Zsigmond tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 327. Luca Moldovan tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 807. Tőkés János tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 813. Eugen Bucin tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.; Uo. 39. tekercs, 651. Feljelentés Sever Banu részéről a tordai főügyészhez testvére ügyében, 1945. március 27.
[789] Uo. 38. tekercs, 813. Eugen Bucin tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[790] Uo.

polgármester testvére, azt gyanította, hogy Vasilet a visszavonuló „csendőrök" Kissármás mellett agyonlőtték. Bár megkísérelte a sírját fellelni, de kudarcot vallott.[791]

Vasile Banu sorsát illetően érdekes adalékokhoz jutunk az 1948-as budapesti eljárás során felvett jegyzőkönyvek áttanulmányozása után. Eugen Bucin a kolozsvári népbíróság előtt tett tanúvallomásában beszámolt arról, hogy a volt polgármester házában egy magyar katonatiszt szállásolta el magát.[792] A Budapesten kihallgatott katonák vallomásai alapján az említett katonatisztben Mátyássy Miklós századost azonosíthatjuk. A katonák vallomásai megegyeznek abban, hogy Mátyássy a visszavonuláskor túszként magával vitt egy név szerint nem azonosított ügyvédet. Mivel a törzsszázad szeptember 24-én már Bonchidán állomásozott,[793] ezért az Eugen Bucin tanúvallomásában szereplő szeptember 22-i dátum is megfelelhet a valóságnak. Pallaghy Endre zászlós tanúvallomásában azt állította, hogy személyesen is találkozott az ügyvéddel Bonchidán,[794] ám nem sokkal később eltűnt. A törzsszázadban szolgáló katonák hallomása szerint Mátyássy parancsára Bodrogi Ferenc törzsőrmester végzett vele.[795] A háború utáni vallomásában Bodrogi elismerte a kivégzés tényét,[796] de később, a budapesti népügyészségen visszavonta azt, arra hivatkozva, hogy

[791] Uo. 651. Sever Banu feljelentése, 1945. március 27.
[792] Uo. 813. Eugen Bucin tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.
[793] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.
[794] Uo. 282. Jegyzőkönyv a tárgyalási napról. Pallaghy Endre vallomása, 1948. február 11.
[795] Uo. 13. Jegyzőkönyv Csökmei Gábor kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 13.; Uo. 131. Jegyzőkönyv Pallaghy Endre kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.
[796] Uo. 21. Jegyzőkönyv Bodrogi Ferenc kihallgatásáról a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 11. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy az általa elmondott részletek több szempontból sem illenek a tárgyalás során elhangzottakhoz. A Katonapolitikai Osztályon tett vallomásában előadta, hogy saját hatáskörében letartóztatott egy bonchidai (sic!) ügyvédet, mert az magyarellenes kijelentéseket tett. Az esetet jelentette Mátyássy századosnak, aki azt tudomásul vette.

fizikai kényszer hatására ismerte be tettét.[797] Mátyássy százados az ügyvéd elhurcolását és kivégzését teljességgel Bodrogi törzsőrmester magánakciójának tudta be.[798] A Bonchidán meggyilkolt ügyvéd esete azonban bizonyítékok hiányában elakadt a bíróság előtt. A román–magyar államközi kapcsolatok még 1948-ban sem tették lehetővé a szoros bírósági együttműködést, ez pedig meggátolta, hogy Banu sorsára fény derüljön.

A TÖMEGGYILKOSÁG UTÁN

A nagysármási tömegkivégzés megszervezésében a zilahi csendőrparancsnokok nem játszottak kezdeményező szerepet, sőt Mátyássy százados – már idézett – börtönbéli elszólása felveti, hogy Láncz százados fenntartásokkal kezelte a kivégzést. Fontos tény azonban, hogy a csendőrparancsnokok a Pusztakamarás határában végrehajtott tömeggyilkosságot követően is folytatták a zsidóellenes intézkedéseket. Ez a megszállás utolsó heteiben a környéken bujkáló zsidók elleni hajszában nyilvánult meg, amelynek eredményeként rövidesen összegyűjtöttek egy második zsidó csoportot.

Hajsza a környékbeli zsidók után

Id. Teleky Dezső a második csoport összegyűjtésént 1944. szeptember 29-re tette. Ekkorra Mátyássy és Józsa századai már visszavonultak a hátországba. Teleky – a csendőröktől szerzett információkra hivatkozva – azt állította, hogy az elfogottak „partizántevékenységet" folytattak, egyesek közülük

[797] Uo. 256. Jegyzőkönyv a nyilvános tárgyalásról. Bodrogi Ferenc vallomása, 1948. február 9.
[798] Uo. 164. Mátyássy Miklós kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.

gránátot dobtak a csendőrökre.[799] Hallomásból tudta, hogy az újabb zsidó csoportot – kihallgatásuk után – az SS-nek fogják átadni.[800] Más lakosok tanúvallomásai szerint a második csoport összegyűjtése szakaszosan ment végbe. A kolozsvári népbíróság előtt, majd a kolozsvári ügyészségen felvett tanúvallomások csak két, a szomszédos Novolyon elbújt zsidó család „begyűjtésének" módszertanát őrizték meg. Ennek alapján azonban jól rekonstruálható, hogy miként kísérelték meg felkutatni a csendőrök a rejtőzködőket.

A nagysármási Löwy Ferdinánd és családja, valamint a Kahán család, 1944. szeptember elején, még a magyar csapatok bevonulása előtt elmenekült a településről. Mindkét család a szomszédos Novolyon húzta meg magát. Löwy Ferdinándot és családját Szabó Irma helyi lakos bújtatta, aki – elmondása szerint – a Löwy család kérésére időnként átutazott Nagysármásra, hogy informálódjon az ottani állapotokról. Egyik ilyen útját követően Horváth István főtörzsőrmester jelent meg a házánál, két csendőr és egy nagysármási férfi társaságában, akik azonnal a fészerhez mentek, elfogták az ott megbúvó Löwy családot.[801] Az esetet követően Szabó Irmát is beidézték a nagysármási csendőrparancsnokságra, megfeddték a zsidók bújtatásáért, de komolyabb büntetés nem érte.[802] A csendőröknek segédkező Zöld Lajos nagysármási lakost 1945-ben kihallgatta a kolozsvári népbíróság, majd 1951-ben a kolozsvári ügyészség is. Bár Löwy Ferdinánd terhelő vallomást tett rá,[803] a nagysármási

[799] Valószínűsíthetően ez is egy álhír volt, akárcsak az első zsidó csoport kivégzésénél felmerülő partizántevékenység.
[800] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 679. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. szeptember 30. Ez az állítás valószínűvé teszi, hogy Lánczék a második zsidó csoportot is Kolozsvárra akarták kísérni, ahogy azt eredetileg az első esetben is tervezték.
[801] Uo. 38. tekercs, 381. Löwy Ferdinánd nyilatkozata a tordai rendőrségen, 1944. november 9.; Uo. 835. Szabó Irma tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 2.
[802] Uo.
[803] Uo. 920. Löwy Ferdinánd tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20. Löwy állítása szerint elszállításakor kérdőre vonta Zöldöt, utalva rá, hogy korábban jó viszonyban

földműves és más tanúk vallomásai is kétségbe vonták a szándékosságot. Zöld – vallomása szerint – saját földjén dolgozott a novolyi határban, mikor a csendőrök felkérésére elkísérte őket Szabó Gyula házához. Állítása szerint csak akkor tudta meg, hogy mibe keveredett, amikor a csendőrök a háromtagú Löwy családdal tértek vissza. Ekkor Zöld – megtagadva a további együttműködést – haza gyalogolt.[804] A vádlott vallomását alátámasztotta Szabó Mihály[805] novolyi bíró és a Kahán család tagjai is; szerintük a csendőrök egy előzőleg összeállított lista alapján dolgoztak, amelyen – Szabó szerint – két nagysármási lakos aláírása szerepelt.[806]

A Löwy család begyűjtését követően a csendőrök felkeresték a novolyi polgármestert, Szabó Mihályt,[807] Szabó Gyula testvérét. Vallomása szerint a csendőrök kérdőre vonták, amiért a falujában zsidók bujkálnak, ám ő tagadta, hogy tudomása lett volna az esetről, mire Horváth törzsőrmester egy listát mutatott fel, amelyen az állt, hogy a novolyi Szabó Gyula, Ioan Mocean és

---

voltak. Zöld erre állítólag azt felelte neki: „*akkor egyenlőek voltunk, de most Magyarországon élünk*".

[804] Uo. 37. tekercs, 799. Zöld Lajos vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 14.

[805] Szabó Mihály 1899-ben született Novolyon. 1907–1915 között Párizsban élt, ahol kitanulta a szűcsmesterséget, hazatérve besorozták és Emil Rebreanu hadnagy (Liviu Rebreanu testvére, akinek 1916-os dezártálás miatti felakaszása isnpirálta az *Akasztottak erdeje* című regényt) parancsnoksága alatt előbb az orosz, majd a román és végül ismét az orosz fronton harcolt, ahol fogságba esett. Innen 1919-ben tért haza, szülőfalujában dolgozott földművesként. Állítása szerint a magyar bevonulást követően, szeptember 6-án Láncz László csendőr százados nevezte ki polgármesterré, ez ugyanakkor fenntartásokkal kezelendő, kérdéses, hogy egy csendőrparancsnoknak milyen ráhatása volt a helyi adminisztratív ügyekre. CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20., 18.

[806] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 833. Szabó Mihály kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.; Uo. 388. Kahán Sarolta nyilatkozata a tordai rendőrségen, 1944. november 9.; Uo. 39. tekercs, 516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 17.

[807] Novolyon az 1941-es népszámlálás idején a magyarság aránya mindössze 3 százalék volt. Az a tény, hogy a magyar megszállást követően a településen mégis egy magyar személyt neveztek ki polgármesternek bizonyítja, hogy a megszálló hatóságok lehetőség szerint inkább megbízhatóbbnak tekintett magyar személyeket helyeztek vezető pozícióba.

Vasile Todean házában zsidók rejtőznek.[808] A csendőrök arra kötelezték, hogy vezesse őket a két román lakos házához. Todean házában valóban rábukkantak a tíztagú Kahán családra, akiket ott helyben őrizetbe is vettek.[809] Szabó Mihály állítása szerint a csendőrparancsnok felvetette, hogy a zsidókat bújtató személyt agyon kellene lőni, de végül nem érte semmilyen retorzió.[810]

A második zsidó csoport összegyűjtése – az elsőhöz hasonlóan – a falu szeme láttára ment végbe. A vallomások megegyeznek abban, hogy összesen 42 személyt,[811] főleg nagysármási és marosludasi menekülteket gyűjtöttek össze.[812] A visszaemlékezések szerint azonban lényeges különbség volt a két zsidó csoport összegyűjtésének módszere között. Míg az első elszállításakor nem alkalmaztak erőszakot, addig a második csoport esetében az intézkedő csendőrök már érezhető brutalitással jártak el. A csendőrök erőszakosabbá válásában talán a megtapasztalt nagysármási tömegkivégzés is szerepet játszhatott.

Az összegyűjtésnél jelenlévő szemtanúk mindegyike kiemelt egy esetet. Az elfogott zsidók között volt egy túlsúlyos asszony, aki egyedül nem tudott leszállni a szekérről. Láncz százados erre odakiáltott az intézkedő csendőröknek, hogy „*húzzátok le azt a dögöt a szekérről és dobjátok a sáncba.*

---

[808] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 833. Szabó Mihály tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17. A háború után mindkét személyt, akinek az aláírása a listán szerepelt, vád alá helyezték, de mivel a lista nem maradt fenn, így bizonyíték hiányában mindkettőjüket elengedték.

[809] Uo. 38. tekercs, 388. Kahán Sarolta nyilatkozata a tordai rendőrségen, 1944. november 9.; Uo. 516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 27.

[810] Uo. 37. tekercs, 833. Szabó Mihály tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.

[811] Uo. 38. tekercs, 196. Barta Gyula tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 884. Ştefan Ciobanu Nagysármáson felvett nyilatkozata, 1945. június 11.; Uo. 39. tekercs, 679. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. október 8.

[812] Uo. 38. tekercs, 381. Löwy Ferdinánd nyilatkozata a tordai rendőrségen, 1944. november 9.

Nemsokára úgyis odakerül".[813] A csendőrök minden további nélkül végrehajtották a kapott parancsot. Érdekes az a belső vívódás, mely ennek kapcsán felmerült id. Teleky Dezsőben. Naplójában egyrészt a hivatalos propaganda, másrészt a humánum került ellentétbe egymással: „*A csendőrök összegyűjtöttek 42 zsidót akik a környéken rejtőztek el. Dezső ott volt mikor a letartóztatottak a parancsnokságra jutottak. A zsidó férfiak nagyobbrészt határozott és harcos arccal, de a nők között is voltak akiket határozottnak látott. Azt mondják ezek közül néhányan gránátokat dobtak a honvédekre. Egy zsidó nő annyira kövér volt, hogy nem tudott leszállni a szekérről. Ezt a példányt négy csendőr szedte le, de mivel így sem tudott megállni a lábán bedobták az udvarra. Holnap kihallgatják őket. Lehet, hogy ez lesz az utolsó sábeszük a bűnösöknek. A csendőrök át fogják adni a zsidókat az SS-nek, akik majd intézkednek velük. Az ellenséggel nem viselkedhetsz jól. Aki bűnös, kapja meg méltó büntetését. Ellenben hány olyan van köztük, aki igazi magyar is lehetne! Kis József költő például! Marczali Henrik a neves magyar történetíró apja is csak egy szegény «sakter» volt. Később Marczali kikeresztelkedett és az egyik legértékesebb tudósa lett hazánknak. De ott van Vámbéry Ármin és még sokan mások!*"[814]

Újházy alezredes embermentő tevékenysége

A második zsidó csoportot a Nagysármásra újonnan érkezett Újházy gyalogsági alezredes[815] mentette meg a Kolozsvárra szállítástól vagy az első

[813] Uo. 37. tekercs, 816. Teleky Dezső magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 18.; Uo. 38. tekercs, 315. Blau Dina tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 381. Löwy Ferdinánd nyilatkozata a tordai rendőrségen, 1944. november 9.; Uo. 787. Szalai Sándor tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 27.; Uo. 39. tekercs, 679. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. szeptember 29.

[814] Uo. 39. tekercs, 679. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. szeptember 29.

[815] Az alezredes teljes neve nem állapítható meg, mert túl kevés információval rendelkezünk a személyéről. Az ő szeptember végi feltűnése Nagysármáson összefüggésben lehet azzal, hogy Mátyássy és Józsa századai szeptember 24. körül visszavonultak a hátországba.

csoport sorsától. A háború utáni tanúvallomások egyöntetűen megegyeztek abban, hogy az alezredes felszólalt a zsidók védelmében,[816] és ez konfliktushoz vezetett Láncz és közte. Barta Gyula helyi lakos vallomása szerint Újházy akadályozta meg, hogy a csendőrök a Ioan Pop pályaőr birtokán berendezett lágerbe szállítsák a foglyokat. Cziráki József alpolgármester együttműködésével a zsidókat ideiglenesen a helyi óvoda épületében helyezték el, a „leszállítást" az alezredes személyesen felügyelte.[817] A későbbiekben személyes intézkedésére szervezték meg az összegyűjtöttek élelmezését. Mikor Láncz százados elkezdte megszervezni az elszállításukat, Újházy kategorikusan megtiltotta azt. A két tiszt közti beszélgetésen jelenlévő id. Teleky Dezső és Ion Bungărdean szerint Láncz százados megfenyegette az alezredest, hogy következményei lesznek annak, ha beleszól a csendőrök hatáskörébe. Újházy, Teleky visszaemlékezése szerint, azzal replikázott, hogy „*most én vagyok a rangidős, én rendelkezem*".[818] Érdekes adalék, hogy Ion Bungărdean vallomása szerint néhány nappal a kivonulás előtt Láncz százados felkereste az alezredest, egy mintegy húsz helyi román nevét tartalmazó listával, és a hozzájárulását kérte a faluból való eltávolításhoz. Újházy ezt is megtagadta, és megfenyegette a századost, hogy a „fejével játszik",

[816] Uo. 37. tekercs, 746. Cziráki József vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 6.; Uo. 815–817. Teleky Dezső vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 15.; Uo. 821. Ioan Bungărdean nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17.; Uo. 917. Ioan Bungărdean kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 28. Bungărdean, aki nyugalmazott jegyző volt, elmondta, hogy nagysármási ott tartózkodása alatt Újházy végig az ő házában lakott. Bungărdean szerint a tiszt az első zsidó csoport kivégzéséről nem rendelkezett információkkal, mégis igyekezett megakadályozni a második csoport elszállítását vagy a németeknek való átadását. Uo. 38. tekercs. 196. Barta Gyula tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 13.; Uo. 313. Blau Dina tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 884. Ştefan Ciobanu Nagysármáson felvett nyilatkozata, 1945. július 11.; Uo. 39. tekercs, 681. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 8.

[817] Uo. 38. tekercs, 196. Barta Gyula tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18.

[818] Uo. 37. tekercs, 817. Teleky Dezső vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 18.

amennyiben bárkinek is baja esik.[819] Ez a kettősség arra enged következtetni, hogy míg a zsidók elleni fellépés elsődlegesen a csendőrség hatáskörébe tartozott, addig a potenciálisan ellenséges románok letartóztatása és deportálása már a megszálló katonai parancsnokok feladatát képezte.

Ezt a hipotézist két forrás is alátámasztja. Egyrészt az a tény, hogy a szeptember 15-én deportált nagysármási románokat az őrszázad tehergépkocsiján szállították Kolozsvárra, míg a zsidók elszállítását a csendőrparancsnokok már saját hatáskörben oldották meg. Másrészt Csillag László mócsi római katolikus plébános és Szőke Sándor református lelkész vallomásai alapján Mócson is egy katonatiszt feladatkörébe tartozott a „veszélyes" román lakosok összegyűjtése. Csillag szerint a katonatiszt huszonegy helyi román lakosról kért tőle információkat, de ő mindannyiukról pozitív véleményt adott.[820] Vallomásának hitelességét alátámasztja, hogy a háború utáni perek során kihallgatott nagysármási románok is pozitív példaként hivatkoztak a közeli Mócsra, ahol a két helyi magyar pap és két magyar földbirtokos kiállásának köszönhetően egyetlen román családnak sem esett bántódása.[821]

A kivonulást megelőzően Újházy alezredes segítségével a negyvenkét zsidó internáltat Cziráki József alpolgármester kicsempészte a rögtönzött lágerből és helyi családoknál szállásolta el.[822] A magyar alezredes, az

[819] Uo. 39. tekercs, 116. Ion Bungărdean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[820] Uo. 38. tekercs, 298. Csillag László tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.
[821] Uo. 39. tekercs, 117–119. dr. Ioan Mărginean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 22.
[822] Uo. 38. tekercs, 196. Barta Gyula tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18. Barta állítása szerint nála hét zsidó menekültet szállásoltak el. Uo. 313. Blau Dina tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.; Uo. 884. Ştefan Ciobanu Nagysármáson felvett nyilatkozata a kolozsvári népbíróság számára, 1945.

alpolgármester és egyes helyi lakosok együttműködésének köszönhetően a zsidó internáltak túlélték a frontátvonulást.

A kivonulás

1944. szeptember végére Észak-Erdély katonai és közigazgatási kiürítése és a Nagysármástól mintegy harmincöt km-re zajló tordai csata is a végéhez közeledett. Szeptember 28-án a szovjet csapatok elfoglalták Marosvásárhelyet.[823] Október 5-én a déli irányból előrenyomuló szovjet és román csapatok már csak körülbelül hét kilométeres távolságra álltak Kolozsvártól, és csupán az október 6-án Erdőfeleknél indított ellenlökés tudta ideiglenesen visszavetni őket.[824] Ez a katonai helyzet fölöslegessé tette, hogy a magyar és német csapatok tovább tartsák a Maros mentén húzódó arcvonalat, így október elején megkezdődött a fokozatos visszavonulás. Október 9-én a szovjet és román csapatok bevonultak a kiürített Marosludasra,[825] épp aznap, amikor a magyar csendőrök és katonák evakuálták Nagysármást és környékét.[826]

A magyar visszavonulást és a szovjet–román csapatok bevonulását is megörökítette naplójában id. Teleky Dezső. Leírása szerint a „senki földje" állapot majdnem egy napig tartott. A magyar és német katonaság október 9-én

---

július 11. Az óvoda épületét nem sokkal később egy német katonai alakulat foglalta le, egészen a visszavonulásig.

[823] Ravasz, 1997: 207.

[824] Uo. 196.

[825] Uo. 206.

[826] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 884. Ştefan Ciobanu Nagysármáson felvett nyilatkozata, 1945. július 11.; Uo. 997. Teleky Dezső nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 23.; Uo. 39. tekercs, 677. Részletek id. Teleky Dezső naplójából. 1944. október 9.

este hagyta el a falut, a szovjetek másnap délután vonultak be,[827] harcra nem került sor, a térség átadása békés úton ment végbe. Teleky naplója szerint a szovjetek október 10-én délben Tusonig jutottak, majd keleti irányból folytatták az előrenyomulást Nagy- és Kissármás irányába. A két faluba előbb a román, majd a szovjet egységek vonultak be. A helyi román lakosság és a magyar elit képviselői (Gergely Károly református lelkész, Teleky Dezső plébános, Cziráki József alpolgármester) Nagysármás főterén fogadta a bevonuló csapatokat. Teleky szerint a román lakosság ünnepelt a román katonák bevonulásakor, és azonnal megkezdte az elvesztett hatalmi pozíciók visszaszerzését.[828]

Közvetlenül a kivonulás előtt még egy halálos áldozatokkal járó atrocitásra került sor Pusztakamarás határában. Ennek körülményei és pontos ideje azonban nehezen rekonstruálható. A magyar csapatok távozása előtti napokban két nagysármási cigány lakos két, hevenyészetten betemetett holttestre bukkant a sóskúti erdőben, valószínűleg a zsidók kivégzésének helyszínéhez közel. A holttesteket szekéren a nagysármási református temetőbe szállították, ahol azokat csendőrök vették át tőlük,[829] majd pedig Zsigmond Pál és Tóth Károly helyi lakosok temették el.[830] A halottakat Vasile Fizeşan és Teodor Jucan katonai lakosok személyében azonosították, személyes tárgyaikat átadták Szalai Sándor polgármesternek, aki aztán eljuttatta azokat a meggyilkoltak családtagjaihoz.

[827] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 677. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 9.
[828] Uo.
[829] Uo. 38. tekercs, 846. Gheorghe Covaci tanúvallomása kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.
[830] Uo. 703. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok nyilatkozata a nyomozati munkáról, dátum nélkül, valószínűleg 1945 eleje; Uo. 911. Zsigmond Pál tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 19.

A két meggyilkolt sírját a román csapatok bevonulása után, 1944. október 16-án exhumálták. A műveletnél jelen volt Florea Tăgorean[831] titiánai lakos is, aki az időközben felállított román nemzeti gárda tagja lett. Vallomása szerint a két holttesten külsérelmi nyomok voltak, így valószínűleg a kivégzés előtt megverték őket. Az exhumáláson részt vevő Teodor Jucan felesége Cziráki Józsefre támadt, mert őt tette felelőssé a férje haláláért.[832] Az elkövetők kilétére azonban a helyszíni vizsgálat nem tudott fényt deríteni.

Két román férfi Katona községben történt kivégzése kapcsán már 1945-ben felmerült a buzai csendőrök felelőssége, de – mivel a gyanúsítottak a háború után eltűntek vagy hadifogságba kerültek – a vizsgálat ekkor nem vezetett eredményre.[833] A nagysármási ügyben elrendelt 1951-es perújrafelvételkor azonban a zsidók kivégzésének ügyében kihallgatott Balogh Kálmán, volt buzai csendőr váratlanul a katonai románok kivégzéséről kezdett beszélni a bíróságon. Balogh megemlítette, hogy a Buzán is szolgálatot teljesítő csendőralakulat négy csendőre letartóztatott Katona községben két román lakost.[834] Hallomásból csak tudta, hogy később kivégezték őket Pusztakamarás határában, és úgy tudta, hogy az elkövető Kun Sándor szakaszvezető volt személyében.[835] Kun – aki 1951-ben tért haza szovjet hadifogságból – elismerte, hogy jelen volt a két román férfi letartóztatásánál, de tagadta a kivégzésben való részvételét. Állítása szerint a letartóztatást arra hivatkozva rendelte el a buzai csendőrparancsnok, hogy a két férfi – a lakásaikban talált fegyverek alapján –

[831] Korábban a zsidók elszállításában részt vevő egyik szekeres.
[832] Uo. 39. tekercs, 101. Florea Tăgorean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 24.
[833] Uo. 432. Balogh Kálmán kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 31.
[834] Uo. 37. tekercs, 779. Balogh Kálmán tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 11.
[835] Uo. 783. Balogh Kálmán tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 12. Mindkét csendőr erdélyi volt. Míg Balogh Kálmán Buzán született, addig Kun Ködmönösről, Szilágy megyéből származott.

merényletre készült a Katonán állomásozó csendőrök ellen.[836] Bár az ügy további alakulásáról nem rendelkezünk információkkal, a két tanúvallomás sejtetni véli, hogy a két román férfi kivégzésére a háborús események miatt hisztérikus légkörben került sor.

A nagysármási zsidók kivégzésében érintett katonai egységeket – biztosító alakulatokként – az általános kivonulás kezdete előtt visszavonták a hátországba. Mátyássy törzsszázada Bonchidára, míg Józsa őrszázada Kötelendre települt. Mindkét község a magyar uralom alatti Észak-Erdélyben helyezkedett el, egymástól mintegy tíz km-re. A két század új állomáshelyein is sor került erőszakos cselekményekre: Nagysármásról a túszként elhurcolt román ügyvéd kivégzésére és a két román civil halálával járó kötelendi gyilkosságra.

Gyilkosság Kötelenden

A Kolozsvártól 25 km-re keletre fekvő Kötelend falu túlnyomóan román lakosságú volt, az 1941-es népszámlálás idején lakosságának mindössze 4,7 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek.[837] A második bécsi döntés után azonban a régi román elit képviselői háttérbe szorultak, a román bíró és segédjegyző helyett magyarokat neveztek ki.[838] A háború után kihallgatott katonák állítása szerint az eltávolított – név szerint nem ismert – segédjegyző

[836] Uo. 37. tekercs, 785. Kun Sándor kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 12.
[837] Varga, 2002: 97.
[838] Itt meg kell említeni, hogy ez nem feltétlenül volt jellemző a teljes Észak-Erdélyre. A túlnyomóan román lakosságú Máramarosban és Beszterce-Naszódban több településnek is román polgármestere volt, sőt Máramaros vármegye élén a német megszállásig egy román származású főispán állt dr. Flaviu Jurca (Jurka Flaviusz) személyében, aki korábban, 1932–1933 között a prefektusi tisztséget is betöltötte.

magyarellenes kijelentéseket tett, egy ízben például kijelentette, hogy „*könyékig fog még magyar vérben fürdeni*”.[839]

A kötelendi gyilkosság ügyében kihallgatott Rózsa János tábori csendőr vallomásában a magyar főjegyző áskálódásának tudta be a segédjegyző elleni fellépést.[840] A kivégzésnél jelenlévő Rózsa János és Farkas Sándor szerint a gyilkosságot megelőzően Józsa András főhadnagy, a század parancsnoka, a falu magyar főjegyzője, Németh Mihály csendőr törzsőrmester és német tisztek társaságában borozgatott. Itt hangzott el a segédjegyző elleni vád, amely után az ittas Józsa parancsot adott Rózsa és Oláh József csendőröknek a segédjegyző és a – szintén magyarellenességgel vádolt – helyi ortodox pópa apjának kivégzésére.[841] Karai Máté honvéd tudni vélte, hogy az idős férfit a községháza egyik képviselője vádolta meg azzal, hogy a szovjet és a román csapatok javára kémkedik.[842] A két csendőr ezután felkereste a két személyt és kötelezte őket, hogy velük menjenek.[843] Rózsa szerint ezt követően Csiszár Sándor őrmestertől benzint és szerszámokat kért.[844]

Rózsa a népügyészségen történt szembesítéskor azt állította, hogy miután beszámolt Csiszárnak a készülő kivégzésről, ő önként ajánlotta fel neki, hogy vigyenek benzint a ruhák elégetésére. Csiszár ezt tagadta és azt állította, hogy a csendőr Józsa András parancsára hivatkozva kért tőle benzint és szerszámokat.[845] A budapesti népbíróság azonban sem a nagysármási, sem a kötelendi gyilkosságok kapcsán nem vizsgálta ki Csiszár őrmester esetleges

[839] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 265. Horváth Ferenc vallomása a budapesti népbíróság előtt, 1948. február 10.
[840] Uo. 268. Rózsa János tanúvallomása a budapesti népbíróság előtt, 1948. február 10.
[841] Uo. 298. Németh Mihály tanúvallomása a budapesti népbíróság előtt, 1948. február 11.
[842] Uo. 144. Karai Máté tanúvallomása, a budapesti népügyészségen, 1947. november 7.
[843] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 224. Rózsa János kihallgatása a budapesti népügyészségen, 1947. november 24.
[844] Uo. 222. Rózsa kézírásos vallomása a kötelendi gyilkosság ügyében. D.n.
[845] Uo. 240. Csiszár Sándor és Rózsa János szembesítése a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 29.

felelősségét, holott mind a két esetben felmerült a bűnrészessége. A kivégzés végrehajtásánál jelenlévő három tábori csendőr közül a háború után kettő állt a budapesti népbíróság előtt. Vallomásaik alapján a két kötelendi román férfi kivégzésének módja a nagysármási mintát követte, amely nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a végrehajtók közül ketten a tömeggyilkosságnál is jelen voltak, sőt, valószínűsíthetően részt vett benne. Farkas Sándor csendőr szakaszvezető a községtől körülbelül egy km távolságra, a kukoricásban egy gödröt ásott. Ezalatt a kivégzendőket Rózsa és Oláh távolabb, „takarásban" őrizte, hogy ne lássák az előkészületeket. Mikor Farkas elkészült, az áldozatokat a gödörhöz kísérték, levetkőztették, majd a gödör széléhez állították és géppisztollyal agyonlőtték.[846]

A háború utáni vallomásokat illetően megemlítendő, hogy a Katonapolitikai Osztályon történő kihallgatásaik alkalmával Farkas és Rózsa is egymás ellen vallott, kiemelve a másik aktív szerepét a kivégzésben.[847] Ezt a vallomásukat a népügyészségen visszavonták, de a kivégzés nagyjából Rózsa elbeszélése alapján történhetett: „*Kimentünk a két emberrel a községtől kb. egy km-re lévő kukoricásba. A falu és a kukoricás között egy domb volt, én annak a falu felőli végén várakoztam az emberekkel, mialatt Farkas a kukoricásban, a domb túlsó végén gödröt ásott. Azért csináltuk így, hogy az emberek ne lássák, mi készül. Mikor a gödör elkészült, átkísértem az embereket, a gödör széléhez állítottuk őket és hátulról tarkón lőttük: az egyiket én, a másikat Oláh. Ezután a sírt betemettük, a ruhákat pedig benzinnel elégettük, majd hazamentünk. Reggel jelentettem Józsa főhadnagynak, hogy a parancsot végrehajtottuk*".[848]

[846] Uo. 222. Rózsa János vallomása a kötelendi gyilkosság ügyében. (olvashatatlan dátum, kézírásos); Uo. 90. Farkas Sándor észrevételei a vádirat kapcsán, 1948. február 3.
[847] Uo. 222. Rózsa János kézírásos nyilatkozata a kötelendi gyilkosság ügyében, D.n.; Uo. 230–231. Farkas Sándor kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.
[848] Uo. 228. Rózsa János kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon 1947. október 17.

A résztvevők szerepét illetően gyökeresen különböznek a népügyészségen és a Katonapolitikai Osztályon felvett vallomások. Egyrészt lényeges különbség, hogy mindkét személy kivégzésével Rózsa és Farkas egyaránt a jelen nem lévő Oláh Józsefet vádolta meg. Rózsa vallomásában azt állította, hogy a gyilkosság előtt „megesett a szíve" a két kivégzendőn és kérlelte a társát, hogy kíméljék meg az életüket, Oláh azonban mindkettőt tarkón lőtte.[849] Elképzelhető, hogy részben ezért, részben esetleg bajtársi érzületből Farkas is alátámasztotta Rózsa vallomásának népügyészségen felvett verzióját.[850] Farkas, a kivégzést nem akarván végignézni, elszaladt, és csak akkor tért vissza a halottakat eltemetni, amikor – állítása szerint – Oláh József lelövéssel fenyegette.[851] Farkas és az egység más tagjainak vallomása szerint is 1944 tavaszán, a galíciai harcok idején egy magyar hadbíróság halálra ítélte engedetlenségért. Ezt az ítéletet azzal a feltétellel változtatták át negyven napi elzárásra, hogy újabb parancsmegtagadás esetén az aktuális parancsnoka köteles a helyszínen kivégezni. Ezt az egész század előtt kihirdették, és ez volt az oka, hogy Farkas később, 1944. október 16-án, kihasználva az első kedvező alkalmat, Gyöngyöspata mellett dezertált.[852] A három vádlott közül így neki nem volt választási szabadsága, amennyiben saját életét nem akarta kockáztatni.

A csendőrök a parancs végrehajtását jelentették Józsa Andrásnak, aki titoktartásra kötelezte őket.[853] A segédjegyző hozzátartozói és a pópa lánya Kolozsváron jelentették a két személy eltűnését, ezért csendőrnyomozók utaztak a helyszínre az ügy kivizsgálására. Ennek során Rózsa Jánost és Farkas

[849] Uo. 264. Rózsa János kihallgatása a budapesti népügyészségen, 1948. február 10. Egyben Farkas Sándorról is pozitív vallomást tett
[850] Uo. 269. Jegyzőkönyv a budapesti népbíróság tárgyalásról. Farkas Sándor vallomása, 1948. február 10.
[851] Uo. 231. Farkas Sándor vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.
[852] Uo. 232. Farkas Sándor kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6. Farkas megemlítette, hogy a nyilas hatalomátvételt követően felettese, Németh Mihály megfenyegette, hogy rövidesen kivégzik, ezért határozta el magát a dezertálásra.
[853] Uo. 222. Rózsa János kézírásos vallomása, 1947. november 26.

Sándort is kihallgatták, de egyikük sem vallotta be a történteket. A vizsgálat végül nem vezetett eredményre.[854] Dénes zászlós vallomása szerint Józsa főhadnagyot felkereste az egyik csendőrnyomozó, aki a vallomástevő szerint kijelentette, hogy a nyomozás ugyan holtpontra jutott, de ennek ellenére tudja, hogy a kivégzést kik hajtották végre. Megjegyezte, hogy „*kár volt ezt csinálni, mert a románok majd a helyi magyarokon fogják ezt megbosszulni*".[855] Rózsa szerint a csendőrnyomozók végkövetkeztetésként azt állapították meg, hogy a két személy valószínűleg átszökött román felségterületre.[856]

Az elkövetők sorsa a háború végén

A zilahi csendőrök és a 2. páncéloshadosztály katonái 1944 őszétől fokozatosan vonultak vissza nyugat felé. Az alegység 1944 őszén a zilahi csendőrzászlóalj része lett és harcoló alakulattá vált.[857] A zászlóalj megszervezésekor a zilahi csendőrökkel összevonták a nagyváradi csendőr tanzászlóalj legénységét, de a bánffyhunyadi csendőrszázad maradványai is beolvadtak az alakulatba, s ehhez csapódott Budapesten az erdőszentgyörgyi csendőrszázad legénysége is.[858] Az alakulat 1944 novemberében még Kelet-Magyarországon harcolt, majd egyike lett annak az öt csendőrzászlóaljnak, amely részt vett Budapest védelmében.[859]

---

[854] Uo. 112. Józsa Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 28.; Uo. 120. Felszeghy László tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30.; Uo. 142. Csiszár Sándor tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.; Uo. 222. Rózsa János vallomása a kötelendi gyilkosság ügyében, D.n.

[855] Uo. 112. Józsa Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 28.

[856] Uo. 222. Rózsa János kézírásos nyilatkozata, D.n.

[857] Ennek pontos körülményei nem ismertek.

[858] Sőregi, 2010: 48.

[859] Uo. Az öt csendőrzászlóalj: a székelyudvarhelyi (parancsnok: Kiss László csendőr alezredes), a besztercei (Pásztóhi Ernő csendőr alezredes), a zilahi (Andrási Gyula csendőrőrnagy) és a pécsi (Gaál Lajos csendőr alezredes – őt a háború után Jugoszláviában halálra ítélték és kivégezték az újvidéki vérengzésben játszott szerepe miatt). Az öt zászlóalj

A háború után kihallgatott csendőrök vallomásai megegyeznek abban, hogy Budapest ostroma alatt a zilahi alakulat parancsnokságát Láncz László százados látta el, majd őt váltotta Vicsay Endre főhadnagy.[860] Ennek a források azonban ellentmondanak, ugyanis a zilahi zászlóalj parancsnoka Andrási Gyula csendőr őrnagy volt.[861] Másrészt érdemes megemlíteni, hogy Vicsay Endre főhadnagy időközben a mintegy hétszáz főt számláló székelyudvarhelyi zászlóaljhoz került.[862] Budapest ostroma alatt a székelyudvarhelyi zászlóalj főként a budai oldalon harcolt. A Svábhegy térségében vívott összecsapásokban komoly veszteségeket szenvedtek.[863] Vicsay főhadnagy és csendőrei 1945 januárjában estek hadifogságba.[864]

Kiss László csendőr alezredes később hallomásból tudni vélte, hogy a főhadnagyot és tiszttársait agyonlőtték a szovjetek.[865] Ezzel szemben azonban forrásokkal igazolható, hogy Vicsay hadifogságba került és szovjet munkatáborba szállították, ahonnan 1951-ben tért haza. A magyar hatóságok megbízhatatlan elemként Kazincbarcikára internálták,[866] de nincs arra vonatkozó információ, hogy a nagysármási tömeggyilkosságban játszott szerepét magyar bíróság valaha is kivizsgálta volna.

---

160 tisztet és mintegy 3000 főnyi legénységi állományt tett ki. A harcoló csendőralakulatok főparancsnoki tisztségét Szilády Gyula csendőrezredes látta el (a háború után halálra ítélték és kivégezték).

[860] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 883. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26.; Uo. 961. Kósa Ferenc magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. január 4.

[861] Sőregi, 2010: 45. Andrási őrnagy a debreceni VI. csendőrkerület állományába tartozott eredetileg. Budapest ostroma alatt fogságba esett és egy szovjet kényszermunkatáborban hunyt el.

[862] Uo. 46–47.

[863] Ungváry, 2016. 64. Ungváry Krisztián nem említi a zászlóalj tisztikarát név szerint, de valószínűleg Vicsay is a csendőreivel együtt harcolt.

[864] Ungváry Krisztián szerint 1945. január 30-án adta meg magát a zászlóalj 50 katonája a németvölgyi úton. Uo. 160.

[865] Pálfalvi, 1993: 71.

[866] ÁBTL, 3.1.9. V-83517/3. Jelentés Vicsay Endre internálásáról, 1951. november 3.

A zilahi csendőrök a pesti oldalon harcoltak és 1945 januárjában a teljes alakulat Újpesten esett hadifogságba.[867] A csendőrök által felvázolt forgatókönyvet Sőregi Zoltán kutatásai is alátámasztják. Szerinte az alakulat részei a Lehel téren és a Révész utcában tették le a fegyvert a szovjetek előtt. Legkésőbb 1945. január 9-én a zilahi csendőrzászlóalj teljesen megszűnt létezni,[868]a zilahi csendőröket a ceglédi hadifogolytáborba szállították.[869] Pánczél János csendőr egy román tiszt közbenjárására került Brassóba, ahonnan 1945 márciusában szabadult.[870] 1945 nyarán a kolozsvári népbíróság elfogatóparancsot adott ki a zilahi csendőriskola név szerint ismert növendékei és tisztikara ellen, de egyedül csak Pánczélt tudták felkutatni, mivel az egység többi tagja szovjet hadifogságban volt.

A zilahi csendőrök többsége a voronyezsi 1-es számú szovjet munkatáborba került. A vallomások szerint a legénységgel együtt itt tartották fogva a tisztikart, köztük Láncz századost is. 1950-ben mindannyiukat a máramarosszigeti tranzittáborba szállították, ahonnan 1950 decemberében az erdélyi foglyokat szabadon engedték, a magyarországiakat pedig hazaszállították.[871]

---

[867] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 883. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26.; Uo. 961. Kósa Ferenc nyilatkozata, 1952. január 4.; Uo. 38. tekercs, 929. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.; Uo. 959. Lemhényi Antal vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 17. Pánczél János a fogságba esés dátumát 1945. január 4-ben pontosította ugyanazon év július 21-én történt kihallgatásakor.

[868] Sőregi, 2010: 48.

[869] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 935. Kósa Ferenc vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 17.

[870] Uo. 38. tekercs, 929. Pánczél János kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 21.

[871] Uo. 37. tekercs, 883. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26.; Uo. 960. Lemhényi Antal levele szüleinek a máramarosszigeti hadifogolytáborból, 1950. május 1.; Uo. 965. Kósa Ferenc magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 2.; Uo. 38. tekercs, 1102. Boros Ferenc magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. március 2.; Uo. 983. Kinczli János magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 7.; Kinczli vallomásában azt állította, hogy 1950. december 16-án szabadult a hadifogságból, Lánczékat pedig ekkor szállították át Magyarországra. Uo. 1080. Ambrus Pál kihallgatása, 1952. január 17.

A máramarosszigeti hadifogolytábor – bár Románia felségterületén volt – teljességgel szovjet igazgatás alatt állt. Ezzel magyarázható, hogy a kolozsvári ügyészség csak utólag, a kihallgatott csendőrök vallomásaiból szerzett tudomást arról, hogy az 1946-ban távollétében jogerősen halálraítélt Láncz százados majdnem egy évig román felségterületen tartózkodott.[872] A román állam így már csak utólag tudott kiadatási kérelemmel fordulni a magyar félhez,[873] de jelenlegi ismereteim szerint Láncz százados soha nem került bíróság elé. A Romániába hazatért csendőröket azonban 1951-től kihallgatták a nagysármási ügyben kezdett nyomozás során.

A zilahi csendőrzászlóalj sorsától eltérően alakult a 2. páncéloshadosztály törzs- és őrszázadának sorsa. Pallaghy Endre zászlós háború utáni vallomásában felvázolta a törzsszázad visszavonulási útvonalát, mely szerint 1944 októberében a századparancsnokság Bonchidáról a kelet-magyarországi Nagykállóra települt át, majd 1945 tavaszáig Ónod, Mátrafüred, Gyöngyös, Esztergom, Bodajk településeken állomásozott. Innen Ausztriába települt ki, majd ott estek szovjet hadifogságba.[874]

Az őrszázad valószínűleg továbbra is a törzsszázaddal szorosan összefonódva vonult vissza. Ezt alátámaszthatja, hogy a század parancsnoka, Józsa András főhadnagy a Gyöngyös melletti Pálosvörösmarton esett el, miközben Mátyássy százados egysége Gyöngyösön állomásozott. Józsa haláláról a budapesti népbíróságon három szemtanú számolt be.[875] A századparancsnok „legénye", Karai Máté honvéd elmondta, hogy egységét

[872] Uo. 1038. Emil Orbonaş kolozsvári főügyész átirata a Román Népköztársaság főügyészéhez, 1952. január 22.
[873] Uo. 37. tekercs, 946. Folyamodvány a kiadatás ügyében, 1952. január 3.
[874] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 130. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.
[875] Uo. 144. Karai Máté kihallgatása a budapesti népügyészségen, 1947. november 7.; Uo. 98. Bognár Ferenc tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.; Uo. 106. Németh Mihály tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.

Pálosvörösmartnál a szovjetek bekerítették. Józsa főhadnagy a megadás helyett a kitörést választotta, amely sikerrel járt ugyan, de géppisztolysorozat érte, „*s még a fejébe is több géppisztolygolyó fúródott, úgy, hogy az egész agyveleje ki volt fordulva*".[876] A két század katonái Ausztriában estek szovjet hadifogságba,[877] de a zilahi csendőrökkel ellentétben többségüket hazaengedték.

A háború után Magyarországon és Romániában is megkezdődött az új hatalmi struktúra kiépülése. Ebben a történeti kontextusban vette kezdetét a háború alatt elkövetett bűncselekmények feltárása, mely hamarosan a nagysármási tömeggyilkosságban érintett katonákat és csendőröket is elérte.

BOSSZÚ A MAGYAROKON – A ROMÁN KÖZIGAZGATÁS VISSZATÉRÉSE

A románok mellett a magyar elitet képviselő római katolikus plébános és református lelkész, valamint a magyar polgármester és alpolgármester is kivonult román és szovjet csapatok bevonulásakor a katonák fogadására.[878] Megkezdődött a hatalmi visszarendeződés. Dumitru Meşină, a település 1941–1944 közötti csendőrparancsnoka visszatért hivatalába,[879] a település élére pedig új, román polgármestert neveztek ki Zachei Chilut ügyvéd személyében.[880]

[876] Uo. 144. Karai Máté kihallgatása a budapesti népügyészségen, 1947. november 7. Józsa András veszteségi kartonja megtalálható a Hadtörténelmi Intézet adattárában is. Eszerint 1944. november 20-án esett el Pálosvörösmarton, a halál okaként fejlövést állapítottak meg. Magyar Hadisír Nyilvántartó, Józsa András veszteségi kartonja.

[877] Uo. 211. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 10.; Uo. 316. Jalsolvszky Árpád tanúvallomása a budapesti népbíróság előtt, 1948. február 12.

[878] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 680. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 10.

[879] Uo. 38. tekercs, 511. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22. Fontos kiemelni, hogy Meşină az Antonescu-érában részt vett a helyi zsidók elleni intézkedések végrehajtásában, amelyet ő is elismert. Ennek ellenére visszatérhetett hivatalába 1944 őszén.

[880] Uo. 39. tekercs, 107. Teodor Hulpe tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.

A bevonulást követő átmeneti időszakban román nemzeti gárda alakult, amely – akárcsak a korábbi magyar nemzeti gárda – a rendet volt hivatott szavatolni.[881] Az ismét hatalmi pozícióba került román lakosság egy része azonban az „impériumváltás" első két hetében a legkülönfélébb kilengéseket követte el a magyar lakossággal szemben, amelyet rendszerint a magyar megszállás alatt elkövetett sérelmek „megbosszulásával" indokoltak. Az elérhető források szerint ezeket a kilengéseket egyrészt helyben a román nemzeti gárda és a román csendőrök, kisebb részben pedig a Maniu-gárda alakulatai követték el.

A Maniu-gárda néven elhíresült román félkatonai alakulatot 1944. szeptember 6-án, Brassóban kezdte szervezni egy Észak-Erdélyből elmenekült ügyvéd, Gavrilă Olteanu. A szervezet Iuliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt vezetője iránti tiszteletből vette fel a „Iuliu Maniu Erdélyi Önkéntes Ezred" (Regimul de Voluntari Ardeleni „Iuliu Maniu") nevet.[882] A gárda 1944 szeptemberében Székelyföldön kezdte meg tevékenységét, az első, tizenhárom halálos áldozattal járó atrocitást a háromszéki Szárazajtán hajtották végre 1944. szeptember 26-án.[883] A székelyföldi atrocitás-sorozattal párhuzamosan egyes önkéntes alakulatok a román–szovjet csapatok nyomában vonultak végig a visszafoglalt dél-erdélyi és észak-erdélyi területeken, októberben többször megtámadták és bántalmazták a magyar lakosságot. Az egyik ilyen alakulat 1944 októberében Nagysármáson és környékén is átvonult. Liviu Mureşan nagysármási lakos tanúvallomása szerint a gárda mintegy két napig tartózkodott

[881] A gárda vezetői a román csapatok bevonulását követően hazatért Ioan Mărginean és Emil Medeşan voltak.
[882] Vincze, 1999: 33.
[883] MNL OL, XIX-J-1-a, 61. doboz. IV-145. Jegyzőkönyv a román önkéntesek atrocitásairól, 5.

a faluban, több magyar lakost is letartóztattak és megvertek, de tudomása szerint gyilkosságot nem követtek el.[884]

Asztalos Géza nagysármási tisztviselő beszámolt arról, hogy 1944 októberében az 52-es sorszámot viselő önkéntes alakulat vonult be a faluba, amelynek vezetője egy román hadnagy volt. Letartóztatott mintegy hetven magyar lakost, akiket románok elleni atrocitások elkövetésével vádoltak. A helyi románok készségesen együttműködhettek a bevonulókkal. A letartóztatottakat megverték, de később szabadon engedték. Incze Márton tanúvallomásában beszámolt róla, hogy a gárdisták magyar trikolórszínű szalagot találtak nála, amiért két társával együtt úgy elverték, hogy eltört egy bordája.[885] Egy másik helyi lakos, Szilágyi Anna a következőképpen emlékezett vissza erre az időszakra: *„A felszabadulás után, miután átvonult a front, megjöttek az ún. Maniu-önkéntesek, és elkezdték jobbra-balra verni a magyar nemzetiségű embereket, gyilkosságokkal vádolva őket. Az igazság az, hogy az igazi felelősök elmenekültek a magyar sereggel együtt. Ezek az önkéntesek idegenek voltak Sármástól. Apámat is, aki mindenkinek annyi jót tett, elverték*".[886]

A gárdisták és a helyi román lakosok együttműködésére jó példa, hogy Asztalost egy éjszaka ismét elhurcolta egy önkéntes,[887] akihez egy helyi fiatal csatlakozott. A két férfi kivitte a református temetőbe, ahol agyon akarták lőni, de végül megkegyelmeztek neki, és végül csak a karóráját és a csizmáját vették el. Asztalos vallomása szerint ugyanazon az éjjel a két férfi megvert egy másik

[884] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 98. Liviu Mureşan tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[885] Uo. 141. Incze Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 26.
[886] Szilágyi Anna nagysármási lakos visszaemlékezése. CSSZM BLH, B/33. *Vatră,* 1981. március 20., 19.
[887] Asztalos ismerte a támadóját és egy bagolyfalvi (Szilágy megye) személyben azonosította, aki a bécsi döntést követően menekült a „megmaradt" Romániába. A gárdába való belépését személyes sérelmeivel indokolta.

falubelit is, aki sérülései miatt több napig feküdt a kórházban.[888]Az Asztalos bántalmazásában részt vevő helyi férfit, Gavrilă Hulpét csak a vád tanújaként hallgatták ki a helyi magyar lakosok elleni nyomozások alatt. Ez azért érdekes, mert Hulpe őszintén bevallotta a magyarok megverésében való részvételét, Asztalos és Váry mellett elismerte Sóos István bántalmazását is.[889]

A magyar elit több tagját is elhurcolták. Teleky Dezső plébános vallomása szerint 1944 októberében a gárdisták tizenkét személyt (köztük őt is) gyalogmenetben Tordára kísértek, ahol átadták őket a román csendőröknek. A csendőrök kilenc személyt szabadon engedtek, de Telekyt harmadmagával internálták és a focşani gyűjtőtáborba került. Innen mintegy tíz nap után hazaengedték, de mivel Nagysármáson állandó zaklatásoknak volt kitéve, így kérvényezte Márton Áron püspöktől, hogy Nyárádremetére helyezzék át.[890]

A bírósági jegyzőkönyvek és a csendőrségi jelentések alapján megállapítható, hogy a helyi magyarság elleni erőszakos cselekmények oroszlánrésze a helybéli románsághoz kapcsolható. A magyar uralom alatt elkövetett sérelmekért többen kollektíven a helyi magyarságot tették felelőssé. Erre jó példa dr. Ioan Mărginean nagysármási ügyvéd kolozsvári népügyészségen tett tanúvallomása. Mărginean a Bányai László közvádlónak előadott okfejtésében a nagysármási magyarok felelősségét abban látta, hogy nem tettek semmit a románellenes kilengések megakadályozására, és felhozta, hogy – Nagysármással ellentétben – a környező településeken sehol nem érték komolyabb sérelmek a románokat. A már említett Mócs község példáját hozta fel, ahol a két magyar pap és két helyi magyar földbirtokos fellépésének

[888] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 103–104. Asztalos Géza tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[889] Uo. 105–106. Hulpe Gavrilă tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[890] Uo. 396–403. Teleky Dezső levele Csőgör Lajos alispánnak. Kolozsvár, 1945. január.

köszönhetően egyetlen román lakost sem ért bántódás.[891] A románokat ért atrocitásokért felelős személyek összegyűjtését Dumitru Meşină csendőrparancsnok irányította.[892] A magyar tanúk visszaemlékezése szerint a letartóztatottak száma 55 fő volt,[893] az érintett románok szerint „mintegy 40 fő".[894] A letartóztatottak közül többeket megvertek, az erőszakoskodásokat végül Emil Medeşan gárdaparancsnok állította le.[895]

A letartóztatásokat elsősorban a bosszú motiválta, mivel feltűnő módon a kompromittált személyek helyett főként a helyi magyar elit képviselői kerültek fogságba. Köztük volt Teleky Dezső, Gergely Károly, Keul Márton és Bíró Sándor mészáros is.[896] Az elfogottakat egy bizottság elé vezették, amelynek elnöke Dumitru Meşină, tagjai pedig dr. Ioan Mărginean ügyvéd, dr. Emil Mora orvos, Luca Moldovan adószedő és Vasile Pop tanító voltak. A bizottság a románokat ért sérelmek kártérítéseként negyvennégy millió lejt kért, amelynek kifizetésébe a letartóztatottak – jobb híján – beleegyeztek.[897] A magyar lakosság azonban csak 600 000 lejt tudott összegyűjteni, a maradékot haszonállatokkal próbálta pótolni, amelybe azonban a román fél nem egyezett bele. A konfliktust végül Meşină simította el és érvénytelenítve a magyarok fizetési kötelezettségét.[898] Teleky Dezső plébános (aki ekkor már Nyárádremetén tartózkodott) 1945 januárjában, Csőgör Lajos alispánnak írt levelében a következő megállapítást tette: „*Ha a csendőrőrmester* [Dumitru Meşină]*, dr. Mărginean, Mureşan eltűnnének a község légköréből, visszatérne a községbe a régi béke és*

[891] Uo. 118–119. Ioan Mărginean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 22.
[892] Uo. 107. Teodor Hulpe tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[893] Uo. 109. Bíró Sándor tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 24.
[894] Uo. 119. Ioan Mărginean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 22.
[895] Uo. 107. Teodor Hulpe tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
[896] Uo. 108–109. Bíró Sándor tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 24.
[897] Uo. 404. Kártérítési jegyzőkönyv. Nagysármás, 1944. október 17.
[898] Uo. 396–403. Teleky Dezső levele Csőgör Lajosnak, 1945. január.

egyetértés".[899] Ugyanakkor Teleky szemléletmódja meglehetősen egyoldalú volt, mert nem ítélte el a korábban hasonló viselkedést tanúsító magyar lakosokat.

Feltűnő, hogy a román fél kizárólag a román károsultak kártérítéséért szállt síkra, a zsidókat ért sérelmek orvoslása fel sem merült. A magyar megszállást követően hazatért zsidók többé nem játszottak meghatározó szerepet a község életében. Egyes visszaemlékezések szerint a hittársaik lemészárlásáról értesülő túlélők körében is felmerült a bosszú lehetősége is, és az eset súlyosan terhelően hatott a magyar és zsidó lakosság közti kapcsolatra.

Id. Teleky Dezső naplójában lejegyzett két kirívó esetet. Az egyik túlélő – Teleky szerint – kijelentette, hogy „*minden legyilkolt zsidóért 10 magyart kell kivégezni*", és „*remélhetőleg majd a szovjetek idekküldik a GPU-t, az majd ellátja a magyarok baját!*"[900] 1944. október 20-án Teleky Dezső plébános ráköszönt a hazatért Hirsch Zoltánnal, mire ő azt válaszolta: „*Bocsásson meg atyám, de nem tudom fogadni a köszönését! A magyarok meggyilkolták 126 zsidó testvéremet*".[901]

BÍRÓSÁGI ELJÁRÁSOK A TÖMEGGYILKOSSÁG KAPCSÁN

Nyomozások 1944–1945 között

A magyar csapatok visszavonulását követően visszatértek a nagysármási zsidó közösség elmenekült tagjai. Amikor Hirsch Zoltán a faluban maradt rokonaik holléte felől érdeklődött, a nagysármási magyar és román lakosoktól rendszerint azt a választ kapta, hogy a csendőrök elszállították őket

[899] USHMM, 39. tekercs, 403. Teleky Dezső levele Csőgör Lajos alispánnak, 1945 január.
[900] A GPU a szovjet hírszerzés nevének rövidítése volt 1924-ig. Ekkor azonban már az NKVD nevet viselte.
[901] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs,. 682. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 20.

Kolozsvárra.[902] Kutakodása közben jutottak el az egyik szemtanúhoz, Ion Aluaşhoz. Arra a kérdésre, hogy a csendőrök Kolozsvárra vagy Szamosújvárra szállították-e az összegyűjtött embereket, a földműves felvitte őket a sóskúti domboldalba és megmutatta a tömegkivégzés helyszínét.[903] Levy Sámuel 1944. október 18-án tért haza Nagysármásra, ekkor értesült róla, hogy héttagú családja eltűnt. Mikor tudomást szerzett a sármási zsidók kivégzéséről, október 26-án feljelentést tett a kolozsvári csendőrségen és kérte az ügy mielőbbi kivizsgálását.[904] A kolozsvári csendőrlégió iratainak tanúsága szerint Gheorghe Craioveanu kolozsvári csendőr alezredes november 1-jén kezdte meg a helyszíni nyomozást.[905] A háborús körülmények között a nagysármási ügyet a román fél propaganda szempontból is fel tudta használni. 1944 novemberében Ionel Pop, a Felszabadult Erdélyi Területek Kormánybiztosságának (*Comisariatul pentru Părţilor Eliberate*)[906] vezetője beszámolt a fegyverszüneti bizottságnak a tömeggyilkosságról, mint „a magyar fasizmus" ékes bizonyítékáról.[907] Craioveanu alezredes utasítására november elején négy nagysármási lakost tartóztattak le: Székely Mártont, Moruc Istvánt, Lukács Mihályt és Szentesi Mártont, az előbbit a nemzeti gárda vezetéséért, az utóbbi három személyt zsidók feljelentésének vádjával. A tordai hadbíróság vádat

[902] Uo. 38. tekercs, 383. Hirsch Zoltán tanúvallomása a tordai rendőrségen, 1944. november 9.

[903] Uo. 827. Ion Aluaş tanúvallomása a Kolozsvári Népbíróságon, 1945. július 1.

[904] Levy feljelentéséhez három másik túlélő is csatlakozott: Löwy Ferdinánd, Hirsch Zoltán, Kahán Sarolta és egy kissármási román földműves, Grigore Bobiş. Uo. 375. A kolozsvári csendőrlégió iratai a nagysármási vérengzésre vonatkozóan. Levy Sámuel vallomása, 1944. október 26.

[905] Uo. 377–379. Gheorghe Craioveanu kolozsvári csendőrparancsnok jelentése a sármási ügy kivizsgálásáról, 1944. november 4.

[906] A kormánybiztosságot 1944 szeptemberében állította fel a Sănătescu-kormány a visszahódított észak-erdélyi területek kormányzására. Vezetőjévé Ionel Popot, Iuliu Maniunak, a Nemzeti Parasztpárt elnökének vejét nevezték ki. Nagy–Vincze, 2002: 123.

[907] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 696–697. Ionel Pop levele a fegyverszüneti bizottsághoz, 1945. január 11.

emelt ellenük[908] és november 8–9-én meg is történt a feljelentők, majd a tömeggyilkosság szemtanúinak kihallgatása. Löwy Ferdinánd ügyében peig kihallgatták a második zsidó csoport összegyűjtéséről információkkal rendelkező Szabó Mihály volt novolyi polgármestert is.[909] November 21-én a terheltek ügyének kivizsgálását váratlanul a román 6. hadsereg[910] nagyszebeni hadbírósága vette át,[911] amely a négy férfi első kihallgatásait 1944. november 28-án folytatta le.[912] Az ügy Nagyszebenbe helyezését valószínűsíthetően az újabb letartóztatások indokolták, mert 1944. december 20-ra már tizenöt nagysármási lakos volt vizsgálati fogságban.[913] A tordai hadbíróság által elrendelt letartóztatásokkal szemben azonban itt már lényeges különbség, hogy a vádlottak közül már egyetlen személy ellen sem merült fel a zsidóellenes kilengésekben való részvétel.

A továbbiakban röviden idézni fogom az egyes személyek ellen felmerült vádakat, amelyek egyrészt arra világítanak rá, hogy miként sikkadtak el a zsidókkal szembeni atrocitások, másrészt rámutatnak arra, hogy a nagyszebeni hadbíróság inkább a magyar csapatokkal való „kollaborációt" helyezte középpontba: „*Cziráki József: a megszálló ellenséges csapatok szolgálatába szegődött, mint polgármester-helyettes és részt vett a fosztogatásokban. Szalay Sándor: polgármesterként a megszálló ellenséges csapatok szolgálatába szegődött. Szilágyi János: belépett a gárdába és*

[908] Uo. 364–367. A tordai hadbíróság vádemelése, 1944. november 7. Ez a bírói fórum azért volt illetékes a nagysármási ügy tárgyalására, mert a második bécsi döntés által megosztott Kolozs vármegye Romániában maradt részeit – így Nagysármást is – Torda megyéhez csatolták. Bár október 25-re teljes Észak-Erdély román–szovjet megszállás alá került, a szovjet hatóságok 1944 novemberében öt hónapra kitiltották a román közigazgatást Észak-Erdélyből. Nagysármás így csak 1945 márciusában lett ismét Kolozs megye része, majd 1948-ban Maros megyéhez csatolták.
[909] Uo. 380–391. Vallomások a tordai hadbíróságon, 1944. november 8. – november 17.
[910] Uo. 39. tekercs, 29. Perújrafelvételi beadvány, 1951. június 2.
[911] Uo. 38. tekercs, 369–370. A tordai hadbíróság átküldi a nyomozati anyagot a nagyszebeni hadbíróságnak, 1944. november 21.
[912] Uo. 392–399. A vádlottak kihallgatásai a nagyszebeni hadbíróságon, 1944. november 28.
[913] Uo. 419. Martin Hontaru nagyszebeni katonai ügyész jelentése, 1944. december 20.

fegyvert kapott a horthystáktól. Murádin János: a magyar csapatok futára volt. Linka Károly: az ő feljelentésére vitték el a magyar csendőrök Emil Mora és Vasile Banu helyi lakosokat. Bálint József: belépett a gárdába és 12 fegyvert kapott lőszerrel együtt a horthystáktól. Kiss Pál: részt vett a fosztogatásokban. Csalay János: részt vett a fosztogatásokban. Gaál István: belépett a gárdába. Sütő János: részt vett a fosztogatásokban".[914]

A nagyszebeni hadbíróságon 1945 januárjában még a per előkészítése folyt. Január 2-án elrendelték az időközben katonaként frontra vezényelt Moruc István visszahívását és letartóztatását,[915] majd ezzel párhuzamosan összesen huszonkilenc nagysármási vádlott ellen adtak ki letartóztatási parancsot.[916] Többségüket pusztán gárda-tagságuk miatt fogták el, de köztük voltak azok a helyi lakosok is, akik részt vettek a zsidók összegyűjtésében.[917] Három környékbeli földbirtokost is letartóztattak, akiket a románellenes kilengésekre való felbujtással vádoltak.[918]

A nagysármási gyógyszerész, Varga Gyula és felesége 1944. november 5-én, a letartóztatás elkerülése érdekében öngyilkosságot követtek el.[919] Varga azért került a hatóság célkeresztjébe, mert – az ellene felmerült vád szerint – a magyar megszállás alatt honvédtiszteket szállásolt el, így, a hadbíróság feltételezése alapján, feltétlenül tudnia kellett a faluban történtekről.[920] Szalai

[914] Uo. 430–432. Valer Pop alezredes jelentése az egyes vádlottak ellen felmerült vádpontokról, 1944. november 20.
[915] Uo. 532. Mihai Vaida hadbíró-százados (căpitan-magistrat) elrendeli Moruc István hazahívását és letartóztatását, 1945. január 2.
[916] Uo. 524–558. Adminisztratív iratok, 1945. február 18. – április 18.
[917] Uo. 559–596. Kihallgatások a katonai törvényszéken, 1945. április 19–23.
[918] Uo. 614–617. Betegh Sándor kihallgatása a nagyszebeni hadbíróságon, 1945. május 3.; Uo. 625–626. Majthényi István kihallgatása a nagyszebeni hadbíróságon, 1945. május 14.; Uo. 627–628. Kemény Béla kihallgatása a nagyszebeni hadbíróságon, 1945. május 14.
[919] Uo. 503. Cziráki József kihallgatása a nagyszebeni hadbíróságon, 1945. február 13.
[920] Feder Erzsébet 1944. december 22-i tanúvallomásában azt állította, hogy a zsidók kivégzését Varga házában döntötték el, és az értelmi szerzők Székely Márton

Sándor polgármester ezzel szemben tudni vélte, hogy Varga házában német tisztek laktak, így sem a magyar csendőrökkel, sem magyar katonatisztekkel nem állt közvetlen kapcsolatban.[921] Ennek ellenére mind a kolozsvári népbíróság vádiratában, mind a kolozsvári ügyészség perújrafelvételekor Varga háza a zsidók legyilkolására irányuló „összeesküvés" központi színhelyeként jelent meg.

A nyomozati munka alatt egy másik letartóztatott is öngyilkosságot követett el, Kiss Pál a vizsgálati fogságban akasztotta fel magát.[922] A nagysármási földművest azért tartóztatták le, mert a vád szerint segített Láncz Lászlónak a tömegsír helyszínét kiválasztani.[923] Bár a bíróság Kiss öngyilkosságát egyfajta „beismerő vallomásnak" tekintette, Szalai szerint ennek inkább az volt az oka, hogy a román közigazgatás visszatértét követően a román csendőrök Kisst megverték, így ő, az esetleges újabb bántalmazástól félve, letartóztatásakor inkább öngyilkosságot követett el.[924]

A kihallgatásokkal párhuzamosan a nagyszebeni katonai törvényszék 1944. november 28-án kérvényezte a Hadügyminisztériumtól a tömegsír exhumálását.[925] Ennek gyakorlati megszervezésére azonban – ismeretlen okok miatt – három hónapot kellett várni.[926] 1945. február 21-én, reggel nyolc órakor, a romániai Zsidó Hitközségi Föderáció által Bukarestből delegált dr. Matatias Carp ügyvéd és Emil Puşcaşiu, a kolozs-tordai csendőrlégió parancsnoka

gárdaparancsnok és Cziráki József alpolgármester voltak. Uo. 413. Feder Erzsébet tanúvallomása a nagyszebeni katonai ügyészségen, 1944. november 22.

[921] Uo. 786. Szalai Sándor vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 29.

[922] Uo. 510. Emil Puşcaşu és Matatias Carp jelentése az exhumálásról, 1945. február 22.

[923] Uo. 701. Dumitru Meşină csendőrparancsnok jelentése a nagysármási nyomozati munkáról, dátum nélkül, valószínűleg 1945 eleje. Ez az állítás – a kivégzés részleteinek ismeretében – nem felelt meg a valóságnak.

[924] Uo. 789. Szalai Sándor kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. június 29.

[925] Uo. 434. A nagyszebeni katonai törvényszék átirata a Hadügyminisztériumhoz, 1944. november 28.

[926] Uo. 493. Emil Puşcaşu, a Kolozs-tordai csendőrlégió parancsnokának jelentése a tömegsír feltárásának megkezdéséről, 1945. február 22.

jelentkeztek a kolozsvári szovjet városparancsnokságon, és elmondták, hogy Alexandr Makedon városparancsnoknak, hogy aznap megkezdik a tömegsír feltárását, és kérték, hogy egy szovjet tiszt is vegyen részt a műveleten. Az exhumálás hírére Mihai Vaida százados kérvényezte, hogy a nagyszebeni hadbíróság küldjön ki egy katonai ügyészt is,[927] ez azonban nem történt meg. Ennek elmaradása a zsidók ellen elkövetett bűncselekményhez fűződő érdektelenséget sugallja a haditörvényszék részéről. A sóskúti exhumáláson a csendőrparancsnok és Carp ügyvéd mellett jelen volt Hönig Ignác nagysármási rabbi, valamint a már korábban említett három orvos. Az állami hatóságok részéről négy csendőrtiszt, köztük Dumitru Meşină nagysármási és Constantin Edaru kissármási csendőrparancsnok is megjelentek.[928] Az exhumálásra kivezényelték Nagysármás, Kissármás, Pusztakamarás, Katona és Gyeke magyar lakosságát is, Matatias Carp szerint azonban mindössze harminc-negyven helyi lakos jelent meg önként az exhumáláson, melyből egyetlen személy volt magyar.[929]

A magyar lakosok távolmaradását a helyi csendőrparancsnok azzal magyarázta, hogy egy, a faluban terjengő álhír szerint ez exhumálás napján kétszázötven magyart fognak bosszúból agyonlőni.[930] A magyar férfiak otthonról is eltűntek, így a csendőrök a hozzátartozóikat hajtották ki a holttestek kiásására. Idősebb Sütő András (az író édesapja) a következőképpen emlékezett vissza a jelenetre: „*Engem nem gyűjtöttek be, mert én éppen bementem Kolozsvárra. Amikor visszaérkeztem Mócsra, akkor állt ott meg három vagy négy autóbusz, tele zsidókkal. Jöttek, hogy ássák ki a tömegsírokból a legyilkoltakat. Akkor hajtották ki az egész környéket segíteni. A sármásiakat, mócsiakat, kamarásiakat. Ott az egyik ásott, a*

[927] Uo. 495. Mihai Vaida folyamodványa, 1945. február 21.
[928] Meşinăt egyben tanúként is kihallgatták a perben.
[929] Uo. 650. Matatias Carp jelentése Lucreţiu Pătrăşcanu igazságügy-miniszternek az exhumálásról, 1945. március 9.
[930] Uo.

másik segített lehordani a holttesteket. Mert ezeket ott a hegy tetején ölték meg, temették el. Nem lent!"[931] Sütő egyben kitért arra a helyi hiedelemre, hogy „*Az egyik gödör mellett, a dombtető alatt, egy fiatal zsidó szerencsésen kiugrott, elmenekült. Átment a dombon, úgy csurdén,*[932] *ahogy volt. Ott a domb alatt volt egy juhász juhokkal. Szegény zsidó oda ment, a juhok közé. [...] Amikor bejöttek az oroszok, mindjárt jelentkezett. Elvitték Kolozsvárra, nagy ember lett*".[933] A zsidó túlélő történetét azonban nem lehetett hitelt érdemlően bizonyítani, a bírósági eljárások alatt sem jelentkezett, holott ő lett volna potenciálisan az egyetlen szemtanú, így valószínűleg inkább egy helyi legendáról van szó.

A fagyott föld és a kevés és munkaerő miatt három órába is beletelt, amíg a földet annyira el lehetett távolítani, hogy elérjék az első holttestek. A bomlás előrehaladott állapota miatt a maradványok a kiemeléskor megsérültek, így a jelenlévő rabbi tiltakozott a munka további folytatása ellen. Végül, a felső réteg eltávolítása után a lejjebb lévő holttesteket már könnyűszerrel a felszínre lehetett hozni. Sötétedésig 55 testet ástak ki, majd befejezték a munkát és egy csendőrökből és zsidó önkéntesekből álló őrséget hagytak a dombon. Hajnalban folytatták a munkálatokat és négy óráig mind a százhuszonhat áldozatot felszínre hozták.[934] A művelet összesen huszonkilenc órát vett igénybe, 21-én reggel tizenegy órától 22-én délután négyig tartott. Az exhumálási jegyzőkönyv szerint a domb tetején volt a két gödör: az egyik 1,1 méter hosszú és 2,5 méter széles, a másik 2,9 méter hosszú és 2 méter széles volt. A kettőt egy megközelítőleg tíz méter széles földhalom választotta el egymástól. Az első gödörnél 50 cm mélységben találták meg az első holttesteket. Összesen százhuszonhat holttestet hoztak felszínre: harmincegy

[931] Erdélyi, 2004: 36.
[932] Meztelenül.
[933] Uo.
[934] Uo.

férfi, ötvenkét nő és negyvenhárom tizenöt év alatti gyerek volt. Hatvanöt test volt az első és hatvanegy a második sírban. A bomlás előrehaladott állapota miatt az áldozatok közül csak harmincegy személyt tudtak a helyszínen – nagy- és kissármási lakosok segítségével – azonosítani.[935] Grigore Aluaş szerint: „*Mindenki ott volt, még a gyermekek is. Összegyűjtötték az embereket, nem volt könnyű 1945 februárjában a fagyos földből kihantolni az áldozatokat. Arra emlékszem, hogy nem a mifelénk hagyományos koporsóba helyezték a holttesteket, hanem olyan ládaszerűségbe. A hullákat nehezen lehetett felismerni, rettenetes volt. Az egyik halottnak a lábát harapdálta egy kóbor kutya*".[936]

A holttestetk kiásása 1945. február 21–22-én.[937]

[935] Uo. 506–510. Jegyzőkönyv az exhumálásról, 1945. február 22.
[936] Erdélyi, 2004: 37.
[937] Yad Vashem Photo Archives, Jerusalem. Archival signature: 1812/5.

Az áldozatok megvizsgálását azonban nagymértékben nehezítette a kompetens orvosszakértők hiánya, a három körorvosnak nem volt érdemleges tapasztalata.[938]

A tömegsír feltárása 1945. február 21–22-én.[939]

A halottakat a vizsgálat és az azonosítás után átadták a hozzátartozóknak, illetve amennyiben nem maradt senki életben a családból, Hőnig Ignác rabbinak, tehát szimbolikusan a nagysármási zsidó közösségnek. Az áldozatoknak a kivégzés helyszínéhez közel, a Sóskút alján kiásott rögtönzött temetőben adták meg a végtisztességet.[940]

[938] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 649. Matatias Carp jelentése, 1945. március 9.
[939] Yad Vashem Photo Archives, Jerusalem. Archival signature: 1812/14.
[940] Uo. 654. Idősebb Sütő András visszaemlékezése. Erdélyi, 2004: 36. Érdekes adalék, hogy – ifj. Sütő András visszaemlékezése szerint – miként változtatta meg a helyi néphiedelem a

Az exhumált holttestek 1945. február 21–22-én.[941]

Nagy- és Kissármás megmaradt zsidó közössége a háború után fokozatosan elhagyta a két települést.[942] Ennek a folyamatnak egy érdekes hozadéka, hogy míg a kolozsvári népbíróság nyomozásai alkalmával több zsidó túlélő is tanúskodott az egyes vádlottak ellen, addig az 1951-es perújrafelvétel

hely értékelését: „*Nagyapám arról mesélt, hogy itt a szakadékokban éjfélkor kénköves tüzek égnek, fehér ruhás kísértetek vijjognak. Ezért hívják ezt a helyet Ördögségnek. 1944 szeptemberének éjszakáját követően megszűntek a babonás hiedelmek. Új, drámai legendája keletkezett a tájnak. Olyasféle tanulsággal, amely nem népi képzeletből, nem balladából, hanem tölténytárból vágott a Mezőség tudatába*". Sütő, 1960: 142.

[941] Yad Vashem Photo Archives, Jerusalem. Archival signature: 1812/52.

[942] Az 1956-os népszámláláskor már egyetlen zsidó lakosa sem volt a két Sármásnak. Varga E., 2002: 144–145.

idején a kolozsvári ügyészség már hiába próbálta felkutatni.ezeket a személyeket[943]

A tömegsírok exhumálásáig a helyi magyarok egy része rágalomnak minősítette a zsidók kivégzéséről szóló híreket. Teleky Dezső, aki ekkor már nyárádremetei plébános volt, 1945 januárjában levelet írt a Kolozs megyei alispánnak, Csőgör Lajosnak, amelyben a zsidók kivégzését álhírnek minősítette, amelyet a zsidók és a románok a magyarság megbélyegzésére terjesztettek: „*A hazatért zsidók véres szájjal hirdették, hogy a magyarok kivégeztek 126 zsidót a kissármási (sic!) erdőben, és most megbosszulják magukat a helybeli magyarságon, különösen a vezetőségen, hogy miért nem akadályozta meg? Hosszas felháborodás után a zsidóság közül néhányan kivonultak lapátokkal a helyszínre és ásni kezdtek. Találtak egy fél férfi és fél női hullát – állítólag. Senkire rá sem ismertek, de hangoztatták, hogy zsidók voltak azok és fenyegetőztek, hogy minden zsidóért 10 magyar fog elpusztulni. Tovább nem kutattak, csak a rémmeséket napról napra színezték*".[944] Majd hozzátette: „*A 126 zsidó személyt Kolozsvárra, majd innen Németországba vitték, ahonnan már üzentek is haza*".[945] Sőt, magyarázatot talált a Pusztakamarás határában talált holttestekre is: „*Az erdő közelében egy lőszerszállító teherautó robbant fel, amelyen 30 egyén volt, menekülő nők és gyermekek is, akik a helyszínen vannak elföldelve. Azért találtak fél emberi testeket, még ludasi ismerősöm is pusztult el itt családostól. [...] Egy hegytetőn fedeztek fel egy sírt, és azt mondták, hogy ide vannak eltemetve, és farizeusi jajgatással hangoztatták, hogy hogyan is tudták ilyen magasra felvinni őket, bizonyára az öregeket*

[943] Nincsenek információim arra vonatkozóan, hogy miként alakult a háború utáni sorsuk. Mivel az 1951–1954 között zajló eljárás idején egyetlen zsidó túlélőt sem hallgatott már ki a bíróság, nagy a valószínűsége, hogy az országot is elhagyták.
[944] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 396–403. Teleky Dezső levele Csőgör Lajosnak, 1945. január. Teleky levelét azt követően írta, hogy kiszabadult a focşani internálótáborból. Ez némileg megmagyarázhatja a levél zaklatott hangvételét. A levelet az 1951-es perújrafelvételkor a kolozsvári ügyészség terhelő bizonyítékként használta fel ellene.
[945] Uo. 402.

kötéllel húzták fel ide. Ki hallott ilyen szemenszedett mesét?!"[946] A helyi románok és környékbeli magyarok közül egyesek arról számoltak be a bíróságnak, hogy míg a holttesteket nem látták saját szemükkel, nem hitték el a kivégzést.[947]

Matatias Carp és Emil Puşcaşu az exhumálásról készült jelentésükben beszámoltak Pătrăşcanu igazságügy-miniszternek arról, hogy a nagyszebeni hadbíróság a sármási vádlottak többségét már az exhumálás előtt szabadlábra helyezte.[948] A szabadon engedettek közül egy nagysármási lakos a teljes családjával átmenekült Magyarországra, mert félt az esetleges további zaklatásoktól.[949] A nagyszebeni hadbíróság eljárás visszatetszést keltett a zsidó közösség körében. Amikor a kolozsvári népbíróság 1945 júliusában folytatta a nyomozást a nagysármási ügyben, a Zsidó Hitközségi Föderáció elnöksége – elküldve az exhumálási jegyzőkönyvet és az addig felvett vallomásokat – kifejezetten kérte Avram Bunaciut, a kolozsvári népbíróság főközvádlóját, hogy szigorúan vizsgálja ki a nagyszebeni vádlottak szabadlábra helyezésének körülményeit.[950]

Eljárás a kolozsvári népbíróság előtt (1945–1946)

Bár az 1945-ös nagyszebeni hadbíróság eljárása vádemelés nélkül ért véget, a háború utáni Romániában két bírósági eljárást is lefolytattak a nagysármási tömeggyilkossággal és a románok elleni kilengésekkel vádolt

[946] Uo.
[947] Uo. 37. tekercs, 728. Istafie Deulean nagysármási lakos tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 4.; Uo. 779. Balogh Kálmán tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 11.
[948] Nem egyértelmű, hogy erre pontosan mikor került sor. 1945. május 12-én az újonnan felállított bukaresti népbíróság rendelte el a nyomozás folytatását, a nagyszebeni haditörvényszék előtti utolsó kihallgatás keltezése pedig 1945. május 14.
[949] Uo. 38. tekercs, 920. Löwy Ferdinánd tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.
[950] Uo. 646–647. A Demokratikus Zsidó Népközösség (DZSNK) átirata Avram Bunaciuhoz, 1945. május 4.

személyek ellen. A soron következő alfejezetben a bíróságok által felépített koncepciókat és az egyes eljárások sajátosságait fogom bemutatni. Elemzésem központi kérdése, hogy bár a háború utáni Romániában kétszer is vádat emeltek a nagysármási ügyben, miért nem vezetett egyik eljárás sem valódi eredményhez.

1945. április 21-én a *Monitorul Oficial*ban[951] megjelent az 1945/312-es törvény, amely – a környező országok törvénykeihez hasonlóan – szabályozta a háborús bűncselekmények intézményi és jogi hátterét.[952] A törvény értelmében speciális törvényszékek, népbíróságok (*tribunalul poporului*) alakultak a háborús bűnök tárgyalására.[953] Központi székhelyük Bukarestben volt, de a törvény értelmében az igazságügy-miniszter kihelyezett tanácsokat állíthatott fel az ítélőtáblai székhelyeken is. Ennek alapján alakult meg a kolozsvári népbíróság 1945. június 21-én, amelynek megszervezését Avram Bunaciu igazságügyi államtitkár személyesen irányította. A nyomozati munkára és a beérkező feljelentések feldolgozására öt közvádlói kabinetet állított fel. Az igazságügy-miniszter az egyetlen magyar közvádlóra, Bányai Lászlóra bízta a nagysármási nyomozások vezetését. Bányai már a két világháború közötti időszakban az illegális kommunista mozgalom aktivistája volt. 1945-ben a Romániai Magyar Népi Szövetség alelnökévé nevezték ki, közvádlói pozícióba emelése valószínűleg politikai funkciója alapján történt. Ezt támaszthatja az a tény is, hogy a kolozsvári közvádlók közül ő volt az egyedüli, aki nem rendelkezett semmilyen jogi végzettséggel.

Jelenlegi ismereteim szerint a nagysármási ügy volt az egyetlen, amelyet „megörökölt" a kolozsvári népbíróság. A nyomozások újrakezdésekor már

[951] Hivatalos Közlöny.
[952] A törvény szövegét idézi: Kovács, 2018c: 11–12.
[953] A kolozsvári népbíróság történetére vonatkozóan lásd Kovács, 2018a; Kovács, 2018b; Kovács, 2018c.

rendelkeztek a Tordán, a Nagyszebenben és a helyszínen felvett vallomásokkal, és az exhumálási jegyzőkönyvekkel. A nagysármási nyomozás folytatását 1945. május 13-án rendelte el a bukaresti népbíróság közvádlója, Dumitru Săracu.[954] Ezt részben az motiválta, hogy a Demokrata Zsidó Népközösség továbbra is napirenden tartotta a tömegkivégzés ügyét, ráadásul a magyar honvédek által kitelepített román lakosok hozzátartozói is megtették feljelentéseiket. Vasile Banu testvére, Sever Banu például 1945. március 7-én a tordai főügyésztől kérte Vasile ügyének kivizsgálását.[955] Vasile Micu görögkatolikus pap fia, Ovidiu Micu 1945. július 22-én egy személyes hangvételű levélben kérte Alexandru Bohăţelt, a kolozsvári népbíróság újonnan kinevezett közvádlóját apja ügyének felderítésére.[956] Dumitru Săracu 1945. április 25. – május 21. között négy vádlottat és két tanút hallgatott ki Vasile Banu ügyében,[957] de a kolozsvári intézmény felállítását követően átadta az ügyet. A kolozsvári népügyészség 1945–1946 között lefolytatott nyomozásait, majd magát a pert is ez a kettősség jellemezte. Egyszerre vizsgálták a zsidók legyilkolásának és a románok elleni kilengéseknek az ügyét, de az arány nagyon hamar a románok sérelmeinek kivizsgálására billent át.

Bányai László és Avram Bunaciu 1945 folyamán összesen harminc személy letartóztatását rendelte el a sármási ügyben, akik közül huszonheten korábban a nagyszebeni hadbíróság fogházát is megjárták. Az ügyészek által

[954] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 672. Dumitru Săracu rendelete a nagysármási nyomozások folytatásáról, 1945. május 4.
[955] Uo. 39. tekercs, 649–651. Sever Banu feljelentése testvére ügyében, 1945. március 27.
[956] Uo. 376. Ovidiu Micu levelének egy érdekes fejezete, mikor kérdőre vonja Bohăţelt, hogy miért a zsidók ügyével foglalkoznak, miért nem kezdték meg inkább az elhurcolt románok ügyének kivizsgálását.
[957] Uo. 653. Linka Károly vallomása a tordai bíróságon, 1945. április 27.; Uo. 654–655. Gergely Károly tanúvallomása a tordai bíróságon, 1945. április 25.; Uo. 656–657. Petru Socaciu tanúvallomása a tordai bíróságon, 1945. április 25.; Uo. 658. Szalai Sándor vallomása a tordai bíróságon, 1945. május 21.; Uo. 659. Gaál István vallomása a tordai bíróságon, 1945. május 21.; Uo. 661. Székely Márton vallomása a tordai bíróságon, 1945. május 21.

kihallgatott vádlottak három kategóriába sorolhatóak. A legnépesebb csoportot a helybéli falusiak képviselték. Köztük volt a falu magyar megszállás alatti polgármestere és alpolgármestere, a többiek a nemzeti gárda egykori tagjai közül kerültek ki. A csendőrök közül egyedül Pánczél János lett letartóztatva. Bányai 1945. július 24-én tíz egykori zilahi csendőr felkutatását kérte a marosvásárhelyi csendőrfelügyelőségtől,[958] ez azonban nem vezetett eredményre. A zilahi csendőrök ekkor még szovjet hadifogságban voltak, és csak az 1951-es perújrafelvételkor nyílt lehetősége a nyomozásokat folytató kolozsvári ügyészségnek a kihallgatásukra. Harmadik csoportként már ekkor megjelentek a helyi földbirtokosok és a volt nagysármási római katolikus plébános, Teleky Dezső. Az ügyészek által kihallgatott tanúkat is két csoportra lehet osztani: a zsidók lemészárlásának ügyében csak a tömeggyilkosság két szemtanúját lehetett kihallgatni. A románokat érintő ügyekben azonban sokkal több tanút idéztek be. A deportálásból hazatért helyi románok mellett egyes helyi magyar lakosok is a bíróság rendelkezésére álltak. Ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy a nagysármási nyomozások során a helyi románok ügyeinek kivizsgálása került előtérbe. Az ügyészség egyetlen személyt – Pánczél Jánost – kivéve, mindannyiukat szabadlábra helyezte, amely nagyrészt a megfelelő bizonyítékok hiányával magyarázható. A vádlottak a kényszerhelyzetükre és felsőbb parancsra hivatkoztak, érvelésüket pedig Bányai elfogadta.

1946-ban Bányaitól Grigore Râpeanu ügyvéd vette át a nagysármási ügy vizsgálatát, aki egyben a többi románellenes atrocitás ügy nyomozásáért is felelt.[959] Nem világos, hogy ez egy hivatalos utasítás vagy Bányai személyes döntése volt. Bányai László neve utoljára a 6. csoportos per egyik ügyészeként tűnt fel, bár már abban sem játszott kiemelt szerepet.[960] Az 1946. május 21-i

[958] Uo. 375. Bányai László átirata a marosvásárhelyi csendőrfelügyelőségnek, 1945. július 26.
[959] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 123. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1946. június 21.
[960] Bethlen, 1989: 229.

ítélethirdetést követően neve nem bukkant fel többé a bíróság aktáiban, holott az ítélkezés még egy hónapig, június 28-ig tartott. Ennek oka jelenleg ismeretlen. Annyi bizonyosan megállapítható, hogy a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) is egyre kritikusabban viszonyult a kolozsvári ítélkezéshez, egyrészt a magyar nemzetiségű vádlottak felülreprezentáltsága, másrészt az ezzel párhuzamosan zajló bukaresti ítélkezés relatív enyhesége miatt. Az MNSZ vezetősége egy hivatalos közleményében a következőképpen értékelte a kolozsvári népbíróság munkáját: „*A kolozsvári ítélőtábla, mint népbíróság nagyszámban ítél el kisembereket rendszerint olyan bűncselekményekért, melyért köztörvényi alapon csak pénzbírság lett volna kiszabható. Ezeket a testvéreinket több évi börtönbüntetéssel és vagyonelkobzással büntették. Jogügyi osztályunk az összes ilyen ítéletek anyagát feldolgozza és ennek alapján kívánja a szükséges lépéseket megtenni*".[961] Talán ez magyarázza Bányai távolmaradását is.[962]

1946 áprilisában Râpeanu közvádlói hivatala már csak négy nagysármási vádlott ügyét vizsgálta. A már említett Pánczél Jánoson kívül három helyi vádlott volt vizsgálati fogságban: Sóos István, aki a nemzeti gárda tagjaként román letartóztatottakat bántalmazott a nagysármási lágerben,[963] valamint Büss

[961] ANR ANIC, Fondul Uniunea Populară Maghiară (M.A.D.O.Sz.) [Magyar Népi Szövetség Fond], 377. tekercs, 87. MNSZ végrehajtóbizottsági ülés, Brassó, 1946. június 18–20.

[962] Bányait jóval később, 1981-ben Emil Mora orvos azzal vádolta a *Vatră* című folyóiratban, hogy nem foglalkozott a románok sérelmeivel, sőt, Mora – téves – megállapítása szerint a tömegsírban románok is voltak elföldelve, akiknek exhumálását Bányai megtiltotta, arra hivatkozva, hogy a kivégzett románok megérdemelték a sorsukat. Azt is állította, hogy Bányai szándékos aknamunkájának köszönhetően büntetlenek maradtak a nagysármási románok elleni kilengésekben részt vevő helyi magyar lakosok. A *Vatră* cikkére Bányai egy hét oldalas válaszlevelet írt. Ebben több pontba foglalta össze Mora visszaemlékezéseinek pontatlanságait: Avram Bunaciu nem volt miniszter, csak igazságügyi államtitkár, ő pedig nem volt „minisztériumi kiküldött," mint Mora állította, és legkevésbé sem állta meg a helyét az az állítás, mely szerint „*megtiltotta azon áldozatok exhumálását, akik nem voltak zsidók,*" már csak azért sem, mert nem volt jelen az exhumáláson. CSSZM BLH, II. Közéleti tevékenység, J/1. a. Jegyzetek és levélfogalmazvány (pontos dátum nélkül, 1981. március 20 után), válaszul az 1981. március 20-án megjelent *Vatră* a sármási üggyel kapcsolatos, Bányai elleni kritikát megfogalmazó cikkére.

[963] Sóos ellen nemcsak a sértettek vallottak, hanem egykori szakaszparancsnoka is.

Károly és ifjabb Sütő János. Büsst és Sütőt két eltérő üggyel hozták kapcsolatba. Egyrészt meggyanúsították a két zsidó lány megerőszakolásával, de ezt a vádat – szemtanúk híján – nem tudták bizonyítani, másrészt a románok lágerbéli bántalmazásának vádja merült fel ellene. Büss kapcsán érdemes kitérni arra, hogy önbevallása szerint egyike volt a zsidók összegyűjtésében részt vevő gárdista-különítmény tagjainak. Ennek ellenére Bányai a kihallgatása után szabadlábra helyezte, elfogadva Büss azon védekezését, hogy parancsra cselekedett. Másodszori letartóztatása 1945. augusztus 9-én a románverésekben való részvétele miatt történt,[964] amit végül 1946 májusában szüntettek meg.[965] Mire a nagysármási ügy a bírósági szakaszig jutott, már csak ketten voltak letartóztatásban a sármási ügy gyanúsítottjai közül. Így kezdte meg a dr. Nicolae Matei által elnökölt népbírósági tanács az ügy tárgyalását 1946. június 21-én.[966]

A kolozsvári népbíróság 1946-ban összesen kilenc tömegpert tárgyalt, a nagysármási tömeggyilkosság és románellenes kilengések ügyét a kilencedik perbe utalták. Az egyes perek tematikái azt sugallják, hogy a bíróság tevékenységének jól körülhatárolható politikai funkciója volt, a vádlottak padjára pedig jelképesen a teljes észak-erdélyi magyar közigazgatást és a Horthy-rendszert ültették. Ez a tendencia a tömegperek „tematikáiból" is levezethető. Az első per az „észak-erdélyi románellenes tömeggyilkosságok pere" címszót viselte, és az 1940-es bevonulás idején, magyar katonai közegek és kisebb részt polgári lakosok által román polgári személyek ellen elkövetett atrocitásokat tárgyalta.[967] A második perben az észak-erdélyi katonai

[964] USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 484–485. Letartóztatási végzés Büss Károly ellen, 1945. augusztus 9.
[965] A letartóztatása elleni tiltakozásként 1946. április 29-én Sütő János, majd május 2-án Büss Károly is éhségsztrájkba kezdett. SJANC, Dos. 13/1946. 21–22. Sütő János és Büss Károly levelei Grigore Râpeanunak, 1946. április 29. és 1946. május 2.
[966] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 155. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1946. június 21.
[967] A második bécsi döntést követő észak-erdélyi bevonulás idején elkövetett atrocitások áldozatainak száma megközelítőleg 320 fő volt. A halálos áldozatok számát tekintve

közigazgatás parancsnokait és tanácsadóit ültették jelképesen a vádlottak padjára. A harmadik per a munkaszolgálatos századok keretlegényei, a negyedik per a Siguranţa[968] és a magyar kémelhárítás, az ötödik az észak- és dél-erdélyi „fasiszta" újságírók, a hatodik a „fasiszta" polgári közigazgatás, a hetedik a lágerek és munkatáborok parancsnokainak és keretlegényeinek ügyét tárgyalta, a nyolcadik az észak-erdélyi gettóper volt, mely az ottani zsidóság gettósításában és deportálásában részt vevő személyekkel foglalkozott. Az 1946. június 21–28. között tárgyalt kilencedik pernek nem volt egységes tematikája. Itt tárgyalták egyrészt a szélsőjobboldali pártok (Magyar Megújulás Pártja, Volksbund, Német Népközösség) helyi vezetőinek ügyét, másrészt azon személyekét is, akik valamilyen okból „kimaradtak" a korábbi perekből (katonai parancsnokság tanácsadói, munkaszolgálatos keretlegények, a zsidóság összegyűjtésében közreműködő észak-erdélyi lakosok). A vádlottak és a vádak jelentős része azonban az 1944 szeptember–októberében, a magyar román harcok időtartama alatt elkövetett atrocitásokhoz kötődött. Többségük ügyét távollétükben tárgyalták.[969]

Így lett beilleszthető a kilencedik perbe a nagysármási tömeggyilkosság és a helyi románok deportálásának ügye is. Az a sietség azonban, amellyel a bíróság tárgyalta a száznégy vádlott elleni pert – akik közül csak huszonnyolcan voltak jelen a tárgyalásokon –, egyrészt alátámasztja, hogy az ítélkezési fórum a tényállás széleskörű felderítése helyett propaganda szerepet teljesített, másrészt ez a hét nap nem volt elég a bizonyítási eljárás megfelelő lefolytatására. A vádirat, amely elsősorban politikai propagandának tekinthető, a nagysármási

kiemelkedett az 1940. szeptember 9-i ördögkúti, és a szeptember 13–14-i ippi vérengzés. Az előbbi esetben 68, utóbbiban pedig 157 halálos áldozatot azonosítottak név szerint. Illésfalvi, 2004: 58–77.; Ablonczy, 2011: 61–62.; Kádár, 1978: 354–355.; Illésfalvi–Szabó–Számvéber, 2005: 21–24.

[968] A román politikai rendőrség megnevezése 1948-ig, teljes nevén Siguranţa Statului (tükörfordításban: állambiztonság).

[969] Kovács, 2018c.

eseményeket két eseménysorra osztotta: egyfelől a zsidók kivégzésére, másfelől a románok elleni kilengésekre. A vádirat ellentmondásossága, hogy – miközben az atrocitásokért elsődlegesen a „Horthy-fasiszta" megszálló hatóságokat tette felelőssé – a magyar hatóságokat képviselő csendőrök mellett a helyi lakosok felelősségére is utalt. Így például hangsúlyozta, hogy úgy a zsidók, mind a románok összegyűjtésében sármási magyarok működtek közre, de ezeket a személyeket nem nevesítették és vád alá sem helyezték.

Egy másik ellentmondásos eleme a vádiratnak – és az ítéletnek – hogy a zsidók kivégzését végrehajtó alakulatként kizárólag a zilahi csendőralakulatot nevezték meg.[970] A bíróság ezt a hibát annak ellenére követte el, hogy a kivégzés két szemtanúja, Ion Mocean és Ion Aluaş egyértelműen bizonyította, hogy a kivégzéshez katonák érkeztek a helyszínre a már jelenlévő csendőrök mellé.[971] A bíróság a távollévő vádlottak bűnösségét mindig tényként kezelte. Ezt az is bizonyítja, hogy az intézmény tevékenysége alatt a távollévők egyrészt mindig súlyosabb büntetésben részesültek, és közülük egyet sem mentettek fel.[972]

Nem volt ez másképp a nagysármási ügyben sem. A két jelenlévő vádlotton kívül nyolc távollévő zilahi csendőrt helyeztek vád alá. Őket az eljárás végén – mint a tömeggyilkosság fő felelőseit – mind halálra ítélték. Az elítéltek között volt Láncz László csendőr százados, Horváth István csendőr főtörzsőrmester és Páll Sándor csendőr,[973] a bíróság a többiek teljes nevét és személyi adatait nem tudta megállapítani. A halálraítéltek között volt például „Vécsey hadnagy", Láncz százados helyettese (az ő személyében Vicsay Endrét

[970] SJANC, Dos. 22/1946. 355–359. Vádirat a 9. csoport perében.
[971] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 350. Ion Mocean tanúvallomása a tárgyaláson, 1946. június 24.; Uo. 351. Ion Aluaş vallomása, 1946. június 24.
[972] A 106 halálraítéltből 105-öt ítéltek el távollétében, a 147 életfogytiglanra ítélt közül 132-t.
[973] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 715. Elfogatási parancs Páll Sándor és Pánczél János mezősámsondi lakosok, volt csendőrök ellen, 1945. június 2.

azonosíthatjuk) és Polgár csendőrőrmester, aki az 1951-es nyomozati anyag alapján Polgár Sándorral azonosítható. Fekete és Halász csendőrzászlósok és Szabó őrmester kilétét az 1951-et követő eljárásban sem tudták megállapítani.[974] Páll Sándort és a jelenlévő Pánczél Jánost egyetlen kissármási házaspár vallomása alapján ítélték el.[975] Hivatalosan a vád tanúiként hallgatták ki a tömeggyilkosság két pusztakamarási szemtanúját is, annak ellenére, hogy a tanúk csak magáról a kivégzésről tudtak beszámolni, az azon jelenlévő fegyveresek közül senkit sem tudtak azonosítani név vagy alakulat szerint.

Pánczél a bírósági tárgyaláson elismerte, hogy valóban látta a zsidók elszállítását, de tagadta, hogy részt vett volna a kísérésben.[976] Két kissármási lakos védőtanúkénti beidézését kérte, akik igazolni tudták volna, hogy a zsidók kivégzésekor a kissármási földgázmezőnél volt őrségben.[977] A tanúkihallgatás azonban nem történt meg. A bíróság 1946. június 28-án húszévnyi kényszermunkára ítélte Pánczélt, azzal az indoklással, hogy mivel a zsidók legyilkolását mintegy negyven csendőr hajtotta végre és Pánczél – mint maga is elismerte – tudott a zsidók elszállításáról, így jelen kellett lennie a tömegkivégzésnél is. Ugyanakkor a kivégzésben való aktív részvétele nem nyert bizonyítást, ami enyhítette az ellene kiszabott büntetést.[978] Pánczél védője, Blázsek Alfréd kolozsvári ügyvéd, fellebbezést nyújtott be a Legfelsőbb Semmítőszékhez (*Înalte Curte de Casaţie*) védence ügyében, amelyben tévesnek és jogellenesnek minősítette az ítéletet, mivel tárgyi bizonyítékok hiányában ítélték el védencét. Kihangsúlyozva, hogy „*amennyiben valóban részt vett volna a zsidók kísérésében, akkor sem volna elítélhető, mert parancsnak engedelmeskedett, ha azt megszegte*

[974] SJANC, Dos. 22/1946. 378. A kolozsvári népbíróság 9. perének ítélete.
[975] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 925. Uţiu (született: Buday) Erzsébet és Uo. 926. Iuliu Uţiu tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.
[976] Uo. 292. A kolozsvári népbíróság nyilvános ülése. Pánczél János kihallgatása, 1946. június 24.
[977] Uo. 158. A vádlottak észrevételei a vádirat kapcsán, 1946. június 21.
[978] SJANC, Dos. 22/1946. 355. A kilencedik per ítélete, 1946. június 28.

volna, helyben kivégzik".[979] Emellett, állítása szerint, a bíróság nem idézte be a védelem által kért tanúkat, és kitért rá, hogy a szemtanú Ion Aluaş sem tudta megállapítani, hogy a kivégzésnél katonák vagy csendőrök voltak-e jelen, így megkérdőjelezhető, hogy a zilahi csendőrök hajtották végre a tömeggyilkosságot.[980] Bár a Legfelsőbb Semmítőszék döntése nem ismert Pánczél ügyében, a perújrafelvételt egészen biztosan elutasította, mert 1952-ben a nagyenyedi börtönben töltötte húszévi kényszermunkára szóló büntetését.[981]

Páll Sándor és Pánczél János ügye újabb fordulatot vett, amikor az 1951-es perújrafelvételkor a kihallgatott csendőrök többsége eleve nem emlékezett egyikükre sem, a kivégzésnél jelenlévő csendőrök közül pedig Ambrus Pál és Márton Lázár is kategorikusan kijelentette, hogy egyikük sem volt ott.[982] Ezért felmerül a lehetősége, hogy a kolozsvári népbíróság ártatlanokat ítélt el. Pánczélt 1952-ben a nagyenyedi börtönből Kolozsvárra szállították újbóli kihallgatásra,[983] azonban nem tudjuk, hogy történt-e fordulat az ügyében.

A nagysármási ügy másik jelenlévő vádlottjának, Sóos István volt gárdistának az esete nehezebben rekonstruálható. Ennek az az oka, hogy a bírósági iratok között csak a vád tanúinak vallomásai maradtak fenn, a védelem tanúié és vádlott vallomásai azonban nem.[984] Sóost azzal vádolták, hogy a lágerben megverte Petru Socaciut és néhány román hadifoglyot. A gárdista ellen egyrészt az egykori őrizetesek,[985] másrészt Sóos egykori szakaszparancsnoka,

[979] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 639. Felfolyamodvány, 1946. augusztus 10.
[980] Uo. 638–641. Perújrafelvételi kérelem, 1946. augusztus 10.
[981] Uo. 1117. A kolozsvári ügyészség rendelete, 1952. május 3.
[982] Uo. 38. tekercs, 87. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 91–96. Márton Lázár kihallgatása ugyanott és ugyanaznap.
[983] Uo. 1117. A kolozsvári ügyészség rendelete, 1952. május 3.
[984] A védőügyvéd felfolyamodásának ismeretében azonban valószínű, hogy nem is voltak védőtanúk.
[985] Uo. 849. Petru Socaciu kihallgatása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 3.; Uo. 821. Emil Mora tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 1.

Bálint József is terhelően vallott.[986] Socaciu megverésének tényét maga Sóos is elismerte, de azt hozta fel mentségként, hogy a sértett korábban őt is megverte, így bosszút állt rajta.[987] A népbíróság a vád tanúira és a vádlott részleges beismerő vallomására hivatkozva Sóost ötévi kényszermunkára ítélte.[988] Felfolyamodásában Sóos védőügyvédje, aki szintén Blázsek Alfréd volt, az ítélet megsemmisítését kérte, a népbírósági ítélkezést szabályozó törvény helytelen alkalmazása miatt. Érvelésében kiemelte, hogy Socaciu megverését Sóos részéről nem a sértett nemzeti hovatartozása motiválta, így az nem vonható a népbíróság hatáskörébe háborús bűnként.[989] A védőügyvéd érvelésének érdekes eleme, hogy Socaciu megverését azzal az állítással próbálta legitimálni, hogy a sértett „*ismert fasiszta*", aki a „*demokrácia és a demokratikus kormány ellen szervezkedik*". Formai okokra hivatkozva is kérte az ítélet megsemmisítését, és úgy érvelt, hogy a bíróság nem hallgatta meg a védelem tanúit, másrészt lényeges ütközéseket vélt felfedezni a vád részéről tanúskodó Emil Mora és Petru Socaciu vallomásai között.[990] Enyhítő körülményként emelte ki, hogy Sóos Socaciu bántalmazásakor ittas állapotban volt, így a büntetés enyhítését kérte.[991] Itt sem ismert, hogy miként döntött a Legfelsőbb Semmítőszék, annyit tudunk, hogy az 1951-es perújrafelvételkor sem került bíróság elé, későbbi sorsa ismeretlen.

---

[986] SJANC, Fondul Tribunalul Poporului, Dos. 12/1946. 17. Bálint József tanúvallomása a Kolozsvári Népbíróságon, 1946. április 26.
[987] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 649. Sóos István felfolyamodványa a Legfelsőbb Semmítőszékhez, 1946. augusztus 21.
[988] SJANC, Dos. 22/1946. 356., 379. Ítélet a 9. csoport perében.
[989] A védőügyvéd ezen érvelése megtámadható, ha figyelembe vesszük, hogy Socaciut politikai okokból internálták egy katonai megszállás időtartama alatt, és Sóos István gárdistaként a „hatalmi pozíciójával" visszaélve bántalmazta őt.
[990] Míg Socaciu szerint Sóos csak egyszer látott el őrszolgálatot a lágerben, Mora szerint kétszer.
[991] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 649–652. Felfolyamodvány, 1946. augusztus 21.

A romániai népbírósági intézményrendszer 1946. június 28-án megszűnt, a háborús bűnösök ügyeit polgári bíróságok vették át. A bukaresti és kolozsvári népbíróságok ítélkezésével szemben már 1947-ben komoly kritika fogalmazódott meg az államvezetés részéről is. 1947. március 27-én a bukaresti népbíróság volt közvádlói megbeszélést tartottak, amelyen Teohari Georgescu belügyminiszter, Lucreţiu Pătrăşcanu igazságügy-miniszter, Avram Bunaciu igazságügyi államtitkár és volt közvádló, valamint Alexandru Sidorovici, Dumitru Săracu, Vasile Stoican, Mircea Lăpădătescu és Alexandru Drăghici vettek részt.[992] Az ülésen elhangzott kritika leginkább a bukaresti népbíróság tevékenységét érintette, de Alexandru Drăghici felszólalásában kijelentette, hogy a népbíróság feladatköre „*az összes háborús bűnös megbüntetése*" lett volna, amely azonban egyáltalán nem valósult meg.[993]

A népbírósági ítélkezéssel szemben megfogalmazott kritikával áll összefüggésben, hogy az időközben elmozdított Pătrăşcanu helyére kinevezett új igazságügyi-miniszter, Avram Bunaciu 1948-ban megújította a háborús bűnösség szankcionálását lehetővé tevő törvény hatályát.[994] Az ezt követő időszakban tárgyalt háborús bűnperekben már ez, a 207/1948-as sorszámot viselő törvény volt az eljárások alapja, így az újabb nagysármási ügyben lefolytatott pert is ez alapján tárgyalták.[995] A háborús bűnösség elvének újbóli előtérbe kerülése belpolitikai célokat is szolgált. Érdemes kiemelni például, hogy a Lucreţiu Pătrăşcanu ellen 1949–1954 között lefolytatott nyomozások és koncepciós per egyik sarkalatos elemét éppen a népbíróságok tevékenysége képezte. A vádirat szerint a volt igazságügyi-miniszter szabotálta ezek tevékenységét, és elősegítette a „reakciós" apparátus fennmaradását. A

[992] ANR ANIC, Fondul CC al PCR, Dos. 13/1947. Jegyzőkönyv, 1947. március 27.
[993] Uo. 2.
[994] Chinciaş, 2012: 132.
[995] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 1067. Rendelet a bírósághoz küldéshez, 1951. október 22. A jelzett törvény szövegét sajnos nem sikerült fellelnem.

kolozsvári népbíróság kapcsán a bíróság kiemelte, hogy a vádlottakat „soviniszta szempontok" szerint válogatta össze, a vádirat szerint ez a magyarázata, hogy az elítéltek között felülreprezentáltak voltak a magyar nemzetiségű személyek, míg az Antonescu-rendszer dél-erdélyi „háborús bűnösei" nagyon kis számban kerültek a vádlottak padjára.[996]

A koncepcióépítés sajátossága, hogy Pătrăşcanu ellen ebben a vádpontban a fő terhelő tanú Avram Bunaciu, egykori államtitkára volt, aki 1946-ban a két népbíróság felállítását és tevékenységét személyesen felügyelte, így a felhozott vádakért neki kellett volna felelnie. Helyi szinten azonban az is előfordult, hogy a mezőgazdaság erőltetett kollektivizálásával szembeszegülő személyekről a Securitate váratlanul feltárta háborús bűnös múltjukat.[997] Az 1948–1950 között lefolytatott RDP[998] tagrevíziók esetében több esetben is előfordult, hogy a kizárás okaként háborús bűncselekményt határoztak meg,[999] sőt egyes esetekben a „leleplezést" bírósági eljárás is követte.[1000]

---

[996] Rechizitoriu în procesul Pătrăşcanu [A Pătrăşcanu-per vádirata] és Depoziţia lui Avram Bunaciu [Avram Bunaciu vallomása]. Giugariu, 1996: 432-493. és 234-238.

[997] Két példa erre vonatkozóan: az oklándi járási (Udvarhely megye) Securitate egy 1949. szeptember 19-i jelentésében beszámolt róla, hogy Homoródkeményfalván a gabona beszolgáltatását egy egykori nyilas szabotálta, a nála házkutatást tartó tiszteket pedig életveszélyesen megfenyegette. (SJANH, Fondul M.A.I.-M.A.M. Dos. 1/1949. 1. az udvarhelyi Securitate jelentése, 1949. szeptember 19.) Egy 1949. október 24-i jelentésben közölték, hogy Erdőfülén a református lelkész a templomban prédikált a kötelező beszolgáltatás és a kolhozosítás ellen. A jelentés szerint ő a háború alatt az „Imrédy-párt" aktív tagja volt. Uo. A helyi Securitate jelentése, 1949. október 24., 2. A Securitate mindkét személyt őrizetbe vette.

[998] A Román Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt kierőszakolt egyesüléséből létrejött Román Dolgozók Pártja (Partidul Muncitorilor din România).

[999] Csík megyében például 6 személyt a Szovjetunió területén katonaként elkövetett háborús bűnök vádjával zártak ki a pártból, 23 fő esetében korábbi szélsőjobboldali párttagság merült fel. SJANH, Fondul Comisia de Verificare Ciuc a membrilor PMR.

[1000] Egy ilyen eset Nemes Károly marosvásárhelyi lakos ügye, akit egy dezertőr 1944 őszi kivégzése miatt állítottak bíróság elé, és a bukaresti IV-es számú törvényszék (ugyanaz, mely később a sármási ügyet tárgyalta) 1952. október 27-én 10 év kényszermunkára és teljes vagyonelkobzásra ítélte. MNL OL, XIX-j-1-j Románia 239. tétel 50. doboz, 1409/1952. Nemes Károlyné levele a Magyar Igazságügyi Minisztériumnak (dátum nélkül).

Ebben a kontextusban történt meg 1951. június 8-án a perújrafelvétel a nagysármási ügyben. Bár a bűncselekmény valódisága ebben az esetben vitán felül állt, az eljárásra már jelentős mértékben rányomta bélyegét a belpolitikai környezet. Az eljárás a Samuil Zeiger állami főügyész által kibocsátott 2032-es rendelet alapján vette kezdetét.[1001] A főügyész az Igazságügyi Minisztériumnak címzett jelentésében súlyos kritikát fogalmazott meg a kolozsvári népbíróság nagysármási ügyben lefolytatott nyomozati munkájával kapcsolatban. Bár a távollévő csendőrtisztek és a két jelenlévő vádlott elítélését jogszerűnek tartotta, súlyos hiányosságként értékelte, hogy az ügyészek és a bíróság a helyi lakosok bűnrészességét nem vizsgálta kellőképp. Még ha ideiglenesen le is tartóztattak helyi lakosokat, őket később vádemelés nélkül szabadlábra helyezték. Az új eljárást ezen mulasztás „orvoslásaként" tartotta fontosnak. Zeiger főügyész utasította a kolozsvári főügyészt, Emil Orbonaşt, hogy vegye őrizetbe a húsz nagysármási magyar lakost és Teleky Dezső nyárádremetei plébánost.

Zeiger jelentésének fontos eleme, hogy beszámolt a minisztériumnak egy 1948-ban, a budapesti népbíróság előtt lezajlott tárgyalásról, amelyet a tömeggyilkosság vélt vagy valós felelősei ellen folytattak le. Kérte, hogy szerezzék be a magyarországi nyomozati anyagot,[1002] amit a román Igazságügyi Minisztérium Alexandru Mălnăşan budapesti román nagykövet jegyzékben kért is: „*A román hatóságok újból megindították a nyomozást a hortista (sic!) csapatok által 1944 őszén a Luduş megyei (sic!) Sărmaş községben történt 126 izraelita lemészárlása ügyében. A budapesti népbíróság ezzel a mészárlással kapcsolatban 1948. február 9-én*

[1001] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1125. Emil Orbonaş jelentése Samuil Zeigernek, 1952. május 27.
[1002] Uo. 39. tekercs, 29–35. Alexandru Bacher kúriai ügyész jelentése Samuil Zeigernek, 1951. június 2.

ítéletet hozott. A nyomozás folytatása ügyében a Követség tisztelettel kéri a Magyar Külügyminisztériumot, szíveskedjen az ítélet-határozat másolatát megküldeni".[1003] 1952. január 22-én Emil Orbonaş az állami főügyészen keresztül kérvényezte Láncz László, Horváth István és még három volt zilahi csendőrtiszt kiadatását Magyarországtól.[1004] Nem valószínű, hogy bármelyiket is teljesítette volna a magyar állam. A kolozsvári nyomozások, majd a bukaresti per lezajlása azt bizonyítja, hogy a román ügyészek és bírók a magyar nyomozati anyag ismerete nélkül tárgyalták az ügyet.

Az újabb nagysármási eljárás két egymástól elkülöníthető szakaszra osztható: 1951–1952 között zajlott a kolozsvári ügyészség nyomozása, majd 1954–1955 között a bírósági eljárás a bukaresti IV-es számú törvényszék előtt. Tevékenységükben is jelentős különbségek fedezhetőek fel, amelyekre a továbbiakban fogok kitérni. A kolozsvári nyomozásokat Emil Orbonaş és helyettese, Alexandru Keleti irányították. Feltűnő, hogy a két ügyész a népbíróság tevékenységét ért kritika ellenére egyrészt ugyanazt az ütemtervet követte, másrészt a népbíróság által korábban megállapított tényállást igyekezett igazolni. Az előbbire példa, hogy az ismét kihallgatott vádlottak és tanúk névsora gyakorlatilag teljesen megegyezett az 1945–1946-os eljárás során beidézett személyekével. Az egyes vádlottak ügyeit is jobbára ugyanúgy bírálták el: a zsidóság összegyűjtésében részt vevő nagysármási lakosokat ismét szabadlábra helyezték,[1005] a helyi románok elleni kilengésekkel vádolt sármási lakosok azonban továbbra is letartóztatásban maradtak.[1006]

[1003] MNL OL, XIX-j-1-j Románia 239. tétel, 50. doboz. 1647/1952. Szóbeli jegyzék, pontos dátum nélkül.

[1004] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 1005. Emil Orbonaş levele Samuil Zeiger főügyészhez, 1952. január 22.

[1005] Büss Károly szabadlábra helyezését például a következőképpen indokolta a főügyész: „*A vád szerint románokat jelentett fel, részt vett a zsidók összegyűjtésében és a gettóban történő kilengésekben. Enyhítő körülmény viszont, hogy Székely Márton [a gárdaparancsnok] parancsát teljesítette és mindössze megmutatta a zsidók házait a csendőröknek, melyet kezdettől fogva elismert, de kijelentette, hogy félt a*

Egy lényeges különbség volt a kolozsvári népbíróság eljárásával szemben: ki tudták hallgatni az 1951-ben a szovjet hadifogságból hazatért egykori zilahi csendőrök többségét. Keleti főügyész-helyettes első ízben 1951. december 28-án bocsátott ki letartóztatási végzést egy korábbi csendőr, Ambrus Imre gyimesközéploki napszámos ellen.[1007] Az 1951–1952 közötti nyomozások alatt a kilencvenfős zilahi csendőrkeretből harminckét egykori csendőr került az ügyészség elé,[1008] kettejüket már elítéltként hallgatták ki.[1009] A

---

következményektől amennyiben visszautasítja a kapott parancsot, és nem tudhatta előre tette következményeit. A románok feljelentését és a gettóban történt kilengéseket nem lehetett rábizonyítani". Uo. 1153. Jelentés az Igazságügyminisztériumnak, 1952. június 27.

[1006] Uo. 37. tekercs, 1110. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1952. október 22.

[1007] Uo. 879. Letartóztatási végzés Ambrus Imre ellen, 1951. december 26.

[1008] Uo. 882–898. Ambrus Imre vallomásai a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 26–29.; Uo. 960–971. Kósa Ferenc vallomásai a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 2–4.; Uo. 977. Részeg Domokos nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 4.; Uo. 978. Tamás Imre nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 4.; Uo. 1027. Székely György vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 14.; Uo. 1067–1110. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1952. október 22.; Uo. 38. tekercs, 68–73. Kinczli János vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 76–77. Lukács Károly vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 78. Egyed László vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 81. Sass József kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 82–87. Ambrus Pál kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 89–90. Bálint József vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 91–96. Márton Lázár kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 144–145. Tóth Kálmán tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18.; Uo. 157. Szabó Ferenc vallomása 1953-ban a kolozsvári ügyészségen, D.n.; Uo. 203–204. Bagoly Gergely tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 207–208. Ábrám Domokos tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 209–210. Péter Antal tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 214–215. Simon László tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 216. Bende András tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 217–219. Boros Ferenc tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 19.; Uo. 226–227. Letartóztatási végzés Sass Áron ellen, 1954. május 19.; Uo. 267–268. Sass József vallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. június 21.; Uo. 282–283. Csillag György tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. június 21.; Uo. 293–294. Veress Árpád tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. június 22.; Uo. 318–319. Szántó Dezső tanúvallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. július 26.; Uo. 320–321. Lemhényi Antal tanúvallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. július 26.; Uo. 941. Farkas Imre magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 15.; Uo. 1048–1049. Nagy Géza tanúvallomása a

nyomozati szakasz lezárását követően összesen tizenegy korábbi csendőr ellen emelt vádat a bukaresti törvényszék.[1010]

Mielőtt a csendőrök által tett vallomásokat értékelnénk, fontos kitérni a kolozsvári ügyészség által alkalmazott kihallgatási módszerekre, melyek a nyomozati szakasz idején keletkezett vallomások hitelességét jórészt megkérdőjelezik. Amikor a bukaresti törvényszék megkezdte a per tárgyalását, és annak keretében a vádlottak és tanúk újbóli kihallgatását, a volt csendőrök többsége visszavonta a vallomásukat arra hivatkozva, hogy az ügyészségen fizikai és pszichikai kényszert alkalmaztak. Három vádlott arról számolt be, hogy „*megfélemlítették őket Kolozsváron*", ez befolyásolta vallomásaikat is, de a megfélemlítés mikéntjét nem részletezték. Szántó Dezső kihallgatótisztjét is megnevezte és azt állította, hogy „deklarációját" egy másik szobában írták meg, majd elé tették és aláíratták vele.[1011] A tanúk vallomásait az is nagymértékben befolyásolhatta, hogy – amint a bukaresti törvényszék által Kolozsvárra küldött levélből kiderül – az ügyészség a kihallgatandó tanúkat nem beidéztette, hanem őrizetbe helyezte. A bukaresti népbíróság kérdésére Emil Orbonaş főügyész ennek szükségességét a tanúk időben történő „leszállításának" nehézségével magyarázta.

A nyomozás kezdeti szakaszában az összes volt csendőr tagadta a mészárlásban való részvételét, így állandó szembesítésekre volt szükség, melyeket az ügyészség a gyanúsítottak letartóztatásával és vizsgálati fogságba

---

kolozsvári ügyészségen, 1952. február 6.; Uo. 1102. Boros Ferenc magyar nyelvű nyilatkozata, 1952. március 4.

[1009] Uo. 368. Pánczél Jánost 1952-ben átszállították a nagyenyedi börtönből Kolozsvárra, újbóli kihallgatásra. Uo. 1134–1135. Kállai János kihallgatása a nagybányai börtönben, 1952. június 14.

[1010] Uo. 37. tekercs, 1067–1110. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1953. szeptember 28.; Uo. 38. tekercs, 226–227. Letartóztatási végzés Sass Áron ellen, 1954. május 19.

[1011] Uo. 89–90. Bálint József kihallgatása Bukarestben, 1954. április 13.; Uo. 318–319. Szántó Dezső vallomása Bukarestben, 1954. július 26.; Uo. 320–321. Lemhényi Antal vallomása Bukarestben, 1954. július 26.

helyezésével szervezett meg. Orbonaş állítása szerint összesen harmincöt személyt vettek őrizetbe ilyen formán, akiket a vizsgálat lezártáig a kolozsvári börtönben őriztek[1012] A vádlottak és tanúk nagy száma visszás állapotokat eredményezett. Moruc István és Farkas Imre letartóztatottak 1952 áprilisában, levélben közölték a bírósággal, hogy már nyolc, illetve hét hónapja vizsgálati fogságban vannak, de egyiküket még csak egyszer, a másikat kétszer hallgatták ki. A két gyanúsított azt kérte, hogy vagy folytassák az ügyük kivizsgálását vagy engedjék őket szabadon.[1013] Érdekes különbség, hogy a kihallgatott volt csendőrökön kívül a nagysármási és környékbeli vádlottak és tanúk nem számoltak be fizikai vagy pszichikai kényszer alkalmazásáról.

Az eljárás során probléma volt, hogy nem hallgattak ki fontos védőtanúkat és néhány alkalommal kiderült, hogy más vallomás került az ügyészségen jegyzőkönyvbe, mint amit a tanú mondott. A vádemelést a jilavai börtönben váró Sütő János Samuil Zeiger országos főügyésznek küldött levelében beszámolt róla, hogy a nagysármási letartóztatottak egy része – köztük ő maga is – már 1951 novembere óta vizsgálati fogságban van, és kérte az ügy bírósági szakaszának mielőbbi megkezdését, annál is inkább, mert Kolozsváron nem adtak lehetőséget a védőtanúk beidézésére.[1014]

A tanúkihallgatások meghamisítására a két legjobb példa a korábbi mócsi római katolikus plébános, Csillag László[1015] és a helyi református lelkész, Szőke Sándor ügye. Őket Teleky Dezső volt nagysármási plébános ügyében hallgatták ki tanúként. A vád szerint Teleky a magyar csapatok bevonulását követő napokban a páncélos alakulatok tábori lelkésze, Borsy György társaságában

[1012] Uo. 1151–1157. A kolozsvári ügyészség jelentése az Igazságügyi Minisztériumnak, 1952. június 27.
[1013] Uo. 1146. Moruc István levele a kolozsvári törvényszék elnökének, 1952. július 5.; Uo. 1148. Farkas Imre levele, 1952. július 4. Az ügyészség mindkettőjüket vádemelés nélkül szabadlábra helyeztette.
[1014] Uo. 1182. Sütő János levele az országos főügyésznek. Jilava, 1953. szeptember 19.
[1015] Tanúkihallgatásakor már a Kolozs megyei Kisbács plébánosi teendőit látta el.

Mócsra utazott, ahol követelték előbb Csillagtól, majd Szőkétől egyes románok és „a zsidók" kiadását. Borsyra vonatkozóan a Kolozsváron és Bukarestben felvett vallomások teljességgel megegyeztek. Csillag, Szőke és Teleky egyaránt azt vallották, hogy Borsy ittas állapotban volt, és követelte a két mócsi egyházi személytől a helyi román elit „*feladását*", akiket később a nagysármási lágerbe szállíttatott volna. Mikor Csillag és Szőke ezt megtagadták, Borsy dühösen „hazaárulónak", illetve „oláh- és zsidóbérencnek" titulálta őket, majd elment.[1016]

A kolozsvári vallomások Telekyre vonatkozó passzusai is súlyosan terhelő hangnemet ütöttek meg. Csillag László vallomásában szereplő állítások szerint Teleky – a románok feladásában való ellenkezése miatt – „értéktelen embernek" nevezte őt és kijelentette, hogy: „*Itt katonai parancsnokság van és az diktál! Tudd meg, hogy azért jöttünk, hogy letartóztassunk 14 oláht és néhány zsidót, akik itt vannak elbújva!*" – majd búcsúzóul megfenyegette azzal, hogy „*gondom lesz rád!*"[1017]

A történetet lényegében szó szerint ugyanígy „adta elő" Szőke Sándor református lelkész is.[1018] Bukaresti kihallgatásaikkor azonban mindkét tanú

[1016] Uo. 37. tekercs, 921–922. Teleky Dezső magyar nyelvű vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 31.; Uo. 38. tekercs, 295–298. Csillag László tanúvallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. július 26.; Uo. 944. Szőke Sándor magyar nyelvű vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 15.
Teleky egy másik vallomásában Borsy tábori lelkészt „fasiszta propagátorként" jellemezte. (Uo. 39. tekercs, 389. Teleky Dezső vallomása a Kolozsvári Népbíróságon, 1945. július 27.) Állítása szerint a zsidók kivégzéséről is tőle hallott először, bár nem hitte el a lelkész állítását. (Uo. 394.) Idősebb Teleky Dezső naplójának 1944. szeptember 24-i bejegyzésében idézte Borsy egyik prédikációját, mely jelentős mértékben alátámasztja fiának állítását: „*Isten velünk van, mert a cél amiért harcolunk igaz! A bolsevik szörnyeteg ellen harcolva Isten mellett harcolunk! Aki Isten ellensége az a mi ellenségünk is! Csak az a barátunk, aki Isten gyermeke. Aki Isten ellensége az nem a barátunk! Jézus ostorral kergette ki a jeruzsálemi templomból azokat, akik nem becsülték meg azt. Nekünk Isten ostor helyett szablyát adott, hogy kikergessük hazánk szent földjéről Krisztus ellenségeit. Bármi áron győzni fogunk, mert Jézus nem hagyja el Szeplőtelen Szűz Mária országát! Ha Isten velük van – győzünk!!*" Uo. 677–678. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. szeptember 24.

[1017] Uo. 37. tekercs, 909–910. Csillag László tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 28.

[1018] Uo. 38. tekercs, 943. Szőke Sándor tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 15.

visszavonta vallomását. Csillag kifejezetten tagadta, hogy a Kolozsváron leírt vallomása megegyezne azzal, ami szóban elhangzott. Állítása szerint vallomását magyar nyelven tette, amelyet rosszul fordítottak románra. Hangsúlyozta, hogy Teleky valóban Borsy társaságában volt a Mócson tett látogatáskor, de nem helyeselte a tábori lelkész magatartását. Azt is elmondta, hogy míg a kolozsvári vallomás szerint ő azt állította, hogy a magyar bevonulást követően Teleky lefoglalta a nagysármási görögkatolikus templomot és ott misézett, az nem felel meg a valóságnak. Valójában Teleky, pap hiányában misézett a templomban a görögkatolikus híveknek is.[1019] Szőke Sándor is visszavonta Kolozsváron tett vallomását. Kihangsúlyozta, hogy Telekyt három-négy évre visszamenően ismerte és soha nem hallott tőle román- vagy zsidóellenes kijelentést.[1020] Ugyancsak Teleky Dezső ügyében a vád másik tanúja, Ion Bungărdean volt nagysármási főjegyző is megváltoztatta Bukarestben tett vallomását. Bár a kolozsvári ügyészségen felvett vallomásában még szilárdan állította, hogy a plébános jó viszonyban volt a magyar csendőrtisztekkel, részt vett egy Láncz László százados által szervezett fogadáson, sőt azt is állította, hogy a plébános Újházy alezredessel kifejezetten rossz viszonyban volt.[1021] Ezzel szemben, a Bukarestben felvett vallomásában már csak hallomásból származó információkra hivatkozott Teleky és Láncz kapcsolatát illetően, Újházy alezredest pedig nem is említette.[1022] A kolozsvári ügyészség által elkövetett

[1019] Uo. 295–298. Csillag László Bukarestben felvett vallomása, 1954. július 26. Csillag állításának hitelességét alátámasztja, hogy Liviu Stupineanu esperest és a nála menedéket talált Vasile Micut a magyar bevonulást követően valóban letartóztatták és deportálták, így a helyi görögkatolikus közösség papok nélkül maradt.

[1020] Uo. 167–171. Szőke Sándor tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. május 18.

[1021] Uo. 37. tekercs, 82–83. Ion Bungărdean kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 17. Szerinte: „*Teleky kitűnő kapcsolatban volt a csendőrökkel.*" Uo. 917. Ion Bungărdean azt is állította, hogy: „*[Újházy] Teleky iránt ellenszenvvel viseltetett, mert mocskosnak tartotta*". Teleky ezzel szemben azt állította, hogy jó viszonyban volt az alezredessel. Uo. 927. Teleky Dezső nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 31.

[1022] Uo. 38. tekercs, 257–259. Ion Bungărdean tanúvallomása Bukarestben, 1954. június 21.

sorozatos törvénytelenségek miatt a bukaresti törvényszék a bírósági eljárás megkezdése előtt ismételten megejtette a vádlottak kihallgatását, és lehetővé tette a vádlottak és ügyvédeik számára, hogy védőtanúkat idéztessenek be a tárgyalásra.[1023] A két intézmény tevékenységének összehasonlító vizsgálatával megállapítható, hogy két eltérő célt tűztek ki. A kolozsvári ügyészség a vizsgálatot már előre meghatározott koncepciók alapján folytatta le, a bukaresti törvényszék[1024] ezzel szemben a tényállás megállapítására törekedett.

A bíróság a volt zilahi csendőrök közül először Ambrus Imrét hallgatta ki. Mivel őt a kolozsvári ügyészségen történt kihallgatásait követően hazaengedték és a bukaresti törvényszék nem idézte be tanúként sem, nem volt szükség arra, hogy a felvett vallomását visszavonja. Ennek ellenére jól nyomon követhető a gyimesközéploki napszámos fokozatos megtörése. Ambrus saját vallomása szerint egységével 1945 januárjában Újpest mellett esett szovjet hadifogságba, innen pedig a voronyezsi munkatáborba került, ahonnan 1948 szeptemberében tért haza. Már 1949. január 1-jén kihallgatta a Securitate, de még aznap szabadlábra helyezték.[1025] Kezdetben tagadta, hogy bármilyen információval rendelkezett volna a tömegvérengzésről, és kihangsúlyozta, hogy a kissármási földgázmező őrzésében vett részt, a megszállás időtartama alatt pedig nem hagyta el a települést.[1026] Különös, hogy néhány nappal később felvett vallomásaiban már – minden magyarázat nélkül – a zsidók kivégzésének megszervezését ismertette. Felsorolta tizenhat csendőr nevét, akik állítása szerint szeptember 16-án, felfegyverkezve elhagyták a kissármási csendőrőrsöt

[1023] Uo. 9–125. A bukaresti IV-es számú törvényszék rendeletei.
[1024] A nagysármási pert tárgyaló tanács elnöke Ioan Comănescu volt, a két „népi ülnök" (*asesor popular*) Petre Gerbeanu és Maria Voicu. Az ügyész Florin Nicolau, a jegyző Ştefan Cristache volt. Mivel a vádlottak egy része – főként a székely csendőrök – egyáltalán nem beszélt románul, a bíróság hivatalos fordítót is kijelölt Ébert Lajos személyében. Uo. 41–43. Az első nyilvános ülés jegyzőkönyve, 1954. április 12.
[1025] USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 883. Ambrus Imre vallomása, 1951. december 26. Sajnos nem részletezte, hogy 1949-es kihallgatása is a sármási ügy kapcsán történt-e.
[1026] Uo. 884–886. Ambrus Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 12.

és csak szeptember 18-án tértek vissza állomáshelyeikre. Ezzel egy időben Láncz és Vécsey is elhagyták egy lovas szekérrel a falut és csak másnap tértek vissza. Állítása szerint a visszatérő csendőrök közül többen azzal dicsekedtek, hogy „elintézték" és „lövöldözték" a zsidókat, az asszonyok és gyermekek sírtak, és kézigránátot is dobtak rájuk. Emellett még arról vallott, hogy a kivégzésben részt vevő csendőrök golyószórókat is vittek magukkal, amelyekhez golyószóróként két tár tartozott, táranként negyvenkét tölténnyel.[1027] Későbbi vallomásában már azt is tudni vélte, hogy a kivégzésre a parancsot maga Láncz százados adta ki és megemlítette, hogy a századosnál többször látott egy „*fiatal, szemüveges, alacsony katolikus papot, akiről azt mondták Sármáson plébános*". Mikor szembesítették Teleky Dezsővel, benne vélte felismerni az illető papot.[1028]

Ez a koncepció, mely szerint a zilahi csendőrök teljességgel saját hatáskörben oldották meg a zsidók kivégzését, az összes Kolozsváron kihallgatott csendőr vallomását végig kísérte.[1029] A páncélos katonák jelenlétéről nem esett szó addig, míg a kivégzésnél valóban jelenlévő három csendőr meg nem tört és be nem számolt a kivégzés valódi menetéről.[1030] Különös, hogy ennek ellenére a kolozsvári ügyészség a vádemelésében továbbra is negligálta a

[1027] Uo. 890–893. Ambrus Imre nyilatkozata magyar nyelven a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 27.
[1028] Uo. 894–898. Ambrus Imre nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 27. Teleky Dezső és a földbirtokosok a koncepció másik szálát képezték.
[1029] Uo. 38. tekercs, 1037–1038. Székely György, Sass József és Tamás Imre szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. február 2.; Uo. 1126. Lemhényi Antal vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 4.; Uo. 1127. Kósa Ferenc vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 4.; Uo. 1128. Székely György vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. április 4.; Uo. 1137. Tamás Imre vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 19.; Uo. 1138. Lukács Károly kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 19.; Uo. 1139–1140. Balázs Zoltán kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 19.; Uo. 1141. Sass József kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 20.; Uo. 1143. Bagoly Gergely kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 20.; Uo. 1144. Péter Antal kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 20.
[1030] Uo. 1145. Ambrus Pál kihallgatása a kolozsvári ügyészségen, 1952. június 23.

páncélos honvédek jelenlétét a zsidók kivégzésénél, a bukaresti törvényszéknek küldött jelentésében a tömeggyilkosság végrehajtásával kizárólag a zilahi csendőröket vádolta.[1031] Ez is alátámasztja azt a hipotézist, mely szerint a nyomozati eljárást egy kész koncepciónak rendelték alá, melytől a valós bizonyítékok ellenére sem tudtak vagy akartak eltérni. Ezzel ellentétben a bukaresti törvényszék részletesen kihallgatta a zilahi csendőröket a páncélos csapatok tevékenységével kapcsolatban.[1032] A csendőrök a teljes zilahi alakulatot igyekeztek „felmenteni", a tömeggyilkosságot teljességgel a honvédek számlájára írták.[1033] Balázs Zoltán és Lemhényi Antal a kivégzést a „Hunyadi páncélosokra" fogta,[1034] ez azonban nyilvánvaló tévedés.[1035] A tanúként kihallgatott helyi lakosok közül Ion Bungărdean tagadta a páncélos egységek részvételét, azt állítva, hogy „*olyanok nem is állomásoztak a térségben*".[1036] Ezzel szemben Betegh Sándor mezőzáhi földbirtokos hallomásból tudni vélte, hogy a kivégzést egy páncélos alakulat hajtotta végre.[1037]

A kolozsvári koncepcióépítés másik szála a nagysármási és környékbeli földbirtokosokat, illetve a katolikus klérust képviselő Teleky Dezsőt érintette.

[1031] Uo. 1175. A kolozsvári ügyészség jelentése, 1952. július 16.

[1032] Uo. 68–73. Kinczli János kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 76–77. Lukács Károly kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 82–87. Ambrus Pál kihallgatása, 1954. április 13.; Uo. 91–96. Márton Lázár kihallgatása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 13.; Uo. 308–311. Balázs Zoltán vallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. július 26.

[1033] Uo. 76–77. Lukács Károly tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 26.

[1034] Uo. 954–955. Balázs Zoltán és Kósa Ferenc szembesítése a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 17.; Uo. 956–957. Lemhényi Antal magyar nyelvű nyilatkozata a kolozsvári ügyészségen, 1952. január 17.

[1035] Az SS 25. „Hunyadi" fegyveres-gránátos hadosztályát csak 1944. november 2-án állították fel Grassy József parancsnoksága alatt. Ez volt az első magyar SS hadosztály. Lásd Kovács–Számvéber, 2001.

[1036] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 257–259. Ion Bungărdean tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. július 21.

[1037] Uo. 19. Betegh Sándor tanúvallomása a bukaresti törvényszék nyilvános ülésén, 1954. április 12.

A kolozsvári ügyészség távollétükben megkezdte Wachsmann Károly és Elemér, valamint Bethlen Dániel helyi földbirtokosok ügyének kivizsgálását[1038] és elrendelte Kemény Béla pusztakamarási földbirtokos, valamint Betegh Sándor Miklós mezőzáhi földbirtokos letartóztatását is.[1039] Kemény Béla ellen egyetlen terhelő tanút tudtak előállítani Florian Mornăilă pusztakamarási jegyző személyében, aki Kemény haragosa volt.[1040] Betegh Sándor ellen viszont egyetlen terhelő tanút sem hallgattak ki.[1041] Mindezek ellenére az összes földbirtokos ellen vádat emeltek a tömeggyilkosságra és a románellenes atrocitásokra való felbujtás miatt. A vádemelés indoklása alapján az látszik, hogy az ügyészség az osztályharc szempontjainak megfelelően állította össze a vádlottak listáját. Az ügyészség előbb elemezte a „Horthy-fasizmus" „népirtásra épülő" ideológiai hátterét, majd ismertette Nagysármás megszállásának körülményeit, kitérve rá, hogy a magyar lakosság egy része – Teleky Dezsővel az élen – virággal fogadta az úgynevezett „megszállókat". A zsidók legyilkolását és a románok internálását ezeknek a „reakciós" elemeknek az „aknamunkájaként" ábrázolták. Koncepciójuk szerint a földbirtokosok és a gárdisták Varga Gyula gyógyszerész lakásán találkoztak, ahol a – téves – tényállás szerint a magyar katonai parancsnokság volt, és ott szervezték meg a

[1038] Uo. 1110. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1952. október 22.

[1039] Uo. 37. tekercs, 714. A Kolozs rajoni milícia elfogatóparancsa gróf Kemény Béla és gróf Majthényi István ellen, 1951. november 30.; Uo. 735. Letartóztatási végzés gróf Betegh Sándor ellen, 1951. december 4.

[1040] Uo. 754–756. Florian Mornăilă tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. december 7.; Uo. 772–774. Kemény Béla vallomása a jegyző ügyében, 1951. december 10. Itt kiemelendő, hogy Kemény védőtanúit is csak Bukarestben hallgatták ki. Együkük, Vasile Mocianu pusztakamarási földműves ott adta elő a bíróságnak a két személy közti konfliktus történetét: Uo. 38. tekercs, 151–152. Vasile Mocianu tanúvallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. május 18.

[1041] Ennek oka, hogy valószínűleg nem is volt ilyen. Sőt, Emil Mora orvos még kifejezetten pozitív vallomást is tett Betegh személyére vonatkozóan: „*Betegh Sándor, tudomást szerezvén letartóztatásomról, levelet küldött a csendőrök parancsnokának, Láncz Lászlónak. Ebben ezt írta: A sármási dr. Emil Morat azonnal helyezzék szabadlábra!*" CSSZM BLH, B/33. Vatră, 1981. március 20., 17.

zsidók kivégzését és „dolgozták ki" a feketelistát, amely alapján később a román lakosokat internálták. A zsidók kivégzésének fő szervezőjeként Teleky Dezsőt és a földbirtokosokat nevezték meg. A románok letartóztatását úgy értelmezték, hogy közöttük munkások, parasztok és értelmiségiek is voltak, „*azaz mindazon osztályok, melyekben a reakció ellenséget látott*".[1042] Az ideológiai megalapozást követően az ügyészség az összesen hetvenhat letartóztatásban lévő gyanúsított közül negyvenhét személyt szabadlábra helyezett,[1043] huszonnyolc személy ellen javasolta a vádemelést.[1044]

A szabadlábra helyezettek közül harmincnyolc fő nagysármási paraszt vagy munkásszármazású személy volt (köztük az a tíz gárdista, akik részt vettek a zsidók összegyűjtésében), a további kilenc csendőr. Ezzel szemben a huszonnyolc vádlott közül hat személy földbirtokos,[1045] kettő pedig római katolikus pap[1046] volt. A nagysármási lakosok közül tíz személy – közülük kilenc gárdista – ellen nyújtottak be vádindítványt,[1047] Cziráki Józsefet alpolgármesteri tevékenysége alatt elkövetett bűncselekményekkel, tíz korábbi csendőrt pedig a zsidók kivégzésében való részvétellel vádolták meg.[1048] A bukaresti bírósági eljárás alatt egy eredetileg tanúként megidézett volt csendőrt szintén letartóztattak, mert a kivégzésnél bizonyíthatóan jelenlévő Ambrus Pál és Márton Lázár azt állították, hogy ő is ott volt.[1049] A per vádlottainak száma így összesen huszonkilencre nőtt.

[1042] Uo. 37. tekercs, 1067–1110. Rendelet a bíróságra küldéshez, 1952. október 22.
[1043] Egy gyanúsított ellen megszűntették az eljárást, mert időközben elhunyt.
[1044] Köztük öt távollévő.
[1045] A távollévő Wachsmann Károly és Elemér, Bethlen Dániel, Bíró József, valamint a jelenlévő Kemény Béla és Betegh Sándor.
[1046] A távollévő Borsy György és a jelenlévő Teleky Dezső.
[1047] Székely Márton, Zsigmond Miklós, Császár Béla, Büss János, ifj. Sütő János, Lukács Mihály, Cziráki József, Incze József, Bálint József, Linka Károly.
[1048] Kinczli János, Részeg Domokos, Lukács Károly, Egyed László, Kósa Lajos, Sass József, Ambrus Pál, Nagy Géza, Bálint József, Márton Lázár.
[1049] USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 51–54, Nyilvános ülés, 1954. május 18.

A bukaresti bíróság 1954. április 12-én tartotta az első tárgyalást,[1050] de összesen nyolc tárgyalási nap után az eljárás 1954. július 26-án megfeneklett, és végül nem született ítélet az ügyben.[1051] A bíróság értékelő munkáját nem csak a kolozsvári ügyészségen felvett vallomások körül kialakult ellentmondások nehezítették meg, hanem a vád tanúinak gyakori megbízhatatlansága is. A kolozsvári ügyészség által képviselt koncepció alátámasztására tanúként idézték a bíróság elé és hallgatták ki a nagyszebeni Feder Eugéniát. Federnek – saját elmondása szerint – Nagysármáson éltek a szülei és a tömeggyilkosság áldozatai lettek. A hölgyet már 1944. december 22-én kihallgatta a nagyszebeni hadbíróság, ahol azt vallotta, hogy a zsidók kivégzését Varga Lajos (sic!) gyógyszertáros házában döntötték el és az értelmi szerzők pedig Székely Márton gárdaparancsnok és Cziráki József alpolgármester voltak.[1052] Vallomását azonban valószínűleg nem vették komolyan, hiszen a kolozsvári népbíróság a későbbiekben vádiratában egyáltalán nem tért ki a gyógyszerész házában lezajlott „konspiratív találkozóra". Ezzel szemben valószínűsíthető, hogy a kolozsvári ügyészséget Feder vallomása ihlette az ügy koncepciójának kidolgozására. A mindössze harminckét éves nagyszebeni háztartásbeli bukaresti kihallgatásakor nagy ideológiai képzettségről tett tanúbizonyságot.[1053] Hallomásból tudni vélte, hogy a szülei lakóházát Cziráki József parancsára fosztották ki. Ennél az állításánál nem mulasztotta el megjegyezni, hogy Cziráki „*a népi demokratikus rendszer ellensége volt*". Mivel az Antonescu-kormány rendelkezései miatt a zsidóknak nem lehetett rádiója, hozzá mentek rádiót hallgatni és ekkor a későbbi alpolgármester azon meggyőződésének adott

[1050] Uo. 41–43. Az első nyilvános ülés jegyzőkönyve, 1954. április 12.
[1051] Uo. 332–335. Nyilvános ülés, 1954. július 26.
[1052] Uo. 413. Feder Eugénia kihallgatása a nagyszebeni katonai ügyészségen, 1944. december 22.
[1053] Mint azt vallomásában megjegyezte, férje magas rangú pártfunkcionárius volt Nagyszebenben.

hangot, hogy a háborút nem az oroszok, hanem Hitler nyeri.[1054] Sütő Jánosról előadta, hogy negyedik osztályban osztálytársak voltak, és Sütőnek antiszemita kijelentései voltak.[1055]A védőügyvédek hangsúlyozták, hogy Feder köztudomás szerint haragban volt a vádlottakkal, emiatt tiltakoztak a tanúként való kihallgatása ellen.[1056]

A tárgyalásokat – a kolozsvári ügyészség nyomozati munkájával ellentétben – a védelem tanúi dominálták, mivel a vád tanúi a sorozatos idézések ellenére sem jelentek meg. A július 26-i tárgyalási napot emiatt elhalasztották szeptember 2-ra, és elrendelték a tanúk előállítását.[1057] A bírósági eljárás azonban egyszerre megszakadt. Az utolsó irat, amellyel rendelkezünk, Zsigmond Miklós vádlott augusztus 2-i levele a bíróságnak. Ebben kifejtette, hogy nem tud jól románul, így szinte semmit nem értett az egész eljárásból. A védőügyvédét tudta nélkül és neki meg nem indokolva az eljárás közben lecserélték, így nem tudott vele konzultálni. Majd ismételten ártatlanságát bizonygatva, a szabadon bocsátását kérte.[1058] Bár nem rendelkezünk információkkal az egyes vádlottak szabadlábra helyezésére vonatkozóan, az ügy ítélet nélküli lezárását bizonyíthatja, hogy Teleky Dezső 1955. november 14-én kiszabadult a börtönből és ismét átvette a nyárádremetei plébánia vezetését.[1059]

[1054] Itt azonban Feder némileg önellentmondásba keveredett. Amennyiben az esemény valóban megtörtént, Cziráki szembement a hatályos törvényekkel, és büntetést kockáztatott azzal, hogy meghívta magához a nagysármási zsidó lakosokat. Ez egyben érv az esetleges antiszemitizmusával szemben is.

[1055] Uo. 328–330. Feder Eugénia tanúvallomása a bukaresti törvényszéken, 1954. július 26.

[1056] Uo. 332. Nyilvános ülés, 1954. július 26. A tanú vallomásának értékét valószínűleg a bíróság is megkérdőjelezte, ez magyarázhatja, hogy a legépelt vallomáson csak egy megjegyzés nélküli hatalmas kérdőjel található.

[1057] Uo. 332–336. Nyilvános ülés, 1954. július 26.

[1058] Uo. 350–355. Zsigmond Miklós levele a bíróságnak, Jilava, 1954. augusztus 5.

[1059] Magyar Katolikus Lexikon. Teleky 1982-ig volt Nyárádremetén plébános, majd Gyulafehérváron telepedett le. Itt hunyt el 2002. november 13-án, 94 évesen. Gyulafehérvári Egyházmegye 2003/1 körlevele.

Az 1954-es eljárás „elsikkadását" támasztja alá egy, a pusztakamarási születésű Sütő Andrással készült 1999-es interjú. Sütő ebben beszámolt róla, hogy Kemény Bélát vád alá helyezték a nagysármási tömeggyilkosság ügyében, majd kényszerlakhelyre hurcolták Kolozsvárra és ott halt meg.[1060] Kényszerlakhelyet kizárólag közigazgatási úton történő elmarasztalás esetén jelöltek ki, így ez esetben Kemény báró ellen sem született jogerős bírósági ítélet.[1061] Ugyancsak az ügy ítélet nélküli lezárását támasztja alá Sass József esete. Az egykori csendőrt 1959-ben ismét letartóztatták, azzal a váddal, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása ellen uszított.[1062] Ez egyértelművé teszi, hogy 1954 után őt is szabadlábra helyezték. A többi vádlott sorsa azonban nem ismert.

A nagysármási ügy nyomozati iratait 1960-ban beszállították a Securitate irattárába és archiválták. Bár az 1944–1960 közötti időszakban három különböző romániai bíróság is megpróbálta a Nagysármáson és Pusztakamarás határában végrehajtott háborús bűncselekményeket rekonstruálni, mindhárom kísérlet kudarcot vallott. Ennek legfőbb oka a bel- és külpolitikai viszonyok állandó hullámzása lehetett. A nagyszebeni hadbíróság a háborús körülmények között a bűncselekményekben az ellenséges oldalon álló Magyarország morális elmarasztalásának lehetőségét látta. A kolozsvári népbíróság számára ugyanennyire fontos volt az 1940–1944 közötti magyar közigazgatás elítélésének szándéka. Az 1951–1954 közötti eljárásban már az osztályharcos

[1060] Erdélyi–Novel, 1999: 23–34. 1957-ben hunyt el.

[1061] A párttag Sütő András, aki ekkor a *Falvak Népe* főszerkesztői tisztségét látta el Bukarestben, saját állítása szerint szintén közbenjárt a gróf felmentéséért, de elutasították. A vele készült interjúban a következőképpen értékelte Kemény meghurcoltatását: „*[...] a főbűnös csendőrtiszt mellé vajon miért sorolják oda cinkos bandaként a környék összes magyar arisztokratáit, földbirtokosait? Annyit tudnia kellett volna sajátos erdélyi viszonyainkról, hogy a zsidóirtás vizsgálóbírói, nyomozói, tanúi nem csupán a gyilkosokat akarják fölfedni, hanem jó néhány magyar földbirtokot is igyekeznek megkaparintani. A kollektív bűnösség, a fasiszta nemzet vérvádja akkor már elnyomta volt a tárgyilagos ítélkezés követelményét. Hosszadalmas történet ez*". Erdélyi–Novel, 1999: 24.

[1062] Dávid, 2006: 220.

szemléletű ítélkezés dominált, ahol – Andrej Januarjevics Visinszkij megfogalmazásával élve – „*minden bírósági ügy az osztályharc egy epizódja*" volt. Ezek a tényezők együttesen vezettek ahhoz, hogy a nagysármási perek rendre elsikkadtak.

Nagysármás-per Budapesten

A 2. páncéloshadosztály törzs- és őrszázadának katonáinak legtöbbje az ausztriai fegyverletételt követően hazatértek Magyarországra. Egyesek sikeresen helyezkedtek el az új rendszerben. A kivégzésnél jelenlévő Brandenburg Gyula őrmester – aki 1926-ban belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba – a háborút követően a Honvédelmi Minisztériumban kapott beosztást.[1063] A nagysármási eset már 1945-ben felkeltette a politikai rendőrség érdeklődését és nyomozásokat folytattak az ügyben, de ezeknek a pontos körülményei nem ismertek. Annyit tudunk, hogy Farkas Sándor – aki sajátos módon később maga is a nagysármási ügy vádlottjává vált – szerint a „felszabadulás" utáni napokban az Andrássy út 60-ban feljelentést tett egykori tisztjei ellen.[1064] 1945-ben azonban csak Bodrogi Ferenc törzsőrmester került a Budapesti Népbíróság elé. Az 1945–1946 között ellene lefolytatott per anyaga – jelenlegi ismereteim szerint – a Katonapolitikai Osztályon felvett vallomása kivételével nem maradt fenn.[1065] A budapesti népbíróság 1946. november 27-én hozott ítéletet, a törzsőrmestert nyolcévi kényszermunkára ítélve. Az elsőfokú bíróság ítéletét a NOT másodfokon helybenhagyta, így az jogerőre emelkedett.[1066] Feltűnő az

[1063] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 633. Brandenburg Gyula és védőjének semmisségi kérelme, 1948. április 3.
[1064] Uo. 328. Tanúkihallgatások a budapesti népbíróság előtt, 1948. február 12.
[1065] BFL, VII.5.e. 22261/1949. 15–18. Bodrogi Ferenc kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1945. augusztus 16.
[1066] BFL, VII.5.e. 2618/1948. 151. A budapesti népbíróság ítélete Bodrogi Ferenc ügyében (az indoklás nélkül), 1946. november 27.

ítélet enyhesége a későbbi halálos ítélettel szemben. Valószínű, hogy Bodrogi ügyének 1945–1946-os enyhébb elbírálását a bíróság rendelkezésére álló információk elégtelen volta határozta meg.

1947-ben a budapesti népügyészség elrendelte nyolc vádlott letartóztatását, akiknek a Katonapolitikai Osztályon kezdték meg a kihallgatását.[1067] A vádlottak között volt Mátyássy Miklós százados, a 2. páncéloshadosztály törzsszázadának korábbi parancsnoka, Szlávik Kálmán és Csökmei Gábor honvédek a törzsszázadból, Müller Antal és Brandenburg Gyula őrmesterek az őrszázadból, Horváth Ferenc főhadnagy, az őrszázad parancsnokhelyettese, valamint Rózsa János csendőrőrmester és Farkas Sándor csendőrszakaszvezető, akik az őrszázad tábori csendőreiként szolgáltak. Később vonták az eljárás keretébe Bodrogi Ferenc törzsőrmestert, aki ellen előbb perújrafelvételt kellett kezdeményezni,[1068] majd Lakatos Géza volt vezérkari századost, a 2. páncéloshadosztály anyagi osztályának parancsnokát, akit Mátyássy százados vallomása alapján vontak be az ügybe.[1069] A budapesti népügyészség 1947. november 29-én emelt vádat a tíz letartóztatott ellen.[1070]

A Katonapolitikai Osztályon felvett vallomások alapvető problémája, hogy a beismerő vallomások megszerzésére érdekében a kihallgatók több esetben fizikai és pszichikai kényszert alkalmaztak. A nagysármási ügy vádlottjai

[1067] A letartóztatás pontos dátumát nem ismerjük. BFL, VII.5.e. 19797/1949. 177. A budapesti népügyészség indítványa a nyolc vádlott előzetes letartóztatásának meghosszabbítására, 1947. október 26.
[1068] Uo.
[1069] Lakatos Gézát 1947. december 1-jén a Debreceni Népbíróság felmentette egy másik háborús bűnperben, mely a magyar 2. hadsereg 6. gyalogezredének kötelékében a keleti fronton elkövetett vélt bűncselekményeket tárgyalta. Felmentésének napján azonban a budapesti népügyészség ismét letartóztatásba helyezte a sármási ügy kapcsán. A Katonapolitikai Osztályon tett vallomása szerint ekkor már 1946 decembere óta folyamatosan rendőri őrizetben volt. Uo. 149–150. Lakatos Géza és Mátyássy Miklós szembesítése a budapesti népügyészségen, 1947. december 9.
[1070] Uo. 91–96. A budapesti népügyészség vádemelése a nagysármási ügyben, 1947. november 29.

is rendre beismerő vallomást tettek, melyet aztán a bírósági eljárás során visszavontak.[1071] Egyes esetben a Katonapolitikai Osztályon kihallgatott tanúk is visszavonták utólag a vallomásaikat, arra hivatkozva, hogy azokat tévesen vették fel. Rózsa János előadta, hogy a Katonapolitikai Osztályon a „*feje bőrét égették égő cigarettával*".

Az itt elkövetett fizikai kényszerre való hivatkozás nem egyedi. Más eljárások alatt is felmerült ez a vád a testület nyomozói ellen. Így például a már említett Szemeréki Sándor szakaszvezető is visszavonta vallomását Tutsek Gusztáv népbíró előtt, fizikai kényszerre és „nagyon rossz idegállapotra" hivatkozva.[1072] Lakatos Géza százados egy sajátos esetről számolt be. Állítása szerint a vallatását végző tisztek összetévesztették az azonos nevű vezérezredessel,[1073] miközben ütlegelték és a következőket mondták neki: „*szép dolgokat csináltál amikor még miniszterelnök voltál!*" és „*miattad szenvedtünk a Donnál amikor hadseregparancsnok voltál!*"[1074]

A budapesti népügyészség a kivégzés megszervezésében vagy végrehajtásában való aktív részvétel miatt emelt vádat az egyes vádlottak ellen.

[1071] Uo. 86. Csökmei Gábor levele a Budapesti Népbírósághoz, 1948. január 14.; Uo. 173–174. Jegyzőkönyv a budapesti népügyészségen, 1947. november 24.; Uo. 182. Bodrogi Ferenc kihallgatása a budapesti népügyészségen 1947. november 24.; Uo. 192. Szlávik Kálmán kihallgatása a budapesti népügyészségen, 1947. november 24.; Uo. 220. Brandenburg Gyula kihallgatása a budapesti népügyészségen, 1947. november 24.; Uo. 272. Jegyzőkönyv az 1948. február 10-én tartott tárgyalásról. BFL, VII.5.e. 22261/1949. 64. Jegyzőkönyv Szemeréki Sándor és társa ellen a budapesti népbíróságon tartott nyilvános tárgyalásról, 1948. szeptember 9.

[1072] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 302. Tanúkihallgatások a budapesti népbíróságon. Fábián Mihály vallomása. 1948. február 12.

[1073] Lakatos Géza (1890–1967) vezérezredes, 1944. augusztus 29. – október 16. között Magyarország miniszterelnöke. Az eset érdekessége, hogy amíg a századost a volt miniszterelnöknek tulajdonított bűncselekményekért bántalmazták, addig őt semmilyen formában nem vonták felelősségre.

[1074] Uo. 377. Egyéni mentesítés iránti kérelem, 1965. május 14. A vallatók eleve tévedtek, ugyanis Lakatos Géza vezérezredes a Don-kanyarnál folytatott harcok idején nem volt hadseregparancsnok (a beosztást Jány Gusztáv töltötte be). Lakatos századostól a börtönből való szabadulását követően az összes munkahelyén igazolást kértek, hogy nem azonos a volt miniszterelnökkel.

Lakatos Géza elsőrendű vádlottat felbujtással vádolták, a vád szerint az 1.c anyagi osztály parancsnokaként ő volt Nagysármáson az állomásparancsnok; a csendőrök pedig hozzá fordultak a zsidók elszállításához szükséges eszközökért. A legsúlyosabb vád az volt ellene, hogy amikor Mátyássy százados felvetette a zsidók kivégzésének ötletét, Lakatos kijelentette: „*Szeretném ha ezek nem csak szavak lennének!*”[1075] A másodrendű vádlottat, Mátyássy Miklós századost elsősorban a kivégzés megszervezésével vádolták, továbbá pedig húsz hadifogoly 1941. júliusi agyonlövetését rótták fel.[1076] Bodrogi Ferenc harmadrendű vádlottat a kivégzés levezényléséért és személyes részvételéért állították bíróság elé.

A másik hét vádlottat a kivégzésben való személyes részvétellel gyanúsították. Müller Antal esetében felmerült, hogy 1942 nyarán a keleti fronton kivégzett egy munkaszolgálatost, Bodrogi Ferenccel szemben az azonosítatlan román ügyvéd bonchidai kivégzése, Rózsa János és Farkas Sándor tábori csendőrök ellen a két kötelendi román civil kivégzése, Horváth Ferenc főhadnagy esetében pedig a dél-erdélyi fosztogatások és egy román lány megerőszakolása miatt is vádat emeltek.[1077] A Katonapolitikai Osztály eredetileg vádlottként vette őrizetbe Pallaghy Endrét, a törzsszázad zászlósát is, aki a budapesti népügyészség vádemelésekor még vizsgálati fogságban volt, de a későbbiekben már csak tanúként jelent meg a bíróság előtt.

A budapesti népügyészségen 1947. november 24-én hallgatták ki a terhelteket, az első tárgyalási napot 1948. február 9-én tartották,[1078] a tanúk és

[1075] Uo. 91. A budapesti népügyészség vádemelése, 1947. november 29.
[1076] Uo.
[1077] Uo. 91–96.
[1078] A tanácselnök dr. László Dezső, a népbírók Argényi József (FKgP), Ledényi Ferenc (MKP), Lőcsei Miklós (MSZDP), Latorcai Imre (NPP) voltak. A népügyész dr. Kádár Pál volt. Uo. 245. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1948. február 9.

a vádlottak kihallgatása mindössze február 13-ig tartott,[1079] február 21-én pedig már ítéletet is hirdettek.[1080] Az elítéltek fellebbezéseit követően az ügy másodfokon a NOT dr. Jankó Péter elnökletével összeült tanácsa elé került.[1081] A másodfokú ítélet 1948. május 25-én emelkedett jogerőre.[1082] Szembetűnő az alapfokú eljárásra fordított idő rövidsége, amely kihatással volt a bizonyításra is. Mielőtt az egyes vádlottak ügyeire egyenként rátérnék, fontosnak tartom körülírni az eljárás során jelentkező általános problémákat. A perben kihallgatott tanúk korábban mindannyian a 2. páncéloshadosztály 1.a őrszázadának és 1.b törzsszázadának katonái és tábori csendőrei voltak, és legtöbbjük csak hallomásból tudott a kivégzés menetéről. Ám voltak olyanok, mint például Halmos Lajos őrvezető tanú, aki bevallotta, hogy részt vett a gödrök ásásában, később pedig a zsidók őrzésében és a ruhák lehordásában is részt vett.[1083] Nem meglepő, hogy a vádlottak kifogásolták, hogy őt és más tevékenyen részt vevő tanúkat miért csak tanúként hallgatott ki a bíróság. Brandenburg Gyula a jogerős ítélet kihirdetése után, az utolsó szó jogán hangot adott véleményének, mely szerint azokat a bűncselekményeket, melyért ő öt év börtönt kapott, a tanú is elkövette, mégsem ült a vádlottak padján.[1084] Ennél súlyosabb vádak merültek fel a tanúként kihallgatott Csiszár Sándor, az 1.a század őrmestere ellen. Bár a nagysármási kivégzésnél nem volt jelen, ő állította

[1079] Uo. 347. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1948. február 13.
[1080] Uo. 353. Kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyv a budapesti népbíróságon, 1948. február 21.
[1081] Jankó korábban a Szálasi-per népbírója volt, később ő vezette a Rajk László volt belügyminiszter és vádlott-társai elleni koncepciós eljárást is. A tanács tagjai voltak még Biczó Sándor (MSZDP), Horányi Sándor (FKgP), Lázár Miklós (MKP) és Fedgyes András (NPP). Uo. 52–55. Fellebbviteli tárgyalási jegyzőkönyv Lakatos Géza és társai bűnügyében, 1948. május 5.
[1082] Uo. 357. Ítélethirdetés a budapesti népbíróságon, 1948. május 25.
[1083] Uo. 99–100. Halmos Lajos tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14.
[1084] Uo. 633. Brandenburg Gyula fellebbezése, 1948. április 3.

össze a század azon szakaszát, amelyet aztán helyettese, Brandenburg Gyula őrmester parancsnoksága alatt Pusztakamarás határába küldött.[1085]

Ez a cselekedete önmagában nem igazolja azt, hogy tudott a kivégzésről, ugyanakkor Farkas Sándor és Brandenburg Gyula tanúsították, hogy a kivégzést követő hajnalon Csiszár parancsára vonult ki egy újabb szakasz az 1.a századtól a ruhák összegyűjtésére és elszállítására, amely azt valószínűsíti, hogy az őrmester pontos információkkal rendelkezett a közeli domboldalon történtekről.[1086] A kötelendi gyilkosság kapcsán is felmerült az őrmester bűnrészessége. Rózsa János csendőrőrmester azt állította, hogy a kivégzendő polgári személyek ruháinak elégetésére Csiszár saját elhatározásból biztosította a benzint. A tényállást Csiszár is elismerte, pusztán azt hangsúlyozva ki, hogy Józsa főhadnagy utasította a benzin átadására.[1087]

Egyes esetekben a vádlottak és tanúk közti személyes konfliktus is felmerült, de ezt a bíróság rendszerint nem vizsgálta ki. Farkas Sándor a vádirat kézhezvétele után szóvá tette, hogy a vád koronatanúja, Németh Mihály csendőr törzsőrmester – aki egyben a felettes is volt – és közte sorozatos konfliktusok voltak.[1088] Állítása szerint Németh volt az, aki 1944 júniusában engedetlenségért feljelentette a hadbíróságon és ezért halálra ítélték.[1089] Németh a későbbiekben állandóan fenyegette, a nyilas hatalomátvételt követően pedig

[1085] Uo. 92–93. Cseh Gyula vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 17.; Uo. 125–126. Behofsits Imre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; Uo. 208–211. Müller Antal kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 10.; Uo. 139–142. Csiszár vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7. Csiszár ezt vallomásában tagadta, azt állítva, hogy eleve Brandenburg sorakoztatta a legénységet.

[1086] Uo. 633. Brandenburg Gyula semmisségi panasza, 1948. április 3.; Uo. 235–236. Brandenburg Gyula és Csiszár Sándor szembesítése a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.; Uo. 237–238. Farkas Sándor és Csiszár Sándor szembesítése a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.

[1087] Uo. 239–240. Rózsa János és Csiszár Sándor szembesítése a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 7.

[1088] Uo. 90. Farkas Sándor észrevételei a vádirat kapcsán, 1948. január 28.

[1089] Uo. 290. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1948. február 11.

kijelentette, hogy „*nem sokára golyót kap a fejébe*". Ez vezetett ahhoz, hogy Farkas a hatalomátvétel másnapján dezertált és a háború végéig bujkált.[1090] Németh a maga részéről tagadta az elfogultság vádját,[1091] de állításai az eljárás alatt sorra megdőltek.[1092]

Általános jelenség volt, hogy a vádlottak a kivégzésekben való részvételt olyan egykori bajtársaikra próbálták rábizonyítani, akik különféle okokból (elestek, eltűntek, fogságba estek) nem álltak a bíróság előtt. Egy hasonló esetnek lett áldozata az elsőrendű vádlott, Lakatos Géza is, aki vezérkari századosként 1944–45-ben a 2. páncéloshadosztály 1.c anyagi osztályának parancsnoka volt, s mint ilyen, a hadosztály ellátását, működési feltételeit kellett biztosítania. A nagysármási zsidók kivégzésekor Lakatos és közvetlen beosztottjai valóban Nagysármáson tartózkodtak.[1093]

A vezérkari századost Mátyássy Miklós Katonapolitikai Osztályon felvett vallomása alapján vonták be az eljárásba vádlottként. Mátyássy ugyanis azt állította, hogy Lakatost Nagysármás elfoglalását követően a település állomásparancsnokává nevezték ki és így rendelkezhetett a településen állomásozó csendőr- és katonai alakulatok felett is.[1094] Ezt követően előadta a korábban már ismertetett találkozó történetét a csendőr százados,[1095] Lakatos és közte. Vallomásában elismerte, hogy ő vetette fel a zsidók kivégzésének ötletét, de a végrehajtást már Lakatos kifejezett parancsának végrehajtásaként írta le.[1096]

[1090] Uo. 277. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1948. február 10.
[1091] Uo. 105–106. Németh Mihály tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.
[1092] Uo. 301–329. Tanúkihallgatások, 1948. február 12.
[1093] Uo. 145–146. Breznay Zsigmond tanúvallomása a budapesti népügyészségen, 1948. január 18. Breznay Lakatos helyettese volt az osztály élén.
[1094] Uo. 83. Mátyássy Miklós észrevételei a vádirat kapcsán, 1948. január.
[1095] Akit tévesen Lánczi József századosként azonosít.
[1096] Uo. 84. Mátyássy Miklós észrevételei a vádirat kapcsán, dátum nélkül.

Mátyássy a budapesti népügyészségen történt első kihallgatásakor kijelentette, hogy „*bűnösnek érzem magam abban, hogy a törvénytelen kivégzésre vonatkozó parancsot végrehajtottam*".[1097] Mátyássy érvelését Lakatos állomásparancsnoki beosztása mellett arra alapozta, hogy az anyagi osztály vezetőjeként ő rendelkezett a szállítási eszközök felett is, így a katonák kiszállítása a gyilkosság helyszínére csakis az ő közreműködésével történhetett meg. Hozzátette azt is, hogy a kivégzés végrehajtását Lakatosnak jelentette.[1098] Ez utóbbi állítása több tekintetben kérdéses, a kivégzés után – fültanúk szerint – Mátyássy parancsba adta, hogy a történteket katonai titokként kell kezelni. Kérdéses, hogy miért adta volna elő jelentését Lakatosnak, aki nem volt a felettese, és a kivégzés helyszíne sem tartozott illetékességi területébe.

Mátyássy vallomását egyedül Bodrogi Ferenc támasztotta alá, de később, a kivégzése előtti napon tett nyilatkozatában ő is visszavonta a Lakatosra tett terhelő vallomását. Ebben leírta, hogy az anyagi osztály vezetője munkától túlterhelt volt, éjjel-nappal dolgozott, így nem tartja valószínűnek, hogy hatáskörébe nem tartozó dolgokkal foglalkozott volna, s határozottan azt állította, hogy Mátyássy nem volt alárendeltje Lakatosnak, mellérendelt parancsnokok voltak a hadosztálytörzsön belül. A törzsszázad több száz fő szállításához elegendő gépjárművel rendelkezett, így logikátlannak tartotta, hogy Lakatoshoz fordultak volna gépjárműért, amikor neki is Mátyássytól kellett kérnie, ha valamit szállítani akart. Állítása szerint Mátyássy a börtönben győzte meg, hogy tegyen terhelő vallomást a volt vezérkari százados ellen, de az elsőfokú ítélet után megígérte neki, hogy nyilatkozni fog, amivel tisztázza egykori bajtársát.[1099]

[1097] Uo. 174. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós kihallgatásáról a budapesti népügyészségen, 1947. november 29.
[1098] Uo. 123. A budapesti népbíróság ítélete, 1948. február 21.
[1099] Uo. 183. Bodrogi Ferenc nyilatkozata Lakatos Géza ügyében, 1948. május 25. Mátyássy ezt nem tette meg.

Az eljárás alatt Mátyássy százados több börtön- és cellatársa is nyilatkozatot juttatott el a bírósághoz, amelyek arról szóltak, hogy a százados a börtönben nem titkolta: Lakatos Géza megvádolásával a saját felelősségét próbálja csökkenteni. Müller Antal és Horváth Ferenc vádlottak is beszámoltak arról, hogy Mátyássy hamis tanúzásra próbálta őket rávenni Lakatos kapcsán.[1100] Feldmann Miklós úgy nyilatkozott, hogy Mátyássy a börtönben bevallotta, Lakatost csak azért keverte az ügybe, mert azt hitte, nyugaton van, így ideális bűnbak lesz.[1101] Borbély János postaaltiszt még a másodfokú eljárás alatt jelentette a bíróságnak, hogy Mátyássy Murza Károly fogolytársukkal leveleket küldözgetett vádlott-társainak, később pedig két írnok útján megismerte Lakatos Géza védekezésének tartalmát, így fel tudott készülni a szembesítésre.[1102] Hasonló esetekről számolt be Mátyássy nyolc rabtársa,[1103] a bíróság azonban ezeket a fontos infomációkat teljességgel figyelmen kívül hagyta.

Lakatos Géza állítólagos állomásparancsnoki megbízatásának ellentmond a romániai eljárások anyaga, amelyekről azonban a budapesti népbíróság nem rendelkezett információkkal. Dániel István nyugállományú százados, Lakatos egykori beosztottja, a bíróságnak írt levelében felvázolta, hogy a megszállt területre a hadseregparancsnokság önálló közigazgatási vezetőt delegált, de önálló csendőrőrs is működött a térségben, amelyhez az – ő vallomása szerint – a hadseregnek semmi köze nem volt.[1104] Emellett előadta, hogy a hadosztály

[1100] Uo. 366–369. Jármay Zsigmond folyamodványa Lakatos Géza ügyében, 1948. június 5.
[1101] Uo. 652. Feldmann Miklós nyilatkozata, 1948. május 24.
[1102] Uo. 674. Borbély János nyilatkozata, 1948. április 10.
[1103] Uo. 676. Ráthonyi Zoltán nyilatkozata, 1948. május 12.; Uo. 678. Jobbágy Domokos nyilatkozata, 1948. május 20.; Uo. 680. Tóth Béla és Várkonyi János nyilatkozatai, 1948. május 12.; Uo. 684. Sajtos Károly nyilatkozata. (1948, pontos dátum nélkül); Uo. 686–687. Pintér József nyilatkozata, 1948. június 21.
[1104] Mátyássy ezzel szemben azt vallotta, hogy Lakatos több ízben is berendelte magához a községi jegyzőt illetve bírót, és azoknak parancsokat adott. Később viszont azt vallotta, hogy „*polgári közigazgatás a faluban nem volt*”. A két, egymással ellentétes tartalmú vallomás

rendelkezésére álló gépkocsikat ő tartotta nyilván, ha Lakatos rendeletére Mátyássyék ezek közül akár egyet is elvittek volna, tudnia kellett volna róla.[1105]

Lakatos a védekezésében pontosan körülhatárolta az anyagi osztályvezetőjének hatáskörét a korabeli „*A hadra kelt sereg magasabb parancsnokai számára"* című segédlet alapján. Ebben az állt, hogy „*az anyagi vezérkari tisztnek szolgálatuk ellátása tekintetében rendfokozatra és rangra való tekintet nélkül alá vannak rendelve az anyagi osztályba beosztottak és a seregvonatok parancsnokai*".[1106] A budapesti népbíróság eljárásának kiemelt hiányossága, hogy katonai ügyekben, a mellé- és alárendeltségi viszony meghatározásában katonai szakértő igénybevétele nélkül foglalt állást. Lakatos ártatlanságának alátámasztására tíz tiszttársát idéztette be a bíróságra tanúként.[1107] Közülük azonban csak hármat hallgattak ki,[1108] a többiek írásban bizonyították Lakatos ártatlanságát.[1109]

A budapesti népbíróság László Dezső vezette tanácsa 1948. február 21-én Lakatos Gézát halálra ítélte. Az indoklásban tényként kezelték, hogy „*mivel a román közigazgatás elmenekült, a közigazgatási teendőket a mindenkori legmagasabb*

---

ugyanazon a tárgyalási napon hangzott el. Uo. 254–259. Jegyzőkönyv a tárgyalásról, 1948. február 9. Ugyanakkor megkérdőjelezhető Dániel azon állítása, hogy a csendőrparancsnokok tevékenységébe a katonai parancsnokoknak nem volt beleszólási lehetőségük, ezt az Újházy alezredes és Láncz százados közti viszony cáfolja.

[1105] Uo. 650–651. Dániel István ny. á. százados nyilatkozata, 1948. május 20. Dánielt – annak ellenére, hogy Lakatos beidéztette tanúként – nem hallgatták ki a bíróságon.

[1106] Uo. 602. Lakatos Géza semmisségi kérelme, 1948. március 20. Ő maga közvetlenül a vezérkari főnöknek volt alárendelve. A hadosztály esetében ez Rugonyi György vezérkari alezredes volt.

[1107] Uo. 366–369. Lakatos Géza perújrafelvételi kérelme, pontos dátum nélkül, az iktatószámon 1948. június 5. szerepel.

[1108] Uo. 145–146. Breznay Zsigmond tanúvallomása a budapesti népügyészségen, 1948. január 18.; Uo. 636–637. Mindák Jenő orvos-alezredes nyilatkozata, 1946. október 23.; Uo. 331–347. Vladár Lőrinc kihallgatása, 1948. február 13.

[1109] Uo. 634–635. Domján Xavér nyilatkozata, 1946. október 4.; Uo. 638–639. Újfalvi Gyula nyilatkozata, 1946. október 23.; Uo. 640. Padusitzky László nyilatkozata, 1946. október 24.; Uo. 641. Király Béla nyilatkozata, 1946. október 25.; Uo. 642. Orsényi Gyula nyilatkozata, 1946. október 26.; Uo. 643. Beleznay István nyilatkozata, 1946. november 2.; Uo. 644. Pálffy-Muhorai Zoltán nyilatkozata, 1946. november 9.; Uo. 645. Kecskés Sándor nyilatkozata, 1946. november 15.; Uo. 650–651. Dániel István nyilatkozata, 1948. május 20.

katonai parancsnok vette át. Ez Nagysármás térségében Lakatos Géza volt".[1110] A halálos ítéletet kizárólag Mátyássy vallomásaira alapozva mondták ki: „*A bíróság úgy értékelte, hogy Mátyássy igazat mondott, annál is inkább, mert annak ellenkezőjére okot fennforogni nem látott*". Mátyássy saját bűneit a bíróságon „*férfias kiállással, önmagára is súlyosan terhelően bevallotta. Akkor, amidőn saját maga ellen ilyen vallomást tett és még menteni sem igyekezett önmagát, a bíróságban az őszinteség és a tiszta igazság feltárásának benyomását keltette*".[1111] A NOT Jankó Péter által elnökölt tanácsa 1948. május 8-án hozott másodfokú ítéletében a bűncselekmény minősítését megváltoztatta, nem fogadta el az elsőbíróság azon érvelését, hogy Lakatos Géza emberek törvénytelen kivégzésében tettesként működött volna közre. Az indoklás szerint a tényállásból csak annyi következik, hogy Lakatos kijelentette Láncz századosnak: a zsidók elszállítására járművet nem adhat, a zsidókat ki kell végezni. A kivégzésre Mátyássy önként jelentkezett, és Lakatosnak ebben semmi más szerepe nem is volt. A tanács érvelése szerint ez még csak felbujtói részességnek sem tekinthető, mert a felbujtásnak fogalmi előfeltétele, hogy a tettes nem önszántából, hanem külső lelki behatás eredményeként követte el azt a bűncselekményt, amelyet amúgy el nem követett volna. A NOT tanácsa kiemelte, hogy Lakatos parancsot nem adhatott Mátyássynak, mert azonos rendfokozatban voltak. A felvetés önmagában viszont a bűnsegédi részesség megállapítására alkalmas, így az ítéletet helybenhagyták.[1112] 1948. május 28-án elnöki kegyelemre terjesztették azzal, hogy Lakatost közvetlen közreműködés súlya nem terheli, a kivégzésen jelen nem volt. A tömeggyilkosság a tényállás szerint Lakatos e korlátozott részvétele nélkül is megtörtént volna.[1113]

[1110] Uo. 112. A budapesti népbíróság 3876/1947.sz. ítélete Lakatos Géza és társai bűnügyében, 1948. február 21.
[1111] Uo.
[1112] Uo. 136. A NOT ítélete, 1948. május 8.
[1113] Uo. 360–361. Kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyv a NOT előtt, 1948. május 28.

Lakatos Géza kapcsán a személyével szembeni elfogultság az 1945 utáni tevékenységével magyarázható. A vezérkari százados a köztársasági elnökhöz írt kegyelmi kérvényében beszámolt róla, hogy 1946 októberében tért haza amerikai hadifogságból, és decemberben már le is tartóztatták a keleti fronton elkövetett háborús bűncselekmények elkövetésének vádjával.[1114] A Katonapolitikai Osztályon vallatói megpróbálták meggyőzni, hogy katonai mérnökként dolgozzon a Néphadseregben, amit ő visszautasította.[1115] Ugyanennek kapcsán megemlítette, hogy 1947-ben „*belekevertek egy összeesküvési ügybe és elítéltek*". Bár az ügy részleteit nem pontosította, később, amikor börtönből való szabadulása után kérvényezte a büntetett előélettel járó korlátozások alóli mentesítését, a Legfelsőbb Bíróság tanácsának elnöke a következőképpen hivatkozott az 1947-es ügyre: Lakatos Gézát 1947. augusztus 29-én „*demokratikus államrend megdöntésére irányuló tevékeny részvétel miatt*" hat hónap börtönre ítélték.

Az ítélet indoklása a következő tételt tartalmazta: „E*lítélt 1942-től a Magyar Közösség tagja volt. 1946-ban Tóth István*[1116] *közölte vele, hogy az MK-t ismét szervezik, mire ő tagként ismét belépett*".[1117] Az *Igaz Szó* tudósítása szerint Tóth István perében a következő vallomást tette Lakatos személyére nézve: „*A Magyar Közösség tagjait sorra aktivizáltuk. Így került sor többek között Lakatos Géza vezérkari századosra is. Régi közösségi tag volt. Most azt a feladatot bíztuk rá, hogy*

[1114] A debreceni népbíróság vádat is emelt ellene, de 1947. december 1-jén felmentették. Uo. 551–552. A debreceni népbíróság ítélete Lakatos Géza ügyében, 1947. december 1.
[1115] Uo. 377–379. Lakatos Géza perújrafelvételi kérelme, 1948. június 21.
[1116] A második világháború alatt katonatisztként kapcsolatba került a Magyar Függetlenségi Mozgalommal, ahol a karhatalmi csoport vezetője lett. Bár a háború után ellenállási érdemeiért szabadságrendben részesült, 1947-ben bíróság elé állították és elítélték az Magyar Közösség ügyében. Szekér, 2009: 93.
[1117] BFL, VII.5.e. 19797/1949. 411. Dr. Lukács Tibor, a Lakatos ügyét kivizsgáló tanács elnökének referálása Lakatos ügyére vonatkozóan. Budapest, 1970. február 28.

furakodjon be az egyik demokratikus pártba. Nem tudom, sikerült-e neki".[1118] Nyilvánvaló tehát, hogy Lakatos Géza neve a nagysármási vérengzés ügyének kezdetekor már a rendőri szervek és a népbíróság előtt ismert volt a Magyar Közösség persorozat kapcsán. Ez magyarázhatja azt az elfogultságot, mely a bíróságot jellemezte a vezérkari százados személyével szemben.[1119]

Az utolsó szó jogán elmondott beszédében Lakatos kijelentette, hogy „*Parancsot a kivégzésre senkinek nem adtam, sem Lánczynak, sem Mátyássynak, nem volt tudomásom semmiről*". Állítása szerint Mátyássy a börtönben még neki is bevallotta, hogy azért hivatkozott rá, mert saját magát akarta menteni, sőt tanácsolta neki, hogy cselekedjen hasonlóképp és keressen egy magasabb rangú tisztet bűnbaknak, aki lehetőleg Nyugaton van. Megemlítette még, hogy a harci események miatt olyan „zűrzavar" volt, hogy „*még a tőlünk 10 km-re lévő eseményekről sem tudtunk,*" így nem meglepő, hogy nem szerzett tudomást a kivégzésről. Mátyássy Miklós a parancs fontosságára hivatkozott: „*13 éves korom óta belém nevelték a parancs gondolkodás és feltétel nélküli teljesítését*". Megemlítette még, hogy 1941 óta a sok harctéri élmény hatására idegei felmondták a szolgálatot, Nagysármáson nem volt ítélőképessége tudatában, csak később ébredt rá, milyen borzalmas tettben vett részt. Ugyanakkor az ő felelőssége mégsem egyenértékű Lakatoséval, hiszen ő is – meglátása szerint – a körülmények áldozata volt, Lakatos pedig kihasználta gyenge idegállapotát.

Bodrogi Ferenc is hasonlóképpen védekezett: parancsra cselekedett, a parancsot teljesítenie kellett, fel sem merült benne, hogy azt megtagadja, mert

[1118] Az összeesküvő Lakatos Géza adta a parancsot az ördögkúti vérengzésre. *Igaz Szó,* 1947. július 2. 3. Egyetlen dokumentumban sem találtam arra vonatkozó utalást, hogy Lakatos Géza bármelyik pártba belépett volna.

[1119] Mátyássy erről valószínűsíthetően mit sem tudott. Feldmann Miklós, a százados egyik cellatársa nyilatkozatot tett, mely szerint Mátyássy mindössze azért próbálta a felelősséget Lakatosra hárítani, mert azt hitte nyugaton van. BFL, VII.5.e. 19797/1949. 652. Feldmann Miklós nyilatkozata, 1948. május 24. Ennek ellenére a kivégzése előtt sem tisztázta vádlott-társát, holott a szintén Lakatos ellen valló Bodrogi Ferenc megtette ezt a gesztust.

tudta, hogy mi vár a parancsmegtagadókra. Szlávik Kálmán és Csökmei Gábor csak elismételték vallomásaikat, melyben tagadták bűnösségüket, Csökmei egyben „irgalmas ítéletet" kért. Horváth Ferenc a felmentését kérte. Müller Antal kiemelte, hogy „*sok bűnös nincs itt!*" Brandenburg Gyula szintén a felmentését kérte, Rózsa János különféle esetekkel példálódzva bizonygatta, hogy „jószívű ember". Egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a terhelő tanúk mindent csak hallomásból tudtak róla, másrészt azt, hogy a vád tanújaként beidézett Csiszár Sándort a bosszú fűtötte ellene. Végül Farkas Sándor saját védelmében előadta halálra ítélésének történetét és azt, hogy felettese, Németh Mihály állandóan fenyegette.[1120]

A budapesti népbíróság 1948. február 21-én hozott ítéletet a tíz vádlott ügyében. Hatot közülük – Lakatos Gézát, Mátyássy Miklóst, Bodrogi Ferencet, Csökmei Gábort, Müller Antalt és Rózsa Jánost – kötél által végrehajtandó halálbüntetésre ítélt. Horváth Ferencet életfogytiglani kényszermunkára, Szlávik Kálmánt tizenöt év, Brandenburg Gyulát ötévi kényszermunkára ítélte, Farkas Sándort pedig felmentette.[1121] A bíróság egyetlen elítélt esetében sem fogadta el a „parancsra cselekedtem" védekezést. A Mátyássy százados elleni vádakat illetően nem értékelték enyhítő körülményként, hogy a vádlott Lakatos Géza „parancsára" hivatkozott. A halálos ítéletet a vádlott önbevallására és a többi vádlott és a tanúk egyöntetűen összecsengő vallomásaira hivatkozva mondták ki. Úgyszintén bűnösnek mondták ki a 20 hadifogoly 1941. júliusi agyonlövetésében.[1122]

Bodrogi Ferenc törzsőrmester esetében sem fogadták el a felsőbb parancsra való hivatkozást, és kihangsúlyozták, hogy a vádlottnak tiszthelyettesként tisztában kellett volna lennie a kapott parancs törvénytelen

[1120] Uo. 344–347. Jegyzőkönyv a budapesti népbíróság tárgyalásáról, 1948. február 13.
[1121] Uo. 99–134. A budapesti népbíróság ítélete, 1948. február 21.
[1122] Uo. 105–108. A budapesti népbíróság ítélete, 1948. február 21.

voltával, „*de mindenesetre meg kellett volna tennie mindent, hogy a parancs végrehajtása alól magát kihúzza, amit a tanúvallomások szerint a legkevésbé sem tett meg*".[1123] A törzsőrmester bűnösségét a kivégzés vezénylésében a tanúvallomások egyöntetűen alátámasztották.[1124] Mátyássy és Szlávik azonban visszavonták a Katonapolitikai Osztályon tett vallomásaikat, mely szerint Bodrogi saját kezűleg is gyilkolt a géppisztolyával.[1125] Csökmei Gábor is Bodrogi mellett foglalt állást,[1126] így a bíróság ebben a vádpontban nem marasztalta el. Nem ítélték el a nagysármási ügyvéd meggyilkolásának ügyében sem, mert azt egyetlen tanú sem tudta igazolni.[1127]

A harmadrendű vádlott, Szlávik Kálmán az ítélet indoklása szerint részt vett a gödör ásásában és – vallomása szerint – ekkor már tudta, hogy az ásás mi célból történik, de mégis folytatta a munkát, majd részt vett a zsidócsoport kísérésében és őrzésében. A kivégzésben való közvetlen részvételéhez kapcsolódó bizonyíték azonban nem merült fel. Enyhítő körülményként értékelték az arányaiban kisebb részvételt.[1128] A Katonapolitikai Osztályon történt kihallgatásokkor Mátyássy, Bodrogi, Csökmei és Pallaghy vallott Szlávik saját kezű részvétele mellett a gyilkosságban, de ezeket a vallomásokat azonban

[1123] Uo. 108–110. A budapesti népbíróság ítélete, 1948. február 21.
[1124] Uo. 129–131. Pallaghy Endre tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; Uo. 173–174. Mátyássy Miklós vallomása a budapesti népügyészségen, 1947. november 29.; Uo. 192. Szlávik Kálmán kihallgatása a népügyészségen, 1947. november 24.; Uo. 262–266. Jegyzőkönyv az 1948. február 10-én tartott tárgyalásról. Csökmei Gábor vallomása. Horváth Ferenc vallomása, 1948. február 10.
[1125] Uo. 173–174. Mátyássy Miklós vallomása a budapesti népügyészségen, 1947. november 29.; Uo. 192. Szlávik Kálmán vallomása a budapesti népügyészségen, 1947. november 24.
[1126] Uo. 262. Csökmei Gábor vallomása a budapesti népbíróságon, 1948. február 10.
[1127] Uo. 129–131. Pallaghy Endre kihallgatása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; Mátyássy a Katonapolitikai Osztályon az ügyvéd kivégzését Bodrogi magánakciójaként adta elő: Uo. 160–164. Mátyássy Miklós vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 5.
[1128] Uo. 122–124. A budapesti népbíróság 3576/1947-es számú ítélete, 1948. február 21.

a népügyészségen visszavonták.[1129] Szlávik a semmisségi panaszában nehezményezte, hogy gyakorlatilag kizárólag Pallaghy terhelő vallomása alapján ítélték el, és felvetette, hogy a kivégzésen való jelenléte miatt neki is a bíróság előtt kellene állnia.[1130] Csökmei Gábor tagadta a gyilkosságban való részvételét, pusztán a gödörásást ismerte el.[1131] A vádlott bűnössége mellett egyedül Pallaghy Endre tanúskodott, azt állítva, hogy a honvéd „*puskával a kezében, egymás után lőtte agyon a zsidókat*".[1132] A peranyag tanúsága szerint Csökmeit mindössze ez alapján az egyetlen vallomás alapján ítélték halálra, a bíróság pedig nem vette figyelembe, hogy a vád koronatanúja, önbevallása szerint, a kivégzés éjszakáján „*nagy mennyiségű alkoholt fogyasztott*", így vallomásának hitelessége megkérdőjelezhető.[1133]

Horváth Ferenc elismerte a felelősségét a kivégzés előkészítésében – ő szedte össze az őrszázad kivégzésre kirendelt tizenkét emberét –, de magában a vérengzésben már nem. A bíróság nem fogadta el a vádlott azon védekezését, hogy Józsától kapott parancsot a kivégzésen való részvételre, mert amennyiben valóban kapott is parancsot, parancsnokhelyettesként azt megtagadhatta volna. Súlyosbító körülményként értékelték, hogy más erdélyi településeken fosztogatott[1134] és megerőszakolt egy román lányt.[1135] A legsúlyosabb büntetést

[1129] Uo. 173–174. Mátyássy vallomása, 1947. novembert 24.; Uo. 262. Jegyzőkönyv, Csökmei Gábor vallomása, a budapesti népbíróságon, 1948. február 10. A per során Csökmei azt is kétségbe vonta, hogy ismerte volna Szlávikot, azt állítva, hogy vallatói kényszerítették ki belőle a vallomásában elhangzottakat.
[1130] Uo. 608–610. Szlávik Kálmán semmisségi panasza, 1948. március 20.
[1131] Uo. 86. Csökmei Gábor levele a budapesti népbírósághoz, 1948. január 14.
[1132] Uo. 129–131. Pallaghy Endre vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31. Pallaghy vallomásának hitelességét megingatja, hogy az exhumálási jegyzőkönyv szerint a sírgödrökben 9 mm-es töltényhüvelyeket találtak, melyek csak pisztolyból vagy géppisztolyból származhattak. A budapesti bíróság azonban semmilyen információkkal nem rendelkezett a romániai nyomozásokról.
[1133] Uo. 282. Tárgyalási jegyzőkönyv. Pallaghy Endre vallomása, 1948. február 11.
[1134] Ezt az őrszázad összes kihallgatott katonája megerősítette.
[1135] Ezt azonban nem tudták bizonyítani.

a bíróság azonban zért nem alkalmazta vele szemben, mert nem vett részt a gyilkosságokban saját kezűleg és nem volt szerepe a kivégzés elrendelésében.[1136]

Müller Antal elismerte, hogy jelen volt a kivégzésnél, de a gyilkosságban való részvételét tagadta. Ugyanakkor több tanú is vallott ellene, mint a már korábban bemutatott Jalsovszky Árpád, aki egyik szovjet hadifogoly elmesélése alapján rekonstruálta Müller és Rüzsa kegyetlenedéseit. Enyhítő körülményt nem állapítottak meg, így halálra ítélték.[1137] Müller kivégzésben való részvételét az összes kihallgatott tanú alátámasztotta, de csak hallomásból szerzett információkra hivatkoztak.[1138] Brandenburg Gyula a tárgyaláson ellenben azt állította, hogy Müller csak a zsidók kísérésében vett részt.[1139] Müller a kivégzésben való aktív részvételt értelemszerűen tagadta, de ez utóbbit ő is elismerte, bevallva, hogy időnként bottal ütötte a kivégzendőket.[1140]

Brandenburg Gyula tagadta bűnösségét, ugyanakkor a bíróság szerint részt vett a gödör kiásásában, de a kivégzésben nem, és az sem bizonyítható, hogy végignézte volna azt. Az ásásban való részvételét súlyosbító körülménynek vették, de enyhítőnek tekintették azt, hogy nem volt antiszemita és korábban a keleti fronton igyekezett a zsidó munkaszolgálatosokon

[1136] Uo. 116–118. A budapesti népbíróság ítélete, 1948. február 21.
[1137] A munkaszolgálatos-ügyben bizonyíték nem volt, így attól eltekintettek. Uo. 118–120.
[1138] Uo. 92–93. Cseh Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. szeptember 17.; Uo. 101–102. Horn Lajos tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 14. Horn a tárgyaláson azt vallotta, hogy később Müllernél egy pár gyerekcipőt látott. Uo. 105–106. Németh Mihály tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 18.; Uo. 117–118. Effenberger Ernő tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30-án.; Uo. 121–122. Jalsolvszky Árpád tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 30.; Uo. 132–133. Szokonya Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. október 31.; Uo. 134–135. Medveczky Gyula tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 3.; Uo. 229–231. Farkas Sándor vallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 6.
[1139] Uo. 272. Jegyzőkönyv a tárgyalási napról. Brandenburg Gyula vallomása, 1948. február 10.
[1140] Uo. 625–628. Müller Antal semmisségi panasza, 1948. március 18.

segíteni.[1141] Rózsa János elismerte, hogy kivonult a zsidók kivégzésére és részt vett a vetkőztetésükben, de tagadta, hogy bárkit is agyonlőtt volna. A tanúk azonban egyöntetűen vallottak a gyilkosságban való aktív részvétele mellett. A kötelendi gyilkosságban való részvételét is bizonyítottnak tekintették.

Farkast mindkét gyilkosság ügyében felmentették, mert a tömeggyilkosság idején csak a vérengzést követő hajnalon rendelték ki Pusztakamarás határába, azzal a feladattal, hogy szállítsa el az ott felhalmozott ruhaneműeket. A kötelendi gyilkosságban sem vehetett részt, mert Rózsa vallomása szerint eleve fegyvertelenül volt jelen, és amikor meglátta, hogy mi készül, elszaladt és csak a kivégzés után tért vissza. A vádlott kapcsán figyelembe vették, hogy előzőleg, parancsmegtagadás miatt halálra ítélték és csak kegyelem útján maradhatott életben, amikor is figyelmeztették, hogy újabb engedetlenség esetén kivégzik.[1142]

Az elítéltek fellebbezését követően a NOT Jankó Péter vezette tanácsa tárgyalta másodfokon az ügyet. A tanácskozáson Biczó Sándor előadó bíró javasolta, hogy szállítsák le Szlávik Kálmán büntetését nyolcévi fegyházra, Horváth büntetését módosítsák kötél általi halálra, Farkas Sándor bűnösségét pedig állapítsák meg és ítéljék két év fegyházra. A tanács ezt a felterjesztést egyöntetűen megszavazta[1143] és 1948. május 2-án hozott ítéletében meg is indokolta a változtatásokat. A vádlottak védekezésében végigvonuló elemről, amely szerint csupán parancsra cselekedtek, a bíróság kimondta, hogy „*a katonai szolgálat területén kapott parancs önmagában sem büntethetőséget, sem beszámíthatóságot kizáró okot nem létesít*". Az 1931. augusztus 1-jén hatályba lépett honvédségi Szolgálati Szabályzat 12. paragrafusa értelmében az alárendeltnek az engedelmességet meg kell tagadnia, ha a parancs világosan és nyilvánvalóan a

[1141] Uo. 120–122. A budapesti népbíróság ítélete, 1948. február 21.
[1142] Uo. 122–134.
[1143] Uo. 355–356. A NOT tanácskozási jegyzőkönyve, 1948. május 8.

bűntető törvénykönyvben tiltott cselekményt követel. A parancs teljesítését tehát mindannyian megtagadhatták volna, anélkül, hogy ezáltal katonai bűntető eljárás veszélyének tették volna ki magukat. Azzal kapcsolatban pedig, hogy életüket veszélyeztették volna parancsmegtagadás esetén, a tényállás nem tartalmazott információkat. A Szolgálati Szabályzat 7. paragrafusának 39. pontja, mely válságos periódusban az engedelmességet megtagadónak eljárás nélküli felkoncolást helyez kilátásba, csak a harcközbeni magatartásra vonatkozik.[1144]

A NOT szerint Mátyássy nemcsak a bűncselekmény értelmi szerzője, hanem felbujtója is volt. Farkas Sándort azért nem mentették fel, mert a vádlott annak tudatában ásta meg a kötelendi gyilkosságnál a sírgödröt, hogy tisztába volt vele, mi célt fog szolgálni, így a két személy törvénytelen kivégzését szándékosan előmozdította. Horváth Ferenc esetében nem észleltek enyhítő körülményt, a bíróság szerint tettének súlya Mátyássy bűnösségének mértékét közelíti, már csak a vádlott tiszti rangjából kifolyólag is. Ezért úgy vélték, az ő esetében is a halálbüntetés kiszabása áll arányban tettének súlyával. Brandenburg Gyula elsőbírósági ítéletét helyben hagyták, de Szlávik Kálmán büntetését eltúlzottként értékelték, amennyiben nevezett cselekményének súlya lényegében azonos a Brandenburgéval, ez indokolta a büntetés enyhítését.[1145]

A halálra ítélt vádlottak kegyelemért folyamodtak, Mátyássy, Bodrogi, Rózsa és Müller kegyelmi kérvényét azonban a NOT elutasította, és nevezetteket elnöki kegyelemre méltónak sem találta.[1146] A négy halálos ítéletet 1948. május 26-án reggel hajtották végre kötél által. Müller Antalnál 7:44-kor,[1147] Rózsa Jánosnál 7:45-kor,[1148] Bodrogi Ferencnél 7:48-kor,[1149] Mátyássy

[1144] Uo.
[1145] Uo. 136–140. A NOT 653/1948. sz. ítélete Lakatos Géza és társai ügyében, 1948. május 2.
[1146] Uo. 58–59. A NOT határozata, 1948. május 2.
[1147] Uo. 359–359. Jegyzőkönyv Müller Antal kivégzéséről, 1948. május 26.

Miklósnál 7:50-kor[1150] állapították meg a halál beálltát. A négy kivégzettet a rákoskeresztúri temető 298-as parcellájában temették el.[1151]

Lakatos Géza, Horváth Ferenc és Csökmei Gábor kérvényeit két nappal később, május 28-án tárgyalta a NOT. A tanács indokoltnak tartotta, hogy Lakatos Gézának és Csökmei Gábornak megkegyelmezzen azzal az indokkal, hogy Lakatost közvetlen közreműködés nem terhelte és a kivégzésen sem volt jelen, és álláspontjuk szerint a kivégzés Lakatos korlátozott részvétele nélkül is megtörtént volna. Horváth Ferenc vádlott ügye vitát váltott ki, de a tanács 3:2 arányban kegyelemre méltónak találta, mert látták bizonyítottnak, hogy a puszta jelenlétén kívül bármilyen szerepet játszott volna a kivégzésben.[1152] Csökmei Gábor ügyét illetően egyrészt Csökmei védőjének levelére, másrészt a békési református lelkész levelére hivatkoztak. A védőügyvéd érvelésének központi elemét nem az eljárás során felmerülő problémák, hanem a vádlott osztályhoz tartozása képezte.[1153] Csökmeit egyszerű, tanulatlan, nagycsaládos földművesként jellemezte, akit felettesei „megvezettek".[1154] Ugyanezt az érvelést alkalmazta Balogh Mátyás békési református lelkész is folyamodványában (melyet harmincnégy helyi lakos látott el kézjegyével): „*Nehezen elképzelhető, hogy ez az egyszerű gondolkodású ember, akitől távol állt az erőszak minden formája, részt vegyen egy ilyen cselekedetben [...] Amennyiben mégis elkövette a terhére felrótt bűncselekményeket,*

[1148] Uo. 60–61. Jegyzőkönyv Rózsa János kivégzéséről, 1948. május 26.
[1149] Uo. 58–59. Jegyzőkönyv Bodrogi Ferenc kivégzéséről, 1948. május 26.
[1150] Uo. 62–63. Jegyzőkönyv Mátyássy Miklós kivégzéséről, 1948. május 26.
[1151] 2018. október 23-án találtám rá Bodrogi Ferenc és Müller Antal névtáblával ellátott sírjaira.
[1152] Uo. 360–361. Kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyv, 1948. május 28.
[1153] A vádlottak több esetben is átvették a megfelelő ideológiai kereteket. Szlávik Kálmán például Ries István igazságügy-miniszternek küldött levelében bizonyítani próbálta, hogy katonai szolgálata alatt végig „demokratikus értékeket" vallott. A különféle ideologikus érvek mellett kitért arra is, hogy felsőbb parancsra került olyan helyzetbe, amit más sem tudott volna hasonló körülmények között kikerülni, de a gyilkosságokban nem vett részt. Uo. 431–436. Szlávik Kálmán levele az igazságügy-miniszterhez, 1948. május 11.
[1154] Uo. 438–439. Csökmei Gábor védőjének kegyelmi kérvénye, 1948. május 11.

azt csakis azért tette, mert megvezették".[1155] Jellemző a bíróság ítélkezésének ideologizált voltára, hogy Csökmei Gábort pusztán származása miatt javasolták kegyelemre,[1156] míg Lakatos Géza védőjének jogi érvelését figyelembe sem vették. A három halálos ítéletet végül Szakasits Árpád köztársasági elnök kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre módosította.[1157]

A nyolc év börtönre ítélt Szlávik Kálmán 1956-ban szabadult amnesztiával a márianosztrai börtönből.[1158] Csökmei Gábor ítéletét 1956. szeptember 17-én tizenkétévi börtönbüntetésre módosították, de szabadlábra helyezéséről nincsenek információk.[1159] Horváth Ferenc az 1956-os forradalom alatt szabadult a börtönből, de az októberi eseményekben nem vett részt. A szabadságharc leverését követően sem hagyta el az országot, hanem 1957. február 28-án önként jelentkezett büntetésének folytatására.[1160] Ezzel is összefüggésben lehet, hogy 1959. június 4-én amnesztiával szabadlábra helyezték.[1161] Lakatos Géza büntetésének hátralevő részét a Fővárosi Bíróság kegyelemből elengedte és 1957. december 18-án engedték szabadon.[1162]

Lakatos és Horváth tizenegy illetve tizenkét éves fogságukat követően megpróbáltak minél teljesebb mértékben beilleszkedni a megváltozott társadalmi és politikai keretek közé. Lakatos Géza autószerelőként helyezkedett el. A róla készült rendőrségi jelentések szerint visszavonultan élt, a politikai

[1155] Uo. 442–449. Balogh Mátyás békési református lelkész levele a köztársasági elnöknek, 1948. július 5.
[1156] Uo. 354. A bíróság nem nyilvános tanácskozása a kegyelmi kérvények tárgyában, 1948. február 21. A népügyész a halálraítélteket kegyelemre méltónak nem tartotta. A bíróság kizárólag Csökmei Gábor vádlottat tartotta arra érdemesre, indoklása szerint azért, mert „*egyszerű, tanulatlan ember, akit csak a feljebbvalói parancs sodort bele az eseményekbe*".
[1157] Uo. 362. A népbíróság ítélethirdetése, 1948. szeptember 24.
[1158] Uo. 795–796. Szlávik Kálmán kegyelmi kérvényének elutasítása, 1947. október 8.
[1159] Uo. 803. Csökmei Gábor ítéletének megváltoztatása, 1956. szeptember 27.
[1160] Uo. 459. Horváth Ferenc kérelme az igazságügy-miniszterhez, 1958. február 22.
[1161] Uo. Horváth Ferenc mentesítési kérelme, dátum nélkül.
[1162] Uo. 389–390. Lakatos Géza mentesítési kérelme, 1965. május 14.

véleményét soha nem fejtette ki.[1163] 1960-ban mentesítési kérelemmel fordult személyesen Kádár Jánoshoz,[1164] ügye egészen 1970-ig húzódott. A Legfelsőbb Bíróság dr. Lukács Tibor által elnökölt tanácsa azonban elutasította a kérelmet. Indoklásában az ítélet súlyosságára hivatkozott, amely – érvelése szerint – kizárja a büntetett előélet alól való mentesítés lehetőségét. Emellett kitért rá, hogy Lakatost államellenes szervezkedésért (a Magyar Közösség ügye) is elítélték.[1165]

Horváth Ferenc szabadulása után segédmunkásként helyezkedett el. 1960-ban szerves vegyipari szakmunkás képesítést szerzett.[1166] 1963-ban „szocialista brigád",[1167] majd „kiváló dolgozó" kitüntetést is megkapta.[1168] A róla készült rendőrségi jelentések szerint „*Elég zárkózott természetű.*[1169] *Politikai és egyéb megnyilvánulásai nincsenek*".[1170] Horváth is a büntetett előélet alóli mentesítését kérvényezte,[1171] de a Fővárosi Bíróság dr. Lomjapataky Béla által

[1163] Uo. 415–417., 403., 408. Rendőrségi jelentések Lakatos Gézáról, 1963. július 15., 1970. február 10., 1976. július 20. Ez nem egyedi jelenség, az államvédelem hálóján fenn nem akadt volt „horthysta" katonatiszteket az államvédelmi szervek rendszerint „visszafogott", „zárkózott" jelzővel illették. A volt tisztek részéről valószínűleg ez egy védelmi mechanizmus volt. Lásd Rainer M., 2018: 274–298.

[1164] Uo. 391–393. Lakatos Géza levele Kádár Jánoshoz, melyben kérte rehabilitálását és annak tisztázását, hogy nem azonos a volt miniszterelnökkel, 1960. március 8.

[1165] Uo. 409. Lukács Tibor referálása Lakatos ügyére vonatkozóan, 1970. február 20.; Uo. 421–422. dr. Bozóki István osztályvezető ügyész indítványozza Lakatos kérelmének elutasítását, 1976. november 8.

[1166] Uo. 463. Horváth Ferenc mentesítési kérelme, 1967. március 18.

[1167] Uo. 688. Oklevél Horváth Ferenc részére a szocialista brigád cím megszerzéséért, 1963. május 1. Ezt a címet valószínűleg kollégáival együtt kapta.

[1168] Uo. 690. Oklevél: Horváth Ferenc, kiváló dolgozó, 1964. május 1.

[1169] Ez érdekes eleme lehet Horváth pszichológiai átalakulásának az 1944 óta átéltek hatására. A perében kihallgatott tanúk egy része 1948-ban még arról számolt be, hogy 1944-ben Horváth egy jó kedélyű férfi volt, aki „*állandóan szerelmes volt*".

[1170] Uo. 464. Székely Ferenc rendőr törzsőrmester jelentése Horváth Ferencről. Ezzel a jelentéssel lényegében azonos tartalmú dr. Gábor Antal rendőr alezredes jelentése is 1975-ből. Uo. 461.

[1171] Uo. 463. Horváth Ferenc mentesítési kérelme, 1967. március 18.

elnökölt tanácsa a kérelmet elutasította. Indoklásában – akárcsak Lakatos Géza esetében – a büntetés súlyosságára hivatkozott.[1172]

A rendszerváltást követően a nagysármási elítéltek közül három ügy került ismét az igazságszolgáltatás elé. A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának Elnöki Tanácsa 1991. szeptember 2-án Lakatos Gézát felmentette az ellene emelt vádak alól, arra hivatkozva, hogy a bűnösséget egyedül Mátyássy vallomására alapozva mondták ki. Az eljáró tanács szerint Lakatos a nagysármási zsidók meggyilkolásáról csak a nyomozati anyag meghallgatásakor, tehát 1947 novemberében szerzett tudomást. Elfogadták az érvelését, hogy Mátyássy, akit nála két évvel korábban léptettek elő századossá, a helyőrség rangidős tisztje volt, ennél fogva pedig mellérendeltségi viszonyban voltak, így neki nem adhatott parancsot. Különben az anyagi osztály vezetőjeként kizárólag a hadosztály ellátásával, működési feltételeinek biztosításával kapcsolatos teendőkkel foglalkozott, egysége pedig mozgó alakulat volt, így állomásparancsnoki kinevezése is elképzelhetetlen.

A Legfelsőbb Bíróság szerint az az 1944. szeptember 19-i beszélgetés, amelyre hivatkozva Lakatost halálra ítélték, meg sem történt, Lakatos nem ismerte Láncz József[1173] csendőrparancsnokot, a törzs- és őrszázad pedig egyaránt rendelkezett saját teherautókkal, így nem volt szükség arra, hogy az anyagi osztályhoz forduljon szállítóeszközért. Enyhítő körülményként hivatkozott a Legfelsőbb Bíróság arra a tényre, hogy a százados felesége zsidó származású volt, akit csillagos házból vezetett oltárhoz 1944-ben. Így bizonyítható, hogy nem volt antiszemita. Németellenes beállítottsága miatt 1945. január 15-én letartóztatták és Németországba deportálták. A Legfelsőbb Bíróság szerint Lakatos védekezését hét tanúvallomás támasztotta alá.

[1172] Uo. 467–468. Mentesítési kérelem elutasítása, 1967. május 10.
[1173] Akinek a valódi neve Láncz László volt.

A terhelt és védője további tanúk kihallgatására és katonai szakértő kinevezésére indítványt terjesztett elő, amelyet a népbíróság – mint „szükségtelent" – elutasított. Mátyássy Miklós nyomozati és tárgyalási tanúvallomása között viszont lényeges különbség mutatkozott: azt a helyet, ahol Lakatos kiadta a „parancsot" a kivégzésre, eltérően jelölte meg. Bodrogi két vallomásában szintén eltérően jelölte meg azt az időpontot, amikor megtudta, hogy a kivégzés Lakatos parancsára történik. A Legfelsőbb Bíróság szerint a népbíróság iratellenesen értékelte úgy, hogy Bodrogi vallomása megerősíti a Mátyássyéban foglaltakat. Arra vonatkozóan, hogy Lakatos nem volt állomásparancsnok, három tanú támogatóan vallott. Láncz kihallgatására ugyanakkor nem került sor, mert Mátyássyn kívül személyét senki nem ismerte. A tanúk egyöntetűen azt vallották, hogy Lakatos nem volt jelen a kivégzés egyetlen fázisánál sem. Öt tanú vallotta, hogy Mátyássy maga ismerte be a nyomozati eljárás során, hogy Lakatost ártatlanul vádolta meg, mert úgy gondolta, hogy külföldön tartózkodik.

A bíróság szerint tévesen következtetett a népbíróság arra, hogy a tiszti étkezdében beszédtéma volt a tömegmészárlás, így Lakatosnak is hallania kellett róla, ennek ellentmond nyolc személy, akik határozottan emlékeztek rá, hogy a kivégzés után Józsa András főhadnagy felsorakoztatta az őrszázadot és parancsba adta, hogy a kivégzésről nem szabad beszélni – büntetés terhe mellett.[1174] A Legfelsőbb Bíróság szerint a vádak megalapozatlanok voltak, új eljárás lefolytatása pedig eredményre nem vezetne, amennyiben a vád koronatanúin a halálbüntetést már végrehajtották. Mivel pedig a megalapozatlanság mellett az is kétségessé vált, hogy a terhelt bűnösségének kimondása és a büntetés alkalmazása jogszerűen történt, a századost a bíróság felmentette. A bíróság érvelését a romániai nyomozati anyag alapján még egy

[1174] Bár – mint láttuk – a kivégzés híre mégis elterjedt az abban részt vevő katonák és csendőrök révén.

komoly érvvel egészíthetjük ki, Lakatos ártatlanságát és Mátyássy bűnösségét illetően: az állítólagos találkozó után a csendőrök mégis beszereztek tizenkét szekeret a faluból és azokkal indultak Kolozsvár felé. Ha Lakatos a kivégzésre adott parancsot, és elvileg – Mátyássy érvelése szerint – állomásparancsnokként utasíthatta a nagysármási csendőröket, akkor nem egyértelmű, hogy erre miért került sor, és főként miért kellett Mátyássynak a konvoj után hajtatnia, hogy a zsidókat leparancsolja a szekerekről, amíg összeállít egy kivégzőosztagot és megásatja a gödröket?

A másodfokú eljárásban két év börtönre ítélt Farkas Sándor ügyét 1993. április 5-én tárgyalta újra a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa. Az elítéltet felmentették az ellene hozott vádak alól, a NOT elmarasztaló ítéletét törvénysértőként minősítve. A felmentés indoklásában lényegében az elsőfokon eljáró népbírósági tanács érvelését ismételték meg. Ezt kiegészítették még azzal, hogy a megállapított tényállás azt nem tartalmazza, hogy egyrészt a terheltnek tudnia kellett volna arról, hogy a két kötelendi személyt kivégzésre vezetik elő Rózsa János és Oláh Dénes[1175] csendőrök. Másrészt a sírásáskor nem tudhatta, hogy a szolgálati felsőbbség által elrendelt kivégzést megelőzte-e hadbírósági vagy más jellegű eljárás. Mivel elítéltet már korábban halálra ítélte egy hadbíróság parancsmegtagadás miatt, és a kivégzéstől csak kegyelemből és feltételesen menekült meg, egyrészt csak az élete kockáztatása árán tagadhatta meg a parancsot, másrészt Rózsa és Oláh agyonlövéssel fenyegetve parancsolta vissza a két áldozat eltemetésére.[1176]

Horváth Ferenc ügyében özvegye nyújtott be felülvizsgálati indítványt, melyet a Legfelsőbb Bíróság 1994. november 23-án bírált el. Horváth esetében a bírósági tanács az indítványt elutasította. Az elutasítás indoklása, hogy a

[1175] A csendőr neve valójában Oláh József volt, de a tanúk és vádlottak következetlenségéből kifolyólag az eljárás során Oláh Ferencként és Oláh Dénesként is felmerült a neve.
[1176] Uo. 75–79. Farkas Sándor felmentése, 1993. április 5.

rendelkezésre álló iratok tartalmából és a megállapított tényállás alapján nem vonható le olyan következtetés, mely szerint a terhelt bűnösségének kimondására anyagi jogszabálysértéssel került volna sor.[1177]

Az 1991–1994-es felülvizsgálati ügyekkel a nagysármási tömeggyilkosság vélt vagy valós felelőseinek ügye végleg lezárult. Bár a budapesti népbíróság előtt a legfőbb felelősöket valóban elítélték, a kiépülőben lévő pártállami rendszer már rányomta bélyegét az eljárásra, mely egyes esetekben ártatlanok elítéléséhez is vezetett. Meglátásom szerint a Legfelsőbb Bíróság ítéletei – posztumusz – korrigálták ezt a tévedést.

ÖSSZEGZÉS

A nagysármási zsidók meggyilkolása kirívó esete egy magyar katonai és csendőr egység gyilkos együttműködésének. Az a szervezettség és precizitás, amellyel a mészárlást megvalósították, a keleti fronton végrehajtott tömeges zsidókivégzések módszertanát követte. A megszervezésében prominens szerepet játszó katonatisztek és altisztek korábban a keleti frontot is megjárták, ahol a Gyorshadtest vagy a magyar 2. hadsereghez kapcsolódó alakulatok kötelékében a szovjet partizánok elleni harcban is részt vettek. Bár arra vonatkozóan nem találtam információt, hogy ezek a katonák szemtanúi vagy esetleg tevékeny részesei lettek volna a megszállási övezetben lefolytatott zsidó tömeggyilkosságoknak, az megállapítható, hogy egyes esetekben civil lakosság, hadifoglyok és munkaszolgálatosok rovására elkövetett atrocitásokban részt vettek.

A tömeggyilkosság kitervelésében kiemelt a tisztek felelőssége. A feltárt források azt bizonyítják, hogy a kivégzés ötletgazdái a 2. páncéloshadosztály őr-

[1177] Uo. 80–84. A Legfelsőbb Bíróság végzése Horváth Ferenc ügyében, 1994. november 23.

és törzsszázadának parancsnokai voltak, akik lelkes támogatóra találtak a zilahi csendőrök főhadnagyának személyében. A kivégzésben részt vevő honvédek és csendőrök rendszerint a parancs kötelező érvényére hivatkoztak, részvételük három eltérő csoportba sorolható: voltak, akik szenvtelenül, sőt lelkesedve vettek részt a tömeggyilkosságban. Mások ódzkodtak, de nem szegültek szembe a kapott paranccsal, holott tisztában voltak annak törvénytelen jellegével. Végül egy nagyon szűk harmadik csoportba tartozik az az egyetlen katona, aki a megfelelő körülményeket kihasználva kivonta magát a kivégzésben való részvétel alól.

Másképp értékelhető a zilahi csendőrök szerepe a nagysármási zsidóság összegyűjtésében. Helyi alakulatként 1944 májusában már szembesülhettek a helyi zsidóság gettósításával és deportálásával, bár nem bizonyítható, hogy részt is vettek ebben a folyamatban. Tény azonban, hogy az alakulatot irányító Láncz László századosnak a településre való bevonulást követő egyik első rendelkezése a helyi zsidóság összegyűjtése és elszállítása volt. Nem találtam arra vonatkozó iratot, hogy ezt valamely felsőbb hatóság rendelte volna el, más dél-erdélyi településeken hasonló gettósításra és deportálásra nem került sor (még ha igény volt is rá, például Tordán és Aradon). Így az tűnik valószínűnek, hogy a Láncz százados és beosztottjainak egyéni ügybuzgalma volt az események mozgatórugója.

Végül érdemes kitérni a helyi lakosság szerepére is. Bár több olyan helyi személy volt (magyar és román egyaránt), akik zsidókat bújtattak vagy a gettósított zsidókat élelmiszerrel segítették, olyanok is akadtak, akik a csendőrséggel készségesen együttműködve vettek részt izraelita falustársaik feljelentésében, összegyűjtésében és a deportálás megszervezésében. A helyi magyar lakosság felelőssége merül fel az internált románok bántalmazásában is. Itt megállapítható, hogy rendszerint személyes sérelmeket toroltak meg.

Ugyanez történt a magyar kivonulás után is, mikor a román lakosság került hatalmi pozícióba, és sérelmeit hasonlóan törvénytelen módokon torolta meg.

A sajátos mezőségi viszonyokból is következik, hogy összetettek az atrocitás okai: fontos szerepet játszott a háború alatti magyar és román állam által egyaránt kifejtett antiszemita propaganda a csendőrök által megtapasztalt észak-erdélyi deportálások és a katonák keleti fronton szerzett tapasztalatai. A tömeggyilkossághoz megfelelő keretet biztosított az 1944. szeptemberi, a magyar–román harcok kitörését követő törvénynélküli állapot. Bár az elérhető források alapján a megszálló magyar hatóságok megkísérelték egy ideiglenes magyar közigazgatás kiépítését, ez a kísérlet már az idő rövidsége miatt sem járhatott sikerrel. Nagysármást egy törékeny etnikai egyensúly jellemezte: a magyar megszállás idején még nagyrészt kiegyensúlyozott számarányban volt jelen a magyar és román etnikum a faluban. A két nemzetiség közötti hatalmi egyensúly aszerint változott, hogy mely hadsereg uralta a területet. Míg az 1944 szeptember–októberi öthetes magyar megszállás alatt értelemszerűen a magyar lakosság volt hatalmi pozícióban, ezt követően a román lakosság szerezte vissza azt, elégtételt véve a magyarokon az elszenvedett sérelmeiért. Az is megállapítható azonban, hogy a magyar csendőrség és honvédség által elkövetett törvénytelenségeket is teljességgel a helyben maradt magyar lakosságon torolták meg. A román lakosság köztudatában megjelent a kollektív felelősség elve a helyi magyarságra vonatkozóan. A zsidók elleni atrocitás azonban hosszú távon elsikkadt ebben a kétpólusú etnikai hatalmi játszmában. Az 1944-es tragédia már rövidtávon a helyi zsidó közösség teljes felmorzsolódásával járt együtt. Míg a nagysármási mészárlást hatvankilenc helyi zsidó személy vészelte át (részben bujkálásban, részben azért, mert elmenekült), tizenkét év múlva, az 1956-os népszámláláson már egyetlen zsidó lakosa sem volt a két Sármásnak.

A háború utáni felelősségre vonásokban a politikai célok felülírták a valós tényfeltárást. A tömeggyilkosság ügyének részletes kivizsgálását a korántsem felhőtlen román–magyar államközi kapcsolatok is nehezítették. Bár a két ország 1945 után fokozatosan betagozódott a keleti tömb államai közé, a diplomáciai kapcsolatokban továbbra is kimutatható egy hangsúlyos bizalmatlanság. Ez a magyar–román kiadatási megállapodásokra is rányomta bélyegét: a magyar állam 1945–1949 között mindössze nyolc háborús bűnökkel vádolt személy kiadatásához járult hozzá. Mikor a nagysármási nyomozás 1951-ben újra indult, a román állam eredmény nélkül kérte a budapesti nyomozati anyag megküldését, és egyes vádlottak kiadatását is – utóbbi esetében azonban érdemes kiemelni, hogy ezek a vádlottak ekkor még jórészt szovjet hadifogságban voltak. Ugyanakkor a magyar fél bizalmatlansága jogosnak is tekinthető, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a romániai eljárások mind valamilyen jól körülhatárolható politikai célrendszer szerint épültek fel.

Az első eljárást még a nagyszebeni hadbíróság indította meg, de a zsidóság lemészárlásának ügye itt nagyon hamar háttérbe szorult, és a románok sérelmére elkövetett bűncselekmények és a kollaboráció vádja kerültek előtérbe. A kolozsvári népbíróság 1946-os eljárása már propaganda célokat is szolgált. A bíróság a háború alatti Magyarországot és a Horthy-rendszert igyekezett jelképesen a vádlottak padjára ültetni. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a mészárlás körülményeinek részletes kivizsgálása helyett a vérengzést teljességgel a zilahi csendőrök nyakába varrták, míg a helyi lakosok esetleges felelősségét nem vizsgálták. Mindössze egyetlen helyi személyt ítéltek el, egy román internált fizikai bántalmazásáért. 1951–1954 között a kolozsvári ügyészségen folytatott vizsgálat, és az ezt követő bukaresti, eredménytelen per elvileg ezt a hiányosságot próbálta orvosolni. Az eljárásra azonban már a pártállami diktatúra időszakában került sor, és ez a tény a nyomozati munkára is rányomta

a bélyegét. A kolozsvári ügyészség által megfogalmazott vádirat már az osztályharcos szemléletmód szerint épült fel. A zsidóság lemészárlását és a románok elleni atrocitásokat teljességgel a magyar csendőri és katonai egységek, a környék földesúri rétegének és a helyi magyar papok összeesküvésének tudta be. Az ennek megfelelően kiépített koncepcióban így a fővádlottak helyi földbirtokosok és a korábban Nagysármáson szolgáló római katolikus plébános lettek. Különös, hogy a kolozsvári ügyészség megállapításaival ellentétben a bírósági eljárást lefolytató bukaresti IV-es számú törvényszék – az ügyészség vádjait jórészt figyelmen kívül hagyva – mégis a valós tényállás feltárására törekedett. Ez a kettőség vezethetett ahhoz, hogy végül nem született ítélet az ügyben.

A romániai eljárásokkal párhuzamosan került sor Budapesten a nagysármási tömeggyilkossággal kapcsolatos nyomozásokra. A budapesti népbíróság már 1945-ben ítéletet hozott a mészárlásban főszerepet játszó Bodrogi Ferenc törzsőrmester ellen, de az ügy részletes kivizsgálására csak 1947–1948 között került sor. Itt már tényleges felelősöket is elítéltek, bár egyes kihallgatott tanúk esetében is komolyan felmerült bűnrészességük, kérdéses, hogy a bíróság mi alapján szelektálta a vádlottakat. A budapesti népbíróság előtt is felmerültek egyes esetekben a jogsértések: kirívó elsősorban Lakatos Géza ügye, akit pusztán Mátyássy Miklós vádlott vallomása alapján ítéltek halálra. A bíróság elfogultsága az ő esetében talán előéletével is magyarázható. Lakatos ekkor már politikai elítélt volt, korábban a Magyar Közösség ügyében ítéletet hoztak ellene. Hasonlóképp értékelhető Farkas Sándor vádlott esete is, akit elsőfokon felmentettek, majd a NOT két év börtönre ítélte. A Lakatos és Farkas elleni törvénysértést a rendszerváltozás után a Legfelsőbb Bíróság posztumusz felülvizsgálta, és kimondta az elítéltek ártatlanságát.

A nagysármási áldozatok sírhelyei 1986-ban.[1178]

[1178] Fortepan, 46978, Adományozó: Urbán Tamás.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Levéltári források

Arhivele Naţionale Istorice Centrale (ANIC) [Központi Nemzeti Történeti Levéltár]

Fondul Uniunea Populară Maghiară (M.A.D.O.Sz.).

376. tekercs

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-83517/3. Vicsay Endre vizsgálati dossziéja

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.5.e. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai

19797/1949. Lakatos Géza és társai
22261/1949. Szemeréki Sándor
2618/1948. Bodrogi Ferenc

Csíki Székely Múzeum, Bányai László hagyaték (CSSZM BLH)

B/33. *Vatră,* 1981. március 20-i lapszám.
J/1. a. Jegyzetek és levélfogalmazvány válaszul az 1981. március 20-án megjelent *Vatră* egyik, a sármási üggyel kapcsolatos, Bányai ellen kritikát megfogalmazó cikkére.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-j-1-j Külügyminisztérium TÜK iratok, Románia,

239. tétel 50. doboz. Háborús bűnösök kiadatása Románia részére.

Serviciul Judeţean Arhivelor Naţionale Cluj (SJANC) [Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala]

Fondul Tribunalul Poporului [Népbíróság fond]

Dosar 12/1946 Audieri de martori în procesul acuzaţiilor Sütő Ioan şi Büss Carol [Tanúkihallgatások Sütő János és Büss Károly ügyében]
Dosar 18/1946 Interogatorii [Kihallgatások]
Dosar 22/1946 Hotărârile Tribunalului Poporului [A Népbíróság határozatai]
C 162/6., 162/7., 162/8. Izraelita születési, elhalálozási és házassági jegyzék. Mócs és vidéke

Fond 745. Garda Naţională a plăşii Sărmaş [A nagysármási járás Nemzeti Gárdája]

Seviciul Judeţean Arhivelor Naţionale Mureş (SJANM) [Román Nemzeti Levéltár Maros megyei Hivatala]

504. fond, Parohia Reformată Sărmaşu [nagysármási református parókia]

Dosar 4/1940–1942.

601. fond, Protopoiatul greco-catolic Sărmaşu [Nagysármási görögkatolikus esperesség]

Dosar 3/1941–1944.

Serviciul Judeţean Arhivelor Naţionale Harghita [Román Nemzeti Levéltár Hargita megyei Hivatala]

Fondul M.A.I.-M.A.M.

Dosar 1/1949

Fondul Comisia de Verificare a membrilor PMR Ciuc [A Román Munkáspárt Csík megyei tagjait Verifikáló Bizottság]

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)

RG-25.004, Selected records from the Romanian Information Service

37. mikrofilm tekercs

Ministerul Afacerilor Interne [Belügyminisztérium]

Dos. nr. 40030/1952. Vol. I. Procesul lotului 9 [a 9. csoport pere]
Dos. nr. 1687/1953. Vol. IV. Büss Carol – Crime de război [Büss Károly – háborús bűncselekmények]

Tribunalul Poporului, Completul de Judecată Cluj [kolozsvári népbíróság]

Dos. nr. 10/1946. Ancheta

38. mikrofilm tekercs

Ministerul Afacerilor Interne [Belügyminisztérium]

Dos. nr. 40030/1954 Vol. IV. 8–243. Ancheta
Dos. nr. 40030/1955. Vol. IV. 244–363 Ancheta
Dos. nr. 40030/1960 Vol. V. 938–1184 Ancheta

Tribunalul Poporului, Acuzator public Cab. II, Cluj. [Népbíróság, a II-es számú közvádlói hivatal, Kolozsvár]

Dos. nr. 107/1946. Masacrul la Sărmaş, [Sármási mészárlás] 717–937 Vol.I.

Ministerul de Război. Tribunalul Militar [Hadügyminisztérium. Hadbíróság]

Dos. 15/1945. Székely Márton şi alţii. [Székely Márton és mások] 366–644 Vol. II. Curtea Specială Pentru Criminalii de Război [Különbíróság a háborús bűnösöknek]

Dos. nr. 45/1945. Măcelul de la Sărmaş [A sármási mészárlás] 645–716 Vol. II.

39. mikrofilm tekercs

Ministerul Afacerilor Interne

Dos. 40030/1952. Vol. V. 9–27.
Dos. Nr. 40.030, Vol. Nr. 6. Ancheta, 29–151.
Dos. Nr. 40.030, Vol. Nr. 8. Ancheta, 368–644.

Tribunalul Poporului, Acuzator public Cab. II, Cluj. [Népbíróság, a II-es számú közvádlói hivatal, Kolozsvár]

Dos. nr. 55/1945. Crimă de omor [Gyilkosság] 646–687.

Korabeli kiadványok

A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve, 1936–1944
Honvédségi Közlöny, 1940–1944.

Sajtóforrások

Népi Egység, 1944
Ellenzék, 1944. március 27.
Igazság, 1946
Igaz Szó, 1947. július 2.
Népszabadság, 1997. augsztus 18., 2004. augusztus 21.
Új Kelet, 1964. február 14.

Internetes források

Gyulafehérvári Egyházmegye 2003/1 körlevele
Gyulafehérvári Egyházmegye 2003/1 körlevele. URL: https://ersekseg.ro/hu/node/1509 (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Hadisír nyilvántartó
Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadisír nyilvántartó https://hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Nyomtatásban megjelent források

A. Sajti–Markó, 1985
A. Sajti Enikő – Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942 januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. *Hadtörténelmi Közlemények* 1985/2. 426–456.

Bărbulescu–Floran–Climescu–Degeratu, 2013
Ana Bărbulescu – Alexandru Floran – Alexandru Climescu – Laura Degeratu (szerk.): *Munca Obligatorie a evreilor din România* [*Zsidó kényszermunka Romániában*]. Iaşi, Editura Polirom, 2013.

Dávid, 2006
Dávid Gyula (szerk.): *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára. 1956–1965*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2006.

Giugariu, 1996
Mihai Giugariu (szerk.): *Conceptul bumerangului. Documente ale procesului Pătrăşcanu* [*A bumeráng-effektus. A Pătrăşcanu-per iratai*]. Bukarest, Editura Vremea, 1996.

Krausz–Varga, 2013
Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan, 2013.

Sárándi, 2016
Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2016.

Teleky, 2012
Teleky Dezső: *Derűsen viselt mostoha sors.* (Szerkesztette és a bevezetőt írta: Hegyi Mária). Marosvásárhely, Mentor Könyvkiadó, 2012.

Traşcă–Stan, 2002
Traşcă, Ottmar – Stan, Ana-Maria (szerk.): *Rebeliunea legionară în arhivele străine.* [*A legionárius lázadás külföldi levéltárakban*] Bukarest, Editura Albatros, 2002.

Interjúk, visszaemlékezések

Balogh, 1975
Balogh Edgár: A nagysármási bűn. In: Balogh Edgár (szerk.): *Keserű órán. Antológia.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1975.

Balogh, 1981
Balogh Edgár: *Férfimunka.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981.

Bethlen, 1989
Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1989.

Erdélyi, 2004
Erdélyi Lajos: Sármás, Arad. *Múlt és Jövő* 2004/4. 34–41.

Erdélyi–Novel, 1999
Erdélyi Erzsébet – Novel Iván: Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét: beszélgetés Sütő Andrással. *Tiszatáj* 1999/12. 64–70.

Nagy, 2001
Nagy Ödön – Hermán János – Nyitrai Mózes: *Palástban. Lelkészek a szorványban.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001.

Pálfalvi, 1993
Pálfalvi Nándor: *Esküszöm, hogy hű leszek.* Budapest, Hálózat Kiadó, 1993.

Puskel, 1997
Puskel Péter: *Arad marad.* Arad, Alma Máter Alapítvány, 1997.

Szakirodalom

Ablonczy, 2011

Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2011.

Ancel, 2003

Jean Ancel: *Contribuţii la Istoria României. Problema evreiască 1933–1944*. [*Adalékok Románia történetéhez. A zsidókérdés 1933–1944*.] Bukarest, Editura Hasefer, 2003.

Andaházi Szeghy, 2004

Andaházi Szeghy Viktor: A Kárpát–csoport 1941. évi ukrajnai tevékenysége. *Hadtörténelmi Közlemények* 2004/1. 205–248.

Andaházi Szeghy, 2009

Andaházi Szeghy Viktor: *A magyar királyi I. Gyorshadtest 1941. évi ukrajnai hadműveletei*. Doktori értekezés, Budapest, 2009. http://m.ludita.uni-nke.hu/repozitorium/bitstream/handle/11410/9600/Teljes%20sz%c3%b6veg%21?sequence=1&isAllowed=y (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Barabás, 2008

Barabás László: A Mezőség néprajzi körvonalai és belső tagolódásának kérdései. In: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*. Kolozsvár, Művelődés. 2008. 53–61.

Balint, 2011.

Balint Nicolae: Informaţii inedite. Gavrilă Olteanu în Arhivele Mureşene [Kiadatlan információk. Gavrilă Olteanu a Maros megyei levéltárban]. In: *Clipa*. Ediţia 977. 2011. március 5. http://www.clipa.com/a2339-Informatii-inedite-Gavrila-Olteanu-238-n-arhivele-muresene.aspx. (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Benkő, 2017

Benkő Levente: A barcaföldvári haláltábor. *Rubicon* 2017/3. 64–69.

Braham, 1997

Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. Holokauszt Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997.

Carp, 1945

Matatias Carp: *Sărmaş: una din cele mai oribile crime fasciste.* [*Sármás: egyike a legszörnyűbb fasiszta rémtetteknek*] Bukarest, Atelierele Grafice Socec & Co., 1945.

Carp, 1947

Matatias Carp: *Cartea neagră: Suferinţele evreilor din România 1940–1944.* Bukarest, 1947. (Utánnyomás: Editura Diogene, Bukarest, 1996.) (Magyar kiadás: Matatias Carp: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsiók pusztulásáról. 1940–1944.* Budapest, Primor Kiadó, 1993.)

Chinciaş, 2012

Nicoleta Chinciaş: *Evoluţia aparatului administraţiei publice şi a justiţiei a oraşului Cluj în primul deceniu postbelic: 1944–1950.* [*A közigazgatási és igazságügyi aparátus átalakulása Kolozsváron a háború utáni első évtizedben: 1944–1950.*] Doktori disszertáció. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2012.

Ciubăncan–Ganea–Ranca, 1995

Vasile T. Ciubăncan – Maria I. Ganea – Ion V. Ranca: *Drumul Holocaustului. Calvarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupaţia Ungariei, 5 IX 1940 – 25 X 1944.* [*A holokauszt útja. Az északnyugat-erdélyi zsidóság kálváriája Magyarország megszállása alatt, 1940. IX. 5 – 1944. X. 25.*] Cluj-Napoca, Editura Ciubăncan, 1995.

Cracă, 1995

Ioana Cracă: *Procesul lui Ion Antonescu.* [*Ion Antonescu pere*] Bukarest, Editura Eminescu, 1995.

Csatári, 1968

Csatári Dániel: *Forgószélben. Román–magyar viszony, 1940–1944.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

Dallin, 1957

Alexander Dallin: *Odessa, 1941–1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule.* Iaşi – Portland, Center for Romanian Studies, 1998.

Deletant, 2008

Dennis Deletant: *Aliatul uitat al lui Hitler: Ion Antonescu şi regimul său, 1940–1944*. [*Hitler elfelejtett szövetségese: Ion Antonescu és rendszere, 1940–1944*.] Bukarest, Editura Humanitas, 2008.

Fóris, 2014a

Fóris Ákos: A magyar 2. hadsereg megszálló tevékenysége a Szovjetunióban. In: Máté Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben. Konferenciakötet*. MOSZT Könyvek 7. Pécs, PTE BTK TTI – MOSZT Kutatócsoport, 2014. 287–304.

Fóris, 2014b

Fóris Ákos: Holokauszt a Nyugati Megszálló Csoport területén. In: Barta Tamás – Krausz Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Ruszisztikai Könyvek XXXIX. Budapest, Russica Pannonicana, 2014. 152–173.

Fóris, 2015a

Fóris Ákos: Eljárások a magyar katonák által a Szovjetunió területén elkövetett háborús bűntettek ügyében – esettanulmány. Takács Gyula és társainak ügye. In: Kántor Balázs – Mihalik Balázs Vilmos – Zarnóczki Áron (szerk.): *Tanulmányok Badacsonyból III. A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája. 2015. Badacsonytomaj, 2013. július 10–12*. Budapest, Fiatal Levéltárosok Egyesülete, 2015. 135–158.

Fóris, 2015b

Fóris Ákos: A Szovjetunió elleni háború képe a háború utáni felelősségre vonásban. In: Szabó Tünde – Szili Sándor (szerk.): *Háborúk és békék – hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában*. Szombathely, Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2015. 78–94.

Fóris, 2016

Fóris Ákos: Az 50/I. zászlóalj katonái elleni háborús bűnös perek a gajszini tömeggyilkosságok ügyében. *Kút* 2016/1. 81–104.

Fóris, 2017

Fóris Ákos: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású" – Hírek a megszállt keleti területeken elkövetett tömeggyilkosságokról a magyar polgári szerveknél. *Eszmélet* 2017/115. 201–211.

Főcze, 2021
Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944)* Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2021.

Gellért–Gellért, 2013
Gellért Ádám – Gellért János: Menekülés a népirtás elől. *Betekintő* 2013/3. 1–24. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_3_gellert_gellert.pdf (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Gellért–Gellért, 2015
Gellért Ádám – Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus. *Betekintő* 2015/4. 1–25. https://betekinto.hu/hu/2015_4_gellert_gellert (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Gidó, 2019
Gidó Attila: Az észak-erdélyi holokauszt romániai historiográfiája és interpretációja. *Regio* 2019/1. 134–184.

Halmágyi, 1989
Halmágyi Pál: *A Makó és környékéért vívott harcok 1944 őszén*. A Makó Múzeum Füzetei 65. Makó, Makó Múzeum, 1989.

Heinen, 2006
Armin Heinen: *Legiunea „Arhanghelul Mihail." Mişcare socială şi organizaţie politică.* [*Mihály Arkangyal Légiója. Társadalmi mozgalom és politikai szervezet*] Bukarest, Editura Humanitas, 2006.

Horváth–Lengyel, 2003
Horváth Csaba – Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet 1941. április.* Debrecen, Puedlo Kiadó, 2003.

Illésfalvi, 2004
Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk..." Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate* 2004/1–4. 58–77.

Illésfalvi, 2005
Illésfalvi Péter: A román-magyar kapcsolatok katonai vonatkozásai 1940-1944 között. In: Markó György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005. 93–105.

Illésfalvi–Nagy, 2018

Illésfalvi Péter – Nagy József: Székely határvadászok, székely határőrök. Szépvíz és a Gyimesek hadtörténete. In: Nagy József (szerk.): *Határvédelem évszázadai a Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke.* Csíkszépvíz, Szépvízért Egyesület, 2018. 260–333.

Ioanid, 1997

Radu Ioanid: *Evreii sub regimul Antonescu.* [*Zsidók Antonescu uralma alatt*] Bukarest, Editura Hasefer, 1997.

Iordachi, 2018

Constantin Iordachi: *A fasiszta Vasgárda Romániában. 1927–1941.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018.

Karsai, 2005

Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

Komoróczy, 2012

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig.* Pozsony, Kalligram Kiadó, 2012.

Kovács, 2018a

Kovács Szabolcs: A kolozsvári népbíróság tevékenysége a II. világháború utáni Erdélyben. In: Romsics Ignác (szerk.): *Közelítések. Fejezetek a 19-20. századi Erdély történetéhez.* Kolozsvár, Komp-Press-Korunk, 2018.

Kovács, 2018b

Kovács Szabolcs: A kolozsvári népbíróság tevékenységének sajátosságai. In: Tőtős Áron (szerk.): *Fejezetek Erdély történetéről.* Nagyvárad, EME, 2018.

Kovács, 2018c

Kovács Szabolcs: Csoportos perek a kolozsvári népbíróság előtt (1946). Budapest, *Clio Műhelytanulmányok* 2018/1. https://www.clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok

Kovács M., 2012

Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.

Kovács–Számvéber, 2001
Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest, Paktum Nyomdaipari Társaság, 2001.

L. Balogh, 2013a
L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért: a magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013.

Lovas, 1908
Lovas Sándor: *A legújabb állami telepítések Magyarországon*. Budapest, Pallas Rt., 1908.

Lya, 1993
Benjamin Lya: *Evreii din România*. [*A romániai zsidók*] I. kötet. Bukarest, Editura Hasefer, 1993.

Mujzer, 2019
Mujzer Péter: *Páncélosok – a magyar páncélos fegyvernem és a rohamtüzérség története 1938–1945*. Budapest, Magánkiadás, 2019.

Nagy, 2009a
Nagy Alpár: A dél-erdélyi református közösségek helyzete 1940–44 között. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica* 2009. 124–145.

Nagy, 2009b
Nagy József: Magyar határvadászok – román határőrök: Határincidensek a Székelyföld határain a második világháború idején. *Magyar Kisebbség* 2009/3–4. 322–347.

Nagy, 2010
Nagy Alpár: A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története (1940–1945) – Teológiai doktori értekezés kivonata. *Studia UBB Theologia Reformata Transylvanica* 2010. 8–21.

Nagy, 2012

Nagy Mihály Zoltán: *Kisebbségi érdekképviselet vagy pártpolitika? A Romániai Magyar Népi Szövetség története 1944–1953*. Doktori disszertáció. Pécsi Egyetem, BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2012. https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16151/nagy-mihaly-zoltan-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Nagy–Talavera, 1990

Nicholas M. Nagy-Talavera: *The anatomy of a massacre. Sarmas, 1944*. Simon Wiesenthal Center Annaul, 1990. 41–62.

Nagy–Nicholas, 1970

Nagy-Talavera – Nicholas, M.: *The green shirts and the others. A history of fascism in Hungary and Romania.* Stanford, Hoover Institution Press, 1970.

Nagy–Vincze, 2003

Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)* Kolozsvár-Csíkszereda, EME-Pro-Print, 2003.

Pelle, 2005

Pelle János: Könnyű fejsze a nagy fába. (Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban). *Hitel* 2005/4. 121–126.

Perri, 2007

Yitzhak Perri: Maros-Torda vármegye. In: Randolph L. Braham (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Budapest, Park Kiadó, 2007.

Pihurik, 2007

Pihurik Judit: Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943. *Múltunk* 2007/3. 40–66.

Rainer M., 2018

Rainer M. János: *Századosok.* Budapest, Osiris Kiadó – OSZK, 2018.

Ravasz, 1997

Ravasz István: *Erdély, mint hadszíntér. 1944*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 1997.

Sebestyén–Szabó, 2008
Sebestyén Elemér – Szabó Péter: A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén. *Századok* 2008/6. 1383–1420.

Sőregi, 2010
Sőregi Zoltán: Adalékok a Budapest ostromában harcoló csendőralakulatok történetéhez. *Belvedere Meridionale* 2010/5–6. 42–53.

Solovei, 2004
Rodica Solovei: *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic şi cultural (19 august 1941–29 ianuarie 1944).* [*A Transznisztriai Kormányzóság tevékenysége társadalmi-gazdasági és kultúrális téren, 1941. augusztus 19. – 1944. január 29.*] Iaşi, Casa Editurială Demiurg Plus, 2004.

Szakály, 2014
Szakály Sándor: *Akik a Magyar Királyi Csendőrséget 1919 és 1945 között vezették.* Budapest, Magyar Napló Kiadó, 2014.

Számvéber, 2002
Számvéber Norbert: *Páncélosok a Tiszántúlon. Az alföldi páncéloscsata 1944 októberében.* Budapest, Paktum Nyomdaipari Társaság, 2002.

Szekér, 2009
Szekér Nóra: *A Magyar Közösség-története.* Doktori disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2009.
http://phd.btk.ppke.hu/tortenelemtudomany/szeker_nora/disszertacio.pdf (Utolsó letöltés: 2021. május 16.)

Spector–Wigoder–Wiesel, 2001
Shmuel Spector – Geoffrey Wigoder – Elie Wiesel (szerk.): *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust.* II. kötet. New York, New York University Press, 2001.

Tibori Szabó, 2001
Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén.* Kolozsvár, Magyar Művelődési Intézet, 2001.

Tibori Szabó, 2015
Tibori Szabó Zoltán: Holocaust în Transilvania [*Holokauszt Erdélyben*]. In: Valentin Ghițǎ: *File din istoria evreimii clujene.* [*Lapok a kolozsvári zsidóság történetéből*] Kolozsvár, Editura MEGA, 2015. 29–161.

Ungváry, 2005
Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

Ungváry, 2015
Ungváry Krisztián: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2015.

Ungváry, 2016.
Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma.* Budapest, Corvina, 2016.

Varga, 2001
Varga László: A holokauszt és a rendszerváltás Magyarországon. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról. I.* Budapest, Balassi, 2001. 159–199.

Varga, 1998
Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája.* I. kötet. Hargita, Kovászna és Maros megye. Csíkszereda, Pro-Print, 1998.

Varga, 2000
Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. 1850–1992.* III. kötet. Arad, Krassó-Szörény és Temes megye. Csíkszereda, Pro-Print, 2000.

Varga, 2002
Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. 1850–1992.* IV. kötet. Beszterce-Naszód, Fehér és Kolozs megye. Csíkszereda, Pro-Print, 2002.

Veiga, 1995
Francisco Veiga: *Istoria Gărzii de Fier. 1919–1941. Mistica ultranaționalismului.* [*A Vasgárda története. 1919–1941. Az ultranacionalizmus misztikuma*] Bukarest, Editura Humanitas, 1995.

Vincze, 1994

Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája.* Szeged-Csíkszereda, Pro-Print, 1994.

Vincze, 1999

Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből.* Csíkszereda, Státus Kiadó, 1999.

Wolf, 1990

Josef Wolf: Der Leidensweg der Gemeinde Kaisersteinbruch. In: Helmuth Furch (Hg.): *400 Jahre Kaisersteinbruch 1590–1990*. Kaisersteinbruch, Museums- und Kulturverein Kaisersteinbruch, 1990. 46–49.

FÜGGELÉK

A zilahi csendőrzászlóalj név szerint ismert vezetői és növendékei.

Csendőr neve	Születési hely	Megjegyzés
Tisztek és tisztesek		
Láncz László (százados)	Felsővisó	1951-ben szabadult szovjet hadifogságból. Időközben, 1946. június 28-án távollétében halálra ítélte a kolozsvári népbíróság.
Vicsay Endre (főhadnagy)	Börvely	1951-ben szabadult szovjet hadifogságból. Időközben, 1946. június 28-án távollétében halálra ítélte a kolozsvári népbíróság.
Horváth István (főtörzsőrmester)	nincs adat	1946. június 28-án távollétében halálra ítélte a kolozsvári népbíróság. 1951-ben szabadult szovjet hadifogságból.
Kerekes András (zászlós)	nincs adat	1951-ben szabadult szovjet hadifogságból.
Sántha István (őrmester)	nincs adat	1951-ben szabadult szovjet hadifogságból. A Csendőrségi Zsebkönyv szerint a zilahi iskolában segédoktató is volt.
Polgár Sándor (őrmester)	Pécs	1946. június 28-án távollétében halálra ítélte a kolozsvári népbíróság. A Csendőrségi Zsebkönyv szerint segédoktató is volt a zilahi iskolában.
Bíró Imre (őrmester)	nincs adat	
Szabó N. (őrmester)	nincs adat	1946. június 28-án távollétében halálra ítélte a kolozsvári népbíróság.
Ignác Ferenc (őrmester)	nincs adat	

Csendőr neve	Születési hely	Megjegyzés
Halász N. (zászlós)	nincs adat	1946. június 28-án távollétében halálra ítélte a kolozsvári népbíróság.
Fekete N. (zászlós)	nincs adat	1946. június 28-án távollétében halálra ítélte a kolozsvári népbíróság.
Legénység		
Ambrus Imre	Gyimesközéplok	1951-ben tért haza szovjet hadifogságból.
Ambrus Pál	Csíkszentmiklós	1952-ben vádat emeltek ellene.
Ábrám Domokos	nincs adat	
Bagoly Gergely	Uzon	
Balázs Zoltán	Torja	
Bálint Dániel	nincs adat	
Bálint József	Székelybethlenfalva	1952-ben vádat emeltek ellene.
Bende András	Középajta	
Bíró Ferenc	nincs adat	
Bolyák Sándor	nincs adat	
Boros Ferenc	Mikóújfalu	
Bugali Gergely	Zágon	
Csillag György	Magyarnemegye	
Csurulya János	Kézdiszárazpatak	
Dani Bálint	nincs adat	
Derzsi Ferenc	nincs adat	
Egyed László	Barót	1952-ben vádat emeltek ellene.
Farkas Imre	nincs adat	
Farkas Károly	nincs adat	

Csendőr neve	Születési hely	Megjegyzés
Ferenczi Lajos	Gyergyóalfalu	
Gegény Béla	nincs adat	
Kállai János	Erdőszentgyörgy	1948-ban egy Nagysármástól független ügyben 25 év kényszermunkára ítélték, melyet 1954-ben Felsőbányán töltött.
Kelemen Sándor	nincs adat	
Kinczli János	Mezőteremi	1952-ben vádat emeltek ellene. A visszaemlékezések szerint az egyetlen nem „tiszta magyar," szatmári sváb, akit a parancsnokok tolmácsként is alkalmaztak, mikor német tisztekkel kellett tárgyalni.
Kovács József	Kökös	
Kósa Ferenc	Torja	1952-ben vádat emeltek ellene.
Kósa Lajos	Középajta	
Lemhényi Antal	Kézdiszárazpatak	
Lukács Károly	Futásfalva	
Márton Endre	Futásfalva	
Márton Lázár	Csíkmadaras	1952-ben vádat emeltek ellene.
Máthé Ferenc	Gyergyóalfalu	
Máthé Lajos	Gyergyóalfalu	
Nagy Ferenc	nincs adat	
Nagy Géza	Nagybacon	
Nyárádi János	nincs adat	
Opra József	nincs adat	
Pató Sándor	nincs adat	
Pavisza József	nincs adat	

Csendőr neve	Születési hely	Megjegyzés
Páll Sándor	Mezősámsond	1946. június 28-án távollétében halálra ítélték.
Pánczél János	Mezőörményes	1946. június 28-án 20 év kényszermunkára ítélték.
Péter Antal	Csíkszentmárton	
Popák Sándor	nincs adat	
Rabocskai István	nincs adat	
Részeg Domokos	Madéfalva	1952-ben vádat emeltek ellene.
Sass Áron	Szörcse	1954-ben vádat emeltek ellene.
Sass János	Szék	
Sass József	Csatószeg	1952-ben vádat emeltek ellene.
Simon László	Nagybacon	
Soós Adalbert	Székelybethlenfalva	Elesett a fronton.
Szabó Ferenc	Uzon	
Szántó Dezső	Hosszúfalu	
Szekulics Máté	nincs adat	
Székely György	Csíkpálfalva	A háború után milicista lett Vargyason.
Szombori Lajos	Gödemesterháza	
Tamás Imre	Csíkdelne	
Tóth Kálmán	Bibarcfalva	
Varga Ferenc	Pusztaújlak	A Csendőrségi zsebkönyv szerint szolgálatvezető volt a zilahi századnál.
Veress Árpád	Körtvélyfája	

A magyarországi eljárás vádlottai és a meghozott ítéletek

Név	Elsőfokú ítélet	Másodfokú ítélet	Megjegyzés
I.r. Lakatos Géza	halál	halál	Elnöki kegyelem folytán életfogytiglani kényszermunka. 1956-ban feltételesen szabadlábra helyezték, 1957-ben büntetésének hátralévő részét elengedték. 1991-ben rehabilitálta a Legfelsőbb Bíróság
II. r. Mátyássy Miklós	halál	halál	1948. május 26-án kivégezték
III. r. Bodrogi Ferenc	halál	halál	1948. május 26-án kivégezték.
IV. r. Szlávik Kálmán	15 év kényszer-munka	8 év kényszer-munka	1956-ban kegyelemmel szabadult.
V. r. Csökmei Gábor	halál	halál	Elnöki kegyelem folytán életfogytiglani kényszermunka. 1956-ban kegyelemből tizenkétévi kényszermunkára változtatták át az ítéletet.
VI. r. Horváth Ferenc	életfogytiglan	halál	Elnöki kegyelem folytán életfogytiglani kényszermunka. Az 1956-os forradalom idején kiszabadult, de 1957-ben önként bevonult büntetésének folytatására. 1959-ben kegyelemmel szabadult.
VII. r. Müller Antal	halál.	halál	1948. május 26-án kivégezték

Név	Elsőfokú ítélet	Másodfokú ítélet	Megjegyzés
VIII. r. Rózsa János	halál	halál	1948. május 26-án kivégezték
IX. r. Brandenburg Gyula	5 év börtön	5 év börtön	
X. r. Farkas Sándor	felmentés	2 év börtön	1991-ben rehabilitálták.

A kolozsvári népbíróság ítélete 1946. június 28-án

Név	Ítélet	Státusz	Megjegyzés
Láncz László	halál	távollévő	Szovjet hadifogságból 1951-ben tért haza.
Vécsey N.	halál	távollévő	Az elítélt neve valójában Vicsay Endre. Szovjet hadifogságba került.
Horváth István	halál	távollévő	Szovjet hadifogságban volt.
Halász N.	halál	távollévő	Az 1951–52-es nyomozati anyag alapján nem lehet azonosítani.
Polgár N.	halál	távollévő	Az 1951–52-es nyomozások során kiderül, hogy vádlott teljes neve Polgár Sándor. Szovjet hadifogságba került.
Szabó N.	halál	távollévő	A vádlott teljes nevét nem tudták kideríteni, sorsáról sincsenek információk.
Páll Sándor	halál	távollévő	
Pánczél János	20 év kényszermunka	jelenlévő	Büntetését 1951-ben a nagyenyedi börtönben töltötte.
Sóos István	5 év kényszermunka	jelenlévő	

Az 1951–1954-es eljárás vádlottjai

Név	Foglalkozás	Státusz	Születési hely
Ambrus Pál	kőműves (volt csendőr)	jelenlévő	Csíkszentmiklós
Bálint József	földműves (volt csendőr)	jelenlévő	Székelybethlenfalva
Bálint József	földműves	jelenlévő	Nagysármás
Bethlen Dániel	földbirtokos	távollévő	Nincs adat
Betegh Sándor	földbirtokos	jelenlévő	Mezőszengyel
Bíró József	földbirtokos	távollévő	Nincs adat.
Borsy György	római katolikus pap	távollévő	Nincs adat
Büss János	földműves	jelenlévő	Nagysármás
Cziráki József	volt alpolgármester	jelenlévő	Noszlop (nagysármási lakos)
Császár Béla	börtönőr	jelenlévő	Nagysármás (kolozsvári lakos)
Egyed László	földműves (volt csendőr)	jelenlévő	Barót
Incze József	földműves	jelenlévő	Berkenyes (nagysármási lakos)
Kemény Béla	földbirtokos	jelenlévő	Marosnémeti (pusztakamarási lakos)
Kinczli János	cipész (volt csendőr)	jelenlévő	Mezőteremi
Kósa Lajos	munkás	jelenlévő	Középajta

Név	Foglalkozás	Státusz	Születési hely
	(volt csendőr)		
Linka Károly	földműves	jelenlévő	Nagyölyves (nagysármási lakos)
Lukács Károly	földműves (volt csendőr)	jelenlévő	Futásfalva
Lukács Mihály	napszámos	jelenlévő	Nagysármás
Márton Lázár	lakatos (volt csendőr)	jelenlévő	Csíkmadaras
Nagy Géza	földműves (volt csendőr)	jelenlévő	Nagybacon
Részeg Domokos	vasúti munkás (volt csendőr)	jelenlévő	Madéfalva
Sass Áron	földműves (volt csendőr)	jelenlévő	Szörcse
Sass József	földműves (volt csendőr)	jelenlévő	Csatószeg
ifj. Sütő János	földműves	jelenlévő	Nagysármás
Székely Márton	földműves	jelenlévő	Pusztakamarás (nagysármási lakos)
Teleky Dezső	római katolikus pap	jelenlévő	Tövis (letartóztatásakor Nyárádremetén plébános)
Wachsmann Károly	földbirtokos	távollévő	Nincs adat
Wachsmann Elemér	földbirtokos	távollévő	Nincs adat
Zsigmond Miklós	földműves	jelenlévő	Makkfalva

A tömeggyilkosságban érintett két katonai alakulat vád alá helyezett vagy tanúként kihallgatott tagjai

Vádlottak				
Név	**Rangfokozat**	**Születés éve**	**Születési hely**	**Lakhely**
Mátyássy Miklós	százados	1910	Százd	Cegléd
Horváth Ferenc	hadnagy	1914	Budapest	Rákospalota
Bodrogi Ferenc	törzsőrmester	1908	Hódmező-vásárhely	Budafok
Brandenburg Gyula	őrmester	1911	Mélykút	Mélykút
Müller Antal	őrmester	1902	Budapest	Piliscsaba
Rózsa János	csendőrőrmester	1902	Bicske	Budapest
Farkas Sándor	csendőrszakasz-vezető	1912	Pincehely	Tápiósüly
Csökmei Gábor	-	1914	Békés	Békés
Szlávik Kálmán	-	1919	Budapest	Budapest

Tanúk				
Név	**Rangfokozat**	**Születés éve**	**Születési hely**	**Lakhely**
Józsa Dénes	zászlós	1912	Berettyóújfalu	Budapest
Pallaghy Endre	zászlós	1905	Zsebes	Szeged
Németh Mihály	csendőr törzsőrmester	1902	Dunaföldvár	Budapest
Csiszár Sándor	őrmester	1912	Balatonederics	Budapest
Felszeghy László	csendőr szakasz-vezető	1909	Vámosújfalu	Pestszent-lőrinc
Fehérvári János	szakaszvezető	1909	Zákány	Budapest
Cseh Gyula	őrvezető	1917	Derecske	Derecske
Fábián Mihály	őrvezető	1902	Rétság	Kelenvölgy
Halmos Lajos	őrvezető	1905	Somogytúr	Budapest
Nagy Sándor	őrvezető	1905	Budapest	Budafok
Sztojanov István	őrvezető	1919	Szolnok	Budapest
Behofsits Imre	-	1903	Középpulya	Budapest
Bognár Ferenc	-	1900	Kemenespálfa	Budapest
Effenberger Ernő	-	1909	Felsőgalla	Budapest

Horn Lajos	-	1909	Budapest	Budapest
Jalsolvszky Árpád	-	1916	Vága	Budapest
Karai Máté	-	1914	Szentmártonkáta	Szentmárton-káta
Király Rudolf	-	1908	Tiszaörs	Budapest
Kovács Sándor	-	1905	Újpest	Budapest
Medveczky Gyula	-	1911	Rákoskeresztúr	Ócsa
Örsi István	-	1916	Budapest	Csillaghegy
Sóos Gyula	-	1911	Budapest	Budapest
Szokonya Dénes	-	1912	Nagykőrös	Újpest

A kivégzett nagysármási zsidók névsora

Név	**Születési dátum**
1. Albert Eszter	1907
2. Albert Irma	1930
3. Albert József	1931
4. Albert Szilvia	1931
5. Albert Áron	1937
6. Albert Magdolna	1940
7. Albert Eszter	1943
8. Baruch Jakab	1862
9. Baruch Lázár	1870
10. Dávid Mihály	1900
11. Dávid Rozália	1906
12. Dávid Jakab	1928
13. David Mircea	1930
14. Dávid Izsák	1932
15. Dávid Sidi	1934
16. Dávid Frida	1918
17. Dávidovits Dávid	1896
18. Dávidovits Etelka	1896
19. Dávidovits Terézia	1923
20. Dávidovits Bernát	1925
21. Dávidovits Alfréd	1927
22. Dávidovits Simon	1928
23. Dávidovits Áron	1932

24. Dávidovits Lázár	1934
25. Emster Adolf	1914
26. Emster Ilona	1918
27. Emster Júda	1939
28. Emster Izráel	1941
29. Emster Ráhel	1943
30. Erczmann Adolf	1862
31. Erczmann Gizella	1866
32. Fischer Farkas	1870
33. Fischer Lea	1868
34. Fegyveres Maximilian	1883
35. Fegyveres Magdolna	1884
36. Fegyveres Viorica	1914
37. Farkas Szeréna	1902
38. Farkas Erzsébet	1931
39. Farkas Lajos	1933
40. Farkas Hermann	1886
41. Farkas Hani	1888
42. Farkas Bernát	1926
43. Farkas Éva	1928
44. Farkas Eugenia	1931
45. Farkas Hermann	1881
46. Farkas Berta	1886
47. Farkas Ilona	1921
48. Farkas Regina	1911
49. Farkas Hermina	1935
50. Farkas Lea	1939
51. Farkas Tili	1870
52. Farkas Helena	1899
53. Farkas Jenica	1901
54. Farkas Florica	1897
55. Fischer Mihály	1892
56. Fischer Zali	1898
57. Fischer Lívia	1922
58. Fischer Eugenia	1928
59. Fischer Alter	1884
60. Fischer Frimed	1886
61. Fischer Rozália	1920
62. Fischer Eszter	1924

63. Grósz József	1904
64. Grósz Regina	1904
65. Grósz Ionel	1934
66. Grósz Ábrahám	1935
67. Gersch Izsák	1891
68. Gersch Ilona	1896
69. Gersch Olívia	1922
70. Gersch Benjámin	1925
71. Gersch Rozália	1927
72. Gersch Anna	1930
73. Gersch Matild	1933
74. Gersch Pincas	1935
75. Gersch Eugenia	1936
76. Gersch Hermann	1939
77. Gersch Móric	1887
78. Gersch Regina	1894
79. Gersch Szidónia	1926
80. Gersch Noé	1897
81. Gersch Béla	1904
82. Gersch Zalmann	1932
83. Gersch Rozália	1933
84. Gersch Elena	1944
85. Hönig Frida	1899
86. Hönig Amália	1926
87. Hönig Anna	1931
88. Hönig Eszter	1932
89. Hönig Ilona	1934
90. Hirsch Mihály	1922
91. Hass Artúr	1891
92. Hass Erzsébet	1898
93. Hass Veronika	1922
94. Lövy Izsák	1888
95. Lövy Hani	1893
96. Mandel Simon	1898
97. Mandel Elena	1902
98. Markovits Regina	1899
99. Mendelovits Margareta	1910
100. Mendelovits Náthán	1934
101. Mandula Viorica	1920

102.	Mandula Lívia	1941
103.	Rosenblum Etelka	1894
104.	Rosenblum Berta	1896
105.	Rosenberg Frida	1897
106.	Rosenfeld Dávid	1862
107.	Rosenfeld Benjámín	1896
108.	Rosenfeld Erzsébet	1902
109.	Rosenfeld Elena	1905
110.	Rosenfeld Károly	1934
111.	Rosenfeld Izsák	1926
112.	Rosenfeld Géza	1929
113.	Rosenfeld Ferenc	1932
114.	Rosenfeld Nathan	1942
115.	Weiss Móric	1907
116.	Weiss Etelka	1906
117.	Weiss József	1932
118.	Weiss Alice	1936
119.	Weiss Márton	1938
120.	Weiss Bernát	1939
121.	Weiss Anna	1941
122.	Weiss Ábrahám	1886
123.	Weiss Hani	1890
124.	Weiss Rozália	1911
125.	Weiss Ilona	1923
126.	Weiss Zali	1862

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

1. „A *rémuralom készséges szolgája kívánt lenni*”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)
Magyar Endre Lénárd

2. Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)
Kóródi Máté

3. Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből
Végső István

4. A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában
Kovács Szabolcs

KOVÁCS SZABOLCS

PhD hallgató,
Eszterházy Károly Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola

1944. szeptember 16–17-én magyar katonai és csendőr alakulatok összegyűjtötték a Dél-Erdélyben található Nagysármás község 126 zsidó lakosát – köztük nőket, gyerekeket és aggokat – és az éjszaka leple alatt tömegsírba lőtték őket. Kovács Szabolcs bemutatja a mészárláshoz vezető utat, az elkövetők előéletét és aprólékosan rekonstruálja a Pusztakamarás határában elkövetett tömeggyilkosságot.

A szerző Dél-Erdély magyar katonai megszállása keretében ábrázolja, hogy mi történt Kis- és Nagysármáson a megszállás öt hete alatt. A magyar hatóságok bevonulása felborította a település etnikai viszonyait, ami a fele-fele arányban magyarok és románok által lakott településen etnikai versengéshez vezetett. Mindezzel párhuzamosan pedig megkezdődött a dél-erdélyi zsidóság jogfosztása.

Kovács Szabolcs kitér a románokkal szembeni magyar és a megszállást követően a magyarokkal szemben elkövetett román atrocitásokra is.

A kismonográfia hozzájárulás az elkövető- és erőszakkutatás magyar szakirodalmához és esettanulmány a multietnikus térség második világháborús konfliktusainak megértéséhez.

9 786156 231024